

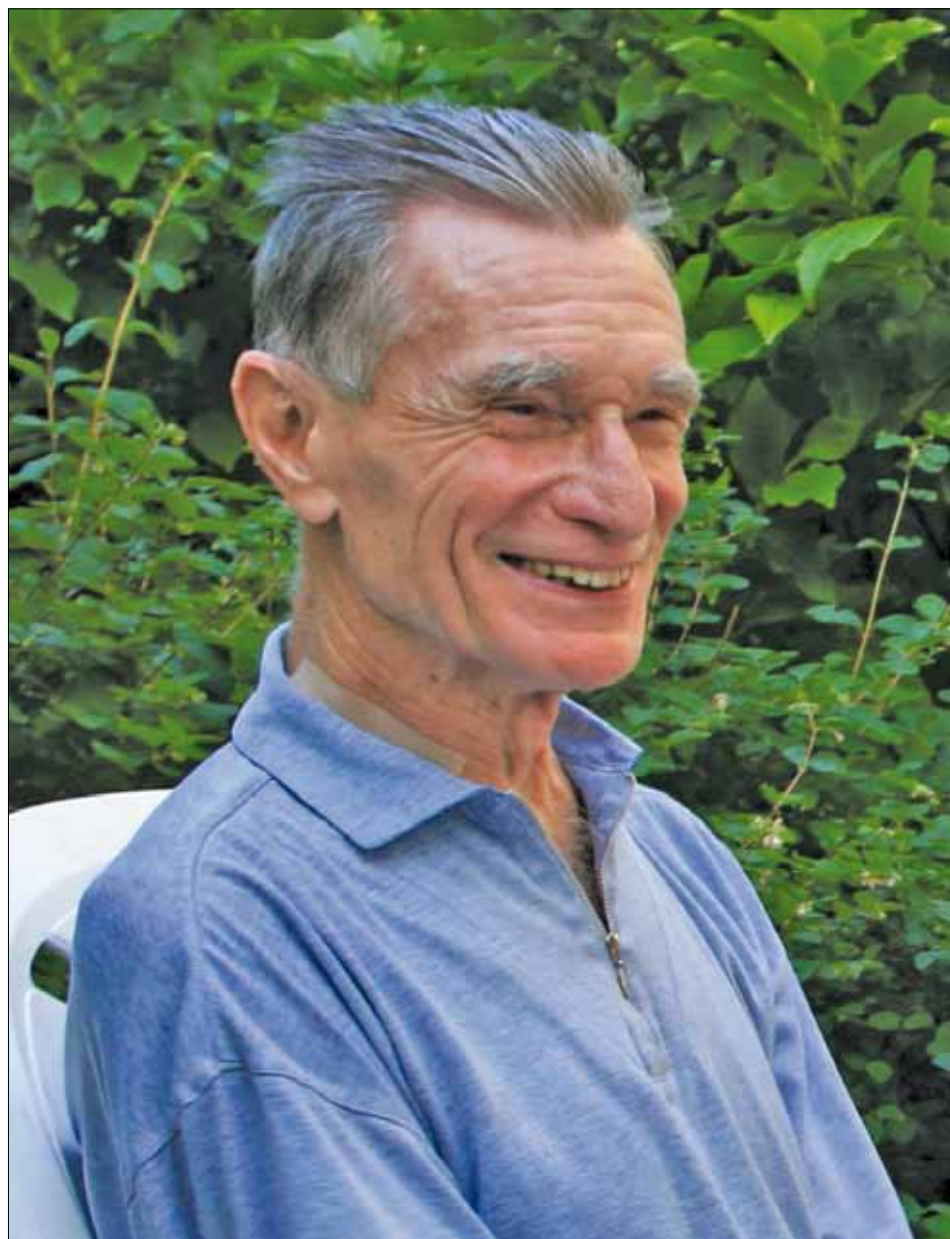
A test és a lélek orvosai
Grynaeus Tamás emlékkönyv

SZEGEDI VALLÁSI NÉPRAJZI KÖNYVTÁR
BIBLIOTHECA RELIGIONIS POPULARIS SZEGEDIENSIS

33.

REDIGIT: BARNA GÁBOR

MTA–SZTE VALLÁSI KULTÚRAKUTATÓ CSOPORT
A vallási kultúrakutatás könyvei 1.

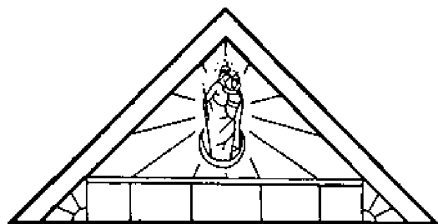

Gregory Taa'

A TEST ÉS A LÉLEK ORVOSAI

GRYNAEUS TAMÁS EMLÉKKÖNYV

Kerekes Ibolya
közreműködésével szerkesztette:
Barna Gábor és Kótyuk Erzsébet

Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék
Szeged, 2013

Megjelent a Nemzeti Kulturális Alap
és a Solymossy Sándor Közhasznú Egyesület (Szeged) támogatásával.

A borítón:
Demeter István *Beteljesedett* című festménye
(Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény, Sárospatak)

A hátsó borítón:
Grynaeus Tamás portréja
Fotó: Délmagyarország, 2005

© A szerkesztők és a szerzők 2013

Minden jog fenntartva!

ISBN 978-963-306-232-6
ISSN 1419-1288

Felelős kiadó: Simon András

Készült
az EFO Kiadó és Nyomda gondozásában
Felelős vezető: Fonyódi Ottó
www.efonyomda.hu

TARTALOM

Út a Szent Hegyre. <i>Grynaeus András</i>	9
---	---

NÉPI ORVOSLÁS KUTATÁSTÖRTÉNETE

Babulka Péter: Gyógynövények, etno(farmako)botanikai és etnofarmakológiai kutatások a Kárpát-medencében élő magyarok körében. Vázlatos áttekintés	13
Papp Nóra: Etnobotanikai kutatások Erdélyben az 1960-as évektől napjainkig	32
Papp Árpád: A vajdasági népi gyógyászat kutatástörténetének százhusz éve	55

TANULMÁNYOK A NÉPI ORVOSLÁS KÖRÉBŐL

Marcsik Antónia: Lepráról a különböző források tükrében	77
Deáky Zita: Selmezbánya egészségügyi viszonyai a 18. és a 19. század végén – Georg Hoffinger és Tóth Imre bányaeorvosok tevékenysége.....	93
Barna Gábor: Egy 19. századi szentember – Ökrös József	108
Kótyuk Erzsébet: A császlóci gyógyító „szent ember”	120
Halász Péter: „Jóreggel, harmatosan szedjed, ne szólj senkinek...” A gyógyító növények természetes erejét segítő hiedelmek a moldvai magyaroknál	145
Grynaeus Tamás életrajza	163
Grynaeus Tamás munkássága.....	165

ÚT A SZENT HEGYRE

Édesapám elbeszéléséből tudom, hogy gyerekként került kezébe egy könyv, mely a világ szép és érdekes tájait mutatta be. Ebben fedezte fel az áthoszi kolostorokról írt két oldalt. Ez annyira megragadta az érdeklődését, hogy elhatározta: egyszer majd elmegy oda. Életrajzi adatainak ismeretében mindenki tudhatja, hogy ez a terv csak gyerekkori vágyalom maradhatott, „hála” a 20. századnak és „alakítóinak”. Ám életpályájának végén, 2006-ban valósággá válhatott, és eljutott oda.

Mindazok, akik beszéltek Vele az első áthoszi útja után, láthatták, hogy milyen nagy hatással volt rá az ott töltött pár nap. Élményben, lelki tartalom-ban és tudományos felismerésekben egyaránt. Hisz ekkor már nem csak a Rá jellemző mindenre nyitottságával és megismerésvágyával róta a kanyargós gyalogösvényeket, hanem Remete Szent Antal keleti kultuszának és a keleti kolostorok kertkultúrájának megismerésének céljával is. Mivel akkor csak a félsziget felét tudta bejárni, vágyott a folytatásra. Bonyolult ügyintézés után végül 2008 októberének legvégén lépett ismét a „Szent Hegy” területére. És mint tudjuk, nem adatott meg Neki a visszatérés.

Amikor a jelen kötet alapjául szolgáló konferencia zajlott 80. születésnapján, akkor még élt, illetve különféle hírek táplálták a reményt, hogy nem távozott el végleg körünkől. De azután szembesülnünk kellett az idővel megkérdőjelezhetlenné vált rideg valósággal: sokfelvonásos, változatos életének befejezésére ezen, a gyermekkora óta látni vágyott helyszínen került sor, abszurd módon. Beutazása után nem sokkal, két kolostor közötti vándorútján, halálos baleset érte. A részleteket máig homály fedi, és csak Tőle tudhatók meg majd, Odafönt.

Szimbolikus és Hozzá illő, hogy az eltűnése és a rideg valóság egyértelművé válása között eltelt években története sokféle változatban kezdett el terjedni. Folklorizálódott. Sajátos az is, hogy több kéziratát, munkáját lezárva hagyta az asztalán elutazása előtt... A befejezetlen munkái, mindenekelőtt a Remete Szent Antalról írt könyvének bővített változata, a magyarság növényismeretéről tervezett munkája, a szakrális kisémlékek egy életen át gyűjtögetett dokumentációi kötelezettségeket rónak ránk.

Bár igaz, de közhely és Hozzá méltatlan lenne azt írnom, hogy „hatalmas úrt hagyott maga után”. Ezért inkább úgy fogalmaznék: hatalmas feladatot hagyott ránk. Gyerekeire, tanítványaira, munkatársaira – mindegyik általa művelt területen. Felnőni ahhoz a szakmai szinthez, amin ő művelte a Tudományt. Olyan széles látókörre szert tenni, mellyel képes volt az egyes általa művelt szaktudományok eredményeit szintetizálni. Maximális hozzáértéssel és végtelen nyitottsággal. És közben olyan alázatosnak is megmaradni, mint ahogy Ő fordult a csángó nénihez az Úz-völgyében, vagy kollégáihoz, tanítványaihoz a szegedi egyetemen, vagy az epilepsziás beteghez Budapesten...

E lecke teljesítéséről Neki kell majd számot adnunk.

Odaát.

2013. augusztus

Grynaeus András

A NÉPI ORVOSLÁS
KUTATÁSTÖRTÉNETE

GYÓGYNÖVÉNYEK, ETNO(FARMAKO) BOTANIKAI ÉS ETNOFARMAKOLÓGIAI KUTATÁSOK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN ÉLŐ MAGYAROK KÖRÉBEN VÁZLATOS ÁTTEKINTÉS¹

„Népi gyógyítóink, adatközlőink és kutatóink emlékének.”

Bevezetés

A természetes eredetű anyagok gyógyszergyártásban betöltött szerepe egyre inkább növekszik. Valamennyi földrészen találhatók olyan gyógyszergyártó cégek, melyek arra töreksenek, hogy a népi gyógyászati tapasztalatokat figyelembe véve, igazolt hatású, magas minőségű és standardizált készítményeket állítsanak elő, illetve juttassanak piacra. Az egyes országok lakosainak gyógynövények és más természetes anyagok használatára vonatkozó hagyományos ismeretanyagának (hagyományos gyógyszerkincsének) összegyűjtésére, modern szemlélettel történő értékelésére egyaránt szükség van. Ezek jó kiindulópontként szolgálhatnak új fitoterápiás készítmények és gyógyhatású táplálékok előállításához.² Mindezt igazolja az a tény is, hogy a különféle értékelő gyógynövény-monográfiákban (E, ESCOP, WHO stb.) több mint négyszázféle növényi drog található, melyek modern alkalmazásának hátterét az esetek többségében hagyományos ismeretek alapozzák meg.³

Jelentősebb történeti-, nyelvészeti-, orvosbotanikai adatok

Az urálvidéki őshazából vándorló, a Kárpát-medencében több mint 1100 évvel ezelőtt letelepedett magyarok betegségeivel és azok orvoslásával, valamint a (gyógy)növények használatával kapcsolatos ismereteinek feltárásával több kutató is foglalkozott. Grynaeus Tamás átfogóan és igen részletesen vizsgálta az említett kérdéseket. A honfoglalás- és az Árpád-kori magyarság betegségeire és azok gyógyítására vonatkozó ismereteit a történettudomány, régészet, antropol-

¹ Jelen tanulmány a Francia- és Európai Etnofarmakológiai Társaságok folyóiratának (Etnofarmacologia) 2011 novemberi számában megjelent tanulmány szerkesztett, helyenként rövidített, helyenként kiegészített változata.

² BABULKA 1985., 1989., 1995a., 2010.; FARNSWORTH 1985.; LEUNG – FOSTER 1996.; SALIM et al. 2008.

³ BLUMENTHAL 1998., ESCOP 2003.; 2009.; WHO 1999–2009.

lógia, demográfia és nyelvészet eredményeinek figyelembevételével tanulmányozta, majd megállapításait önálló kötetben is megjelentette.⁴ Ugyanezen téma kiváló kutatója Józsa László, aki elsősorban paleopatológiai vizsgálatok eredményeinek segítségével mutatta be az említett korban élő magyarság egészséggel és betegségekkel kapcsolatos elképzeléseit, illetve ez utóbbiak gyógyítására vonatkozó ismereteit.⁵ Grynaeus a betegségek és gyógyításuk mellett behatóan vizsgálta a jelzett korban élő magyarok növényismeretét, és arra is kísérletet tett, hogy felvázolja a térség akkori növényföldrajzát.⁶ Kutatásainak kezdetén abból a feltevésből indult ki, hogy az állattenyésztő-földművelő magyarság növényismeretét nem szerezhette a térítő szerzetesektől, ugyanis maga és állatai fizikai léte egyaránt függött a vegetáció alapos ismeretétől. A korai finnugor és török eredetű növénynevek, egyes növények tudatos fölhasználása (pl. íj, nyílveszű, koporsó, készítés), a festő- és mérgező növények, illetve a növényi ínségeledek ismerete és a jóval az ún. füveskönyvek előtti nyelvelméleinkben szereplő sok száz magyar növénynév egyaránt igazolja hipotézisét. Az elsősorban növénynevekre, helynevekre és növényhasználatra utaló szavak alapján a 8–14. században például a bojtortj (Arctium sp.), csalán (Urtica sp.), fenyő (Pinus, Picea sp.), hagyma (Allium sp.), hárs (Tilia sp.), meggy (Cerasus vulgaris), nyár (Populus sp.), nyír (Betula sp.), torma (Armoracia sp.) és ürömfajok (Artemisia sp.) növényi orvosságként való használata valószínűsíthető. Több, e korban használt növényfaj magyarországi előfordulását – és részben terápiás alkalmazását – oklevélszótárakban, szójegyzékekben (pl. Beszterce – 1395, Schägli – 1405, Sopron – 1430), füveskönyvekben és népgyógyászati feljegyzésekben a mai napig nyomon követhetjük.⁷ Ugyancsak e kor növényismeretének megismeréséhez nyújt hasznos segítséget Gyulai Ferenc *Archaeobotanika* című könyve, melynek témája a Kárpát-medencében régészeti-növényteni vizsgálatok alapján feltárt kultúrnövények története.⁸

A Grynaeus Tamás és Papp József által közzétett, fentebb már idézett 15–17. századi régi magyar (gyógy)növények mutatójában 382 faj neve található. Ezek botanikai azonosítását a különböző forrásokban található illusztrált növényképek, a magyar és latin nevek egyaránt segítették. E fajok legalább 1/3-részét az európai fitoterápiában ma is gyakran alkalmazzák teakeverékek, kivonatok és gyári készítmények formájában.

A Kárpát-medencében évszázadok során felhalmozott történeti-növényismereti adatok, valamint az orvosbotanikai irodalom kutatását és elemzését végző Szabó T. Attila az 1995-ben készült akadémiai doktori értekezésében arra a következtetésre jutott, hogy „(...) már a 16. században léteztek olyan magyar nyelvű, esetenként több kötetes természettudományos monográfiák, amelyekben tízezer adat bizonyítja egy, a kor európai színvonalán álló tudományos, illetve hagyományos magyar növényismeretnek és növényhasználatnak a létezését”.

⁴ GRYNAEUS 1996a.

⁵ JÓZSA 1996., 2006.

⁶ GRYNAEUS 1996b.; GRYNAEUS – GRYNAEUS 2001.

⁷ GRYNAEUS 1985.; GRYNAEUS – PAPP 1977., 1978.

⁸ GYULAI 2001.

E században jöttek létre ugyanis az első latin-magyar, magyar-latin, magyar-latin-német botanikai szövegek; az első botanikai leckét is tartalmazó nyomtatott tankönyv, az első magyar nyelvű nyomtatott természettudományos – botanikai, orvosi – szövegek, az első magyar *Herbáriumok* (1578, 1595); az első magyar-latin etnobotanikai gyűjtemény (*Stirpium Nomenclator Pannonicus*, Németújvár), és az első magyar növényneveket és európai jelentőségű kultúrnövény-evolúciós adatokat is tartalmazó regionális pannon flóramű. Az említett művek megjelenésével párhuzamosan alakultak ki azok az értelmiségi körök is, amelyek megteremtették a *sárvári*, *németújvári* és *erdélyi orvosbotanikai iskolák* kialakulásának feltételeit.⁹

Az első magyar nyelven írt és Kolozsvárott, 1578-ban megjelentetett füveskönyv (*Herbárium*) szerzője, Melius Péter művében 1236 magyar növénynevet említ, és több mint 450 azonosított rendszertani egységet (taxont) tárgyal.¹⁰ Ebből a ma is hivatalosan számon tartott (gyógyszerkönyvekben szereplő) fajok száma meghaladja a százat. A Melius füveskönyvének kiadását követő évszázadokban megjelent fontosabb magyar nyelvű füveskönyvekben, házipatikákban és orvosbotanikai munkákban szereplő gyógynövényfajok száma pedig meghaladja a hatszázat.

A svéd botanikus, Carl von Linné *A természet rendszere* címmel 1735-ben megjelent munkája elősegítette a magyarországi botanika önálló tudománnyá válását. Hatására az orvosbotanikai forrásmunkáktól, füveskönyvektől egyre inkább különváltak a „tisztán” botanikai munkák. Ezt a folyamatot tükrözi, hogy Diószegi Sámuel *Orvosi Füvészkönyve* (1813) már a Fazekas Mihállyal közösen írt *Magyar füvészkönyv* (1807) kiegészítéseként jelent meg, melyben Diószegi többnyire a korábban megjelent magyar művek adatait dolgozta fel.¹¹

Sadler József (1791–1849) botanikus, gyógyszerészmester és orvosi diplomával rendelkező tudós volt, aki flórakutatással, harasztokkal és gombákkal egyaránt foglalkozott, és több növényfajt is elneveztek róla (pl. *Ferula sadleriana* Ledeb, *Centaurea sadleriana* Janka *Quercus sadleriana* Deer). Számos botanikai gyűjtőúton vett részt, herbáriumi gyűjteménye 1839-ben több mint 28 ezer fajt tartalmazott. *Magyarázat a szárított plánták gyűjteményéhez* címmel megjelent 14 kötetes munkája 1823–1827 között készült el. Ebben a növényeket felhasználásuk alapján 16 csoportba sorolta (pl. élelmiszer, gyógy-, festő-, takarmánynövény), és magadta magyar és német nevüket is.¹²

A világ első „gyógynövénykutató intézete” (Gyógynövény Kísérleti Állomás névvel) Péter Béla (1860–1938) elképzelései szerint Kolozsvárott létesült 1904-ben. A kísérleti állomás létrehozásával Péter azt az „erdélyi gyógynövény iskolát” alapozta meg, melynek kutatási programjaiban kezdettől fogva fontos helyet kapott a népi növényismeret és a népi gyógynövényhasználat kutatása, interdiszciplináris tanulmányozása, értékelése.¹³ Célkitűzései közt az alábbiak szerepeltek:

⁹ SZABÓ T. 1995., 1996.

¹⁰ MELIUS 1978.

¹¹ DIÓSZEGI – FAZEKAS 1807.; DIÓSZEGI 1813.

¹² SZABÓ – KÓCZIÁN 1982.

¹³ RÁCZ-KOTILLA – RÁCZ 2004.

- az Erdélyben termesztető fajok egyedi fejlődésének megismerése a csírázástól a termések beéréséig,
- a vadon termő gyógynövények termesztésbe vonása és a termesztés feltételeinek megállapítása,
- a gyógynövények elsődleges feldolgozása a termesztés helyén, az illóolajok hozamának és összetételének követése,
- a gazdák képzése és továbbképzése, rendszeres (évente egy vagy két) tanfolyam megszervezése és gyakorlati ismertetések kiadása által,
- szaporító anyagok biztosítása a termesztők részére,
- a gyógyászati hatóanyagok vizsgálata, különböző tényezők szerepének megállapítása,
- a termés hozam és termés minőségének megismerése.

Páter első közleménye *A nép orvosi növényei* címmel 1896-ban jelent meg a *Természettudományi Közönyben*. E tanulmánya már előrevetítette az egész életre szóló érdeklődését a gyógynövények és a népi növényismeret iránt. Széleskörű növénytani, állattani, földtani és földrajzi ismeretekkel rendelkező tudós volt, akinek gyógynövényekről írt könyvei magyar, román, német és francia nyelven jelentek meg.¹⁴

Az orvostörténész Magyary-Kossa Gyula (1865–1944) által írt *A hazai gyógynövények hatása és orvosi használata* című, évszám nélkül, az 1920-as évek táján megjelent munka „modern szemléletű fitoterápiai könyvnek” tekinthető. Több mint 150 gyógynövényt a különböző szervrendszerekre kifejtett hatásaik, illetve hatóanyagaik alapján rendszerezve mutatja be, számos állatkísérlet leírása mellett. Más munkáiban (*A magyar orvosi emlékek* és *Az állatorvosi könyvészet*) is bőségesen található adatok a gyógynövények használatáról.¹⁵

Spielmann József (1917–1986) orvostörténész behatóan foglalkozott a természettudományos és a népi gyógyászat egymásra hatásával. A kérdéskört vizsgáló tanulmányában azt írta, hogy az évszázadok során a racionális gyógyászat mindig szoros kapcsolatban állt a népi empiriával. Véleménye szerint a népi gyógyászat olyan forrás volt, amelyből a papi gyógyászat, a racionális orvoslás és a természettudományos szemléletű orvostudomány egyaránt merített.¹⁶

Népi orvoslási-, etnofarmakobotanikai kutatások, összefoglaló munkák, gyűjtemények, kiállítások

A magyar népi orvoslás kutatásának szükségességét jelző első felhívások több mint 170 évvel ezelőtt láttak napvilágot. Először Kremzír Mózes orvosdoktori disszertációjában (1837) jelent meg egy orvosoknak szóló felhívás a köznép gyógyszereinek megismerésére. Egy évvel később egy másik orvos, Bugát Pál, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, az általa indított *Orvosi Tár* című

¹⁴ BABULKA – RÁCZ 2006.

¹⁵ MAGYARY-KOSSA id. munkái

¹⁶ SPIELMANN 1979.

folyóirat egyik cikkében annak szükségét és hasznát fejtegette, hogy az orvosok megismerjék a népi gyógyászat különféle szereit és az „egyszerű emberek” gyógyítással kapcsolatos hagyományos ismereteit.¹⁷

A népi orvoslás kutatásával kapcsolatban 1945-ig megjelent cikkek, tanulmányok, könyvek és gyűjtések adatait Vajkai Aurél összegezte.¹⁸ A második világháború után egyre intenzívebbé váló, a Kárpát-medencében élő magyarságot érintő néprajzi és etnobotanikai gyűjtőmunkákban több kutató (köztük több orvos és gyógyszerész) alapvető célként jelölte meg a népi gyógyító eljárások, illetve a gyógynövények hagyományos alkalmazásmódjainak lejegyzését.

A magyar néphit- és sámánhit-kutatás kiemelkedő egyéniségeként számon tartott Diószegi Vilmos (1923–1972) volt az, aki az 1960-as évek elején hívta fel a figyelmet többek között a betegségek tüneteinek, okának és megelőzési lehetőségeinek összegyűjtésére; a betegségek és gyógyító eljárások fényképekkel való dokumentálására; a tárgyi anyagok és növények begyűjtésére, valamint a ráolvasások és imaszövegek pontos leírása szükségességére.¹⁹ Az említett kutatók több évtizedes munkájának köszönhetően mára számos monográfia, szakcikk, kézirat, hangfelvétel, valamint rengeteg fényképfelvétel gazdagítja könyvtárainkat és múzeumainkat. (Példaként említhetők a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár vonatkozó anyagai, a Néprajzi Múzeumban található Etnológia Adattár és Fotóarchívum, a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatócsoportjánál elindított Népi Gyógyászati Archívum, vagy a Magyar Etnobotanikai Adatbank – Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely és MTA SZTAKI.)

1974-ben a veszprémi Bakonyi Múzeum adott otthont annak a kiállításnak, amelynek rendezői kísérletet tettek a hazai múzeumok népi gyógyítással kapcsolatos tárgyi emlékeinek összegyűjtésére. A képanyaghoz és a tárgyi emlékekhez Hoppál Mihály és Törő László írt kísérőszöveget, amely magyar és angol nyelven az *Orvostörténeti Közlemények* különszámában jelent meg.²⁰ Ezt a kiadványt 1979-ben egy újabb, Antall József és Buzinkay Géza által szerkesztett, népi orvoslással foglalkozó kötet követte. Ebben szintén érdekes tanulmányok olvashatók, többek között a népi orvoslás értékelésének problémáiról, a magyar népi gerontológia tanulságairól, a Kárpát-medence etnobotanikai problémáiról, valamint az etnobotanika várvidéki helyzetéről.²¹ A magyar államalapítás emlékére *Hagyományos orvoslás évszázadai* címmel készült kiállításnak (rendezte: Babulka Péter) a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum adott otthont 2000-ben.²²

¹⁷ GÉMES 1979.; OLÁH 1986.

¹⁸ VAJKAI 1948.

¹⁹ GÉMES 1979.

²⁰ HOPPÁL – TÖRŐ 1975.

²¹ ANTALL – BUZINKAY 1979.

²² Tájékoztató látható a www.tarnics.hu honlapon.

Népi (gyógy)növényhasználat etno(farmako)botanikai és etnofarmakológiai értékelések

A népi orvoslási, etnofarmakobotanikai és etnofarmakológiai kutatásokban kiemelkedően fontos szerepük van a gyógy- és tápláléknövényeknek. A használatukra vonatkozó adatok gyűjtése és elemzése hasznos kiindulópontként szolgálhat a növényi gyógyszerek, gyógyhatású- és étrendkiegészítő készítmények fejlesztésénél.

A II. világháborút megelőző évtizedekben végzett, többnyire néprajzi gyűjtésekben bőségesen található adatok a különféle növények gyógyításban és táplálkozásban betöltött szerepére. Sajnos az esetek legnagyobb részében a botanikai azonosítások pontatlansága vagy hiánya miatt csak a néphitét érintő elemek lehetnek tudományos szempontból értékesek, illetve értékelhetők. Az 1960-as évektől végzett gyűjtésekben azonban már több kutató fektetett komoly hangsúlyt a növények botanikai azonosítására és a herbáriumi növénytípusok készítésére (is). A gyűjtések módszertanában beállt fontos változásnak köszönhetően sorra jelentek meg és váltak elérhetővé olyan etno(farmako)botanikai és népi orvoslási eljárásokról szóló közlemények, tanulmányok, kéziratok és kötetek, melyeknek gyógy- és tápláléknövények használatát érintő adatai sokoldalú értékelésre adnak lehetőséget. E gyűjtemények részben egy-egy nagyobb földrajzi vagy néprajzi tájegységet, egy-egy község vagy falu népi (gyógy)növényismeretét érintik, de vannak olyan gyűjtések is, amelyek egy-egy adott témakör (pl. népi születésszabályozás, a fogamzástól az elválasztásig terjedő időszakban használt táplálék- és gyógynövények), vagy egy-egy növény részletes vizsgálatára vonatkoznak.

Valamennyi népi (gyógy)növényhasználatot érintő kutatási beszámoló, tanulmány, cikk és kötet közül kiemelkedő fontosságú Péntek János és Szabó Attila *Ember és növényvilág* címmel megjelentetett, Kalotaszeg (Calata Area, Románia) népi növényismeretét bemutató kötete, melyben mintegy 1200 növényfaj (!) használatára (pl. élelmiszer, gyógyítás, takarmányozás, festés stb.) található részletes, bőséges és igen pontos adatok.²³ Figyelmet érdemlő és módszertani szempontból is nagyon érdekes az általuk szervezett és szakmailag felügyelt két etnobotanikai gyűjtőverseny (Ezerjófű – 1972, Csodabab – 1975, mindkettő helyszíne Erdély, ma Románia), melyekben általános iskolás korú gyerekek vettek részt kérdőíves adatgyűjtéssel és herbáriumkészítéssel. E gyűjtések adatainak értékelését és sajtó alá rendezését szintén Szabó Attila és Péntek János végezték.²⁴

A magyar etno(farmako)botanikai kutatásokból kiemelkedik Kóczián Géza gyógyszerész (1942–1987) 1054 oldalas egyetemi doktori értekezése, melyben 452 növényfaj használatát ismertette, és legalább 1500 népi nevet adott közre. Ebből 258 gyógy- és mérgező növényt hatástani besorolásuk alapján mutat be.

A több gyűjtési helynek, a gyűjtési helyek közötti nagy távolságnak (van ahol eléri az 1000 km-et!), valamint az egy-egy helyen összegyűjtött adatok mennyisé-

²³ GÉMES 1979.

²⁴ PÉNTEK – SZABÓ 1985.

gének köszönhetően a disszertációban bemutatott növények jó keresztmetszetet adnak a sajátos földrajzi és éghajlati viszonyú, igen változatos és értékes természetes növénytakaróval rendelkező Kárpát-medence magyarságának, illetve a vele évszázadok óta együtt élő népek növényismeretéről, és tudásanyaguk egymásra hatásáról.²⁵

A magyar népi orvoslásban használt gyógy- és tápláléknövények számbavételét és elemzését célzó vizsgálatok (ld. 1. sz. táblázat) eredménye azt mutatja, hogy a magyar (kárpát-medencei) népi orvoslásban az utóbbi másfélszáz esztendőben felhasznált vadon élő és termesztett taxonok száma megközelíti a hétszázat, az egy-egy területen (például sebek és emésztőrendszeri betegségek kezelésében, az állatok betegségeinek gyógyításában) felhasznált növények száma pedig meghaladhatja a százötvenet.²⁶

A népi emberorvoslásban leggyakrabban a különféle sebek és bőrbetegségek, az emésztőrendszeri- és légzőszervi panaszok, valamint a reumás- és húgyúti megbetegedések kezelése adott munkát a gyógyítóknak, míg állatok esetében az emésztési zavarok és a sebek kezelése volt a legfontosabb feladat.

Az állatok egészségének és szaporodóképességének fenntartásában a takarmánynövényeknek is fontos szerep jutott. Sadler említett herbáriumaihoz csatolt feljegyzéseiben 77 takarmánynövényt és tízféle szénának alkalmas növényfajt említ, Kóczián Géza pedig 48-féle, tyúk, kacsa, pulyka, nyúl, sertés, juh, szarvasmarha, ló takarmányozására alkalmas növényt (gabonafélék, gyökér- és gumós zöldségek, olajnövények, rostnövények, szálás és szemes takarmányok) sorol fel. Ez utóbbiak tanulmányozása különösen az ökológiai állattartók számára tartalmazhat sok jól hasznosítható adatot.²⁷

A népi orvoslásban alkalmazott gyógynövények kísérletes vizsgálata és terápiás alkalmazhatóságának értékelése szempontjából a Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem kutatói végeztek különösen értékes munkát. A Páter Béla által létrehozott „erdélyi gyógynövényiskola” harmadik generációjához tartozó Rácz Gábor és Rácz-Kotilla Erzsébet vezette munkacsoportok széleskörű népi gyógyászati gyűjtések adataiból kiindulva már az 1960-as években etnofarmakológiai szemlélettel végeztek népi orvoslási adatgyűjtésből kiinduló, hatásvizsgálatokkal és növényi készítmények kifejlesztésével záruló kísérleteket.

Rácz Gábor a népi gyógynövényismeretet a néprajz és a fitoterápia határterületeként határozta meg. Az értékelő munka főbb lépéseit az alábbiakban jelölte meg:

²⁵ BABULKA 1998a.; KÓCZIÁN 1985.

²⁶ A táblázat összeállításához felhasznált forrásmunkák szerzőinek nevei és a könyvek, tanulmányok megjelenésének időpontjai a táblázatban található. Előzetes, folyamatos kiegészítést és az egyes növényfajok használatának megerősítését igénylő fajlista érhető el többszáz növényfotóval együtt a www.etnofarmakologia.hu honlapon, és ugyanitt a népi orvoslásban alkalmazott néhány fontosabb gombafaj neve is megtalálható.

²⁷ SZABÓ L. Gy. – KÓCZIÁN 1982.; KÓCZIÁN 1985.

1) *Népgyógyászati adatok gyűjtése*

Erdély számos földrajzi és néprajzi tájegységében végeztek részben florisztikai, részben népgyógyászati és népi növényismereti gyűjtéseket. Az 1950-es években végzett gyűjtéseket néhány évtizeddel később több helyszínen megismételték a hagyományos alkalmazásmódok megmaradásának vagy változásának tanulmányozása érdekében.

2) *Adatok csoportosítása, elméleti értékelése*

A népi orvoslási gyűjtőutak során lejegyzett adatokat felhasználási mód, feltetelezett hatás és egyéb szempontok alapján rendszereztek. Az értékelés, illetve csoportosítás során figyelembe vették a régi kéziratok és füveskönyvek adatait is.

3) *Hatásvizsgálatok, kísérletes vizsgálatok*

Mikrobiológusok, parazitológusok, hepatológusok és más szakemberek közreműködésével többek között az alábbi vizsgálati módszereket dolgozták ki a népi gyógyászatban alkalmazott növények hatásainak tanulmányozására: a) kórokozó baktériumok és gombák gátlása, b) kórokozó véglényekre és férgekre kifejtett hatás, c) vérnyomáscsökkentő és nyugtató hatás, d) vizelethajtó és vesekövek képződését gátló hatás, e) gyomorfekély-kivédő hatás, f) gyulladás-csökkentő hatás.

A Rácz Gábor és Rácz-Kotilla Erzsébet vezette munkaegyüttesek több mint ötszáz növényfajjal végeztek kémiai és hatástani vizsgálatokat, melyek között jelentős szerepet kapott a népi orvoslásban alkalmazott növények részletes tanulmányozása is. Ez utóbbiakra hozható fel példaként a hasmenés és fehérfolyás ellen használatos növények, a máj- és epebetegségek kezelésére használt növények, vagy a hagyományosan alkalmazott növényi vizelethajtó szerek vizsgálata.

Kísérletes munkájuk során nem csak a népi orvoslásban használt gyógynövények hatástani tulajdonságainak megismerését, illetve hatásuk állatkísérletekben történő igazolását tűzték ki célul, hanem azt is tanulmányozták, hogy milyen összefüggések fedezhetők fel egyes növénytaxonok (fajok, családok) és a rájuk jellemző hatástani tulajdonságok között (a növényrendszertan gyógyszerhatástani megközelítése – farmakotaxonómiai jellegek igazolása). Vizsgálati eredményeik alapján az alábbi megállapításra jutottak:

- 1) az ajakosvirágúak családjánál – a 81 vizsgált taxon közül 76 fejtett ki gátló hatást a kísérleti egerek központi idegrendszerére,
- 2) ribiszke fajoknál (*Ribes* sp.) – mindhárom faj rendelkezett vizelethajtó, sóürítést fokozó és vérnyomáscsökkentő hatással,
- 3) a jezsámen fajoknál (47 *Philadelphus* fajnál) a trichomonacid hatás általános farmakológiai jelleg.

4) *Új gyógyszerek kikísérletezése*

Több, a hagyományos orvoslásban alkalmazott gyógynövény néprajzi, botanikai, kémiai, hatástani és toxikológiai vizsgálatának eredményeként jutottak el modern fitoterápiában is alkalmazható szerekhez.²⁸

²⁸ Rácz et al. 1982., 2012.; Rácz-KOTILLA – Rácz 2001.; Rácz 1979.

A magyar népi orvoslásban alkalmazott (gyógy)növények jelentős részét napjainkban is széles körben alkalmazzák a fito- és aromaterápiai kezeléseknél, illetve fontos szerepet töltenek be az egyre népszerűbb és terjedőben lévő öngyógyításban. A gyógynövények és a gyógynövény tartalmú készítmények értékelésével, illetve forgalomba hozatalával foglalkozó szakhatóságok által használt növény és droglistákban, monográfiákban, összefoglaló kötetekben, valamint a hazai és külföldi gyógyszerkönyvekben több mint százötven olyan növényfaj szerepel, amelyet a magyar népi orvoslásban is gyakrabban alkalmaztak az emberek betegségeinek kezelésére. Mindezek mellett figyelmet érdemel az is, hogy a farmakognózia és a fitoterápia tantárgyak európai oktatásában használt fontosabb szakkönyvekben ismertetett növényfajok több mint 30%-át a magyar népi orvoslásban is alkalmazták, ami szintén e fajok hatásosságát és biztonságos alkalmazhatóságát valószínűsíti.

Összefoglalás

A Kárpát-medencében több mint 1100 éve élő magyarság a különféle betegségek gyógyítása során számos különleges és érdekes gyógyító eljárás (pl. jelképes és valódi trepanáció, piócával történő vérszívás, méhszúrasterápia) alkalmazása mellett a gyógynövények és más természetes anyagok (gombák, állati eredetű termékek) gyógyhatásairól is rengeteg ismeretet gyűjtött össze. Ez utóbbiak írásos formában történő lejegyzése a 12. század végén kezdődött meg. Az első magyar nyelven írt füveskönyv 1578-ban látott napvilágot, melyet mintegy három évszázadon keresztül további füveskönyvek és orvosbotanikai munkák megjelenése követett. A 19. század elején a tisztán botanikai munkák különváltak a gyógynövények hatásait is bemutató (füves)könyvektől. Az 1930-as évek végén vetették papírra azokat az első felszólításokat, melyek arra ösztönözték az orvosokat, hogy a nép által használt növényi és egyéb házi szereket megismerjék, hiszen köztük többnek is figyelmet érdemlő gyógyhatást tulajdonítottak. Az etno(farmako)botanikai gyűjtőmunkák a II. világháború után váltak intenzívvé, és ezidőtájt kezdődtek meg az első etnofarmakológiai vizsgálatok is. A világ első gyógynövénykísérleti állomása Kolozsvárott létesült 1904-ben, ahol a termesztési és agrotechnikai kísérletek mellett az etno(farmako)botanikai szemléletű kísérleti munkák is megkezdődtek. Az intézetet alapító Páter Béla (1860–1938) egy olyan gyógynövényiskola alapjait fektette le, melynek ma már a negyedik generációja dolgozik elődeinek példáit követve, modern szemlélettel, széleskörű és új ismeretekkel felvértezve, ezért az erdélyi gyógynövény iskolát *hungarikumnak* is tekinthetjük. A Kárpát-medencében élő magyarság népi orvoslásában alkalmazott gyógynövények különböző szempontok szerinti értékelésére főként az utóbbi néhány évtizedben került sor, melyek szerint legalább hatszáz olyan növényfaj található a magyar népi orvoslásban, melyeknek használatát illetően a térség több pontjáról is vannak gyűjtési adatok.

1. táblázat: A magyar népi gyógynövényhasználat értékelésének néhány módja és következtetései

Hagyományos gyógynövényhasználat elemzésének, vizsgálatának módjai	Megjegyzések, következtetések
A Kárpát-medencében használt gyógynövények számbavétele	A különböző kutatók által gyűjtött és feldolgozott 20. századi népi orvoslási, népi gyógynövényismereti adatok több mint 400 kárpát-medencei falu legalább 1500 adatközlőjétől származik. A betegségek megelőzésére és gyógyítására használt taxonok (főként fajok) száma eléri a 700-at (a Kárpát-medencében található magasabb rendű, virágos növények száma kb. 3000). (Babulka 1983–2011)
Egy-egy falu, község, földrajzi vagy néprajzi tájegységben hagyományosan alkalmazott fajok összegyűjtése, monografikus feldolgozása	Az egy-egy faluban vagy tájegységben használt gyógynövények száma gyakran meghaladja a 150-et (de elérheti a 300-at is). (Bernád 2010.; Danter 1994.; Frendl 2002.; Halász 2010.; Halászné Zelnik 1981.; Keszeg 1978.; Kész 2006.; Kóczyán 1980., 1985., 1986., 1988., 1990.; Kóczyán – Pintér – Szabó 1975.; Kóczyán – Szabó I. – Szabó L. Gy. – 1977.; Kóczyán – Szabó L. Gy. – 1978., 1990.; Kótyuk 2000.; Oláh 1985., 1987.; Papp 2011.; Rab 1982., 1991.; Tankó 2003.; Vajkai 1942.; Vasas 2009.)
Sebek és bőrbetegségek kezelésére használt gyógynövények számba- vétele és értékelése	A pyogén bőrbajok, a külső erőszakos behatások okozta sérülések és sebek, valamint az ekcéma és egyéb, meg nem határozott sebek kezelésére használt gyógynövények száma eléri a kétszázat. (Oláh – Babulka 1983.)
Reumás megbetegedések kezelésére használt növények számbavétele és összehasonlító érté- kelése (összevetés az észak-amerikai indiánok körében hagyományosan alkalmazott, illetve az európai fitoterápiában al- kalmazott növényekkel)	A tartós hideghatás, a hideg és vizes környezet, a megerőltetés, a helytelen táplálkozás, a vér összetételének kedvezőtlen megváltozása előidézte reumás bántalmak kezelésére használt gyógynövények száma a magyar népi orvoslásban legalább 80. Ezek egy része fontos szerepet tölt be az európai fitoterápiában, többük alkalmazásával pedig az észak-amerikai indiánoknál is találkozhatunk. (Babulka 1995.; Babulka – Goetz 1998.)
Emésztőrendszeri meg- betegedések kezelésére használt gyógynövények számbavétele és értéke- lése	A különböző emésztési zavarok, hasmenés, székrekedés, étvágytalanság, bélférgesség és a különféle epebántalmak kezelésére használt fajok száma eléri a százötvenet. (Babulka 2007c., 2009a.)
Húgyúti bántalmak keze- lésében használt gyógy- növények számbavétele és értékelése	Legalább húszféle gyógynövény használatos, köztük többről készült gyógynövényértékelő monográfia és ma is fontos szerepet kapnak a modern fitoterápiában. (Tamasi – Babulka 1990.)
Nyugtató hatású gyógy- növények számbavétele és értékelése	Gyógynövényeket főként a szorongással járó szívpanaszok és a kisgyermekek éjszakai feljedése ellen használták, a mai értelemben vett nyugtató és szorongásoldó céllal történő alkalmazásokra korábban kevesebb adat volt. A felhasznált növények száma legalább harminc. (Tamasi – Babulka 1990.)
Köhögéscsillapító hatású gyógynövények számba- vétele és használatuk ér- tékelése (egy kiválasztott hatással bíró növények használatának elemzése)	A köhögés csillapítására használt növények száma eléri a százat. A nép különbséget tesz a produktív és az improduktív köhögések között, azonban ez a gyógynövény ajánlásokban nem mindig tükröződik. (Grynaeus – Babulka 1986.)

Hagyományos gyógynövényhasználat elemzésének, vizsgálatának módjai	Megjegyzések, következtetések
Illóolajos növények használata a magyar és az indiai népi orvoslásban (egy kiválasztott hatóanyagot tartalmazó növények alkalmazásának elemzése)	A magyar népi orvoslásban alkalmazott mintegy 80 faj kb. 1/4-ét az indiai népi orvoslásban ugyanarra a cél(ok)ra használták. (Vohora et al. 1987.)
Egy-egy adott gyógynövény vagy adott növényfajhoz tartozó fajok népgyógyászati alkalmazásának tanulmányozása	Pl. lósóska fajok - <i>Rumex</i> spp. (Oláh – Babulka 1985.), „fülfű” – <i>Sempervivum tectorum</i> (Grynaeus 2001.), hunyor fajok – <i>Helleborus</i> spp. (Kóczyán et al. 1979.)
A fogamzástól az elválasztásig terjedő időszakban hagyományosan alkalmazott gyógy- és tápláléknövények számbavétele, használatuk értékelése (egy kiválasztott életszakaszban alkalmazott gyógynövények vizsgálata)	A jelzett időszakban használt növények száma legalább 80. A növények jelentős részének használata táplálkozási, betegségmegelőző és terápiás szempontok alapján egyaránt figyelmet érdemel (pl. ajánlott és tiltott ételek, mellbimbórepedés és az újszülöttek bőrbetegségeinek kezelésére használt növények). (Babulka – Pataki 1997.; Pataki 2002.)
Gyógynövények alkalmazása a hagyományos állatgyógyászatban, az ökológiai állattartásban és az alternatív állatgyógyászatban	Az emésztőrendszeri betegségek, sebek, húgyivarszervi megbetegedések, légúti megbetegedések és a különféle fertőző betegségek kezelésére felhasznált fajok száma eléri a százötvenet. Ezek mintegy 1/3-a készítmények formájában jelen van a modern állatorvosi fitoterápiában és az állatok takarmányozásában. A népgyógyászati adatokban összegyűlt tapasztalatok figyelmet érdemelnek az ökológiai állattartók számára. Magyarországon az állatorvostanhallgatók graduális képzésének keretében 2001 óta hallhatnak előadást a népi gyógynövényhasználatról és az állatorvosi fitoterápiáról, emellett több alternatív- és ökológiai állatgyógyászat témakörben rendezett konferenciának és workshopnak volt témája a népi állatgyógyászat, illetve az állatgyógyászati fitoterápia. (Babulka 2005a., 2011c.; Kóczyán 1990.)
Tápláléknövények hagyományos alkalmazásának számbavétele és értékelése	A magyar nép által használt tápláléknövények száma – beleértve az inszegeledelként fogyasztott, vadon élő növényfajokat is – legalább 130, melyek közül mintegy 100 (!) fajt gyógyítás céljából is használnak. A gyógynövényként használt fajok mintegy 10%-a előfordul a gyógynövény-értékelő monográfiákban, illetve hatóanyagként kerülnek felhasználásra a gyógyhatású étrendkiegészítő és fitoterápiás készítmények előállításában. (Babulka 1996., 2005b.)

Irodalom

ANTALL József – BUZINKAY Géza (szerk.)

- 1979 *Népi gyógyítás Magyarországon*. Communicationes de Historia Artis Medicinae, Supplementum 11–12. Budapest: Medicina Kiadó

BABULKA Péter

- 1989 Gyógynövények használata az Európán kívüli népek hagyományos orvoslásában és a modern gyógyszerkutatásban. In: Babulka Péter – Borsányi László – Grynaeus Tamás (szerk.): *Síppal-dobbal. Hagyományos orvoslás az Európán kívüli népek körében*. Budapest: Mezőgazdasági Kiadó. 25–39.
- 1995a Természetes anyagok a hagyományos és a modern orvoslásban 1–2. *Természetgyógyászat*. Tudományos melléklet, február-március.
- 1995b A „reuma” kezelésére használt gyógynövények összehasonlító etnofarmakobotanikai vizsgálata. Előadás a Nemzeti Gyógynövény Konferencián. Pécs.
- 1997 *Gyógynövények Magyarországon a népi gyógyászatban és a fitoterápiában*. CD-ROM. Győr: Com-Com Bt.
- 1998a Dr. Kóczyán Géza etnobotanikai kutatásai. *Honismeret* 2. 84–86.
- 1998b A magyar népi orvoslásban használt gyógynövények. *Komplementer Medicina* II. 1. 6–16.
- 2002 Gyógynövényeink népi használata és értékelésük néhány szempontja. In: Barna Gábor – Kótyuk Erzsébet (szerk.): *Test, lélek, természet. Tanulmányok a népi orvoslás emlékeiből*. Köszöntő kötet Grynaeus Tamás 70. születésnapjára. Budapest – Szeged: SZTE Néprajzi Tanszék. 152–167.
- 2004 *Gyógy-, illóolaj-, és fűszernövények*. CD-ROM. Győr: Com-Com Bt.
- 2005a Gyógynövények és fitoterápia. In: Mátray Árpád (szerk.): *Az ökológiai és alternatív állatgyógyászat alapjai*. Budapest: Mezőgazda Kiadó. 50–79.
- 2005b Gyógyhatású táplálékok, étrendkiegészítők, funkcionális élelmiszerek. *Komplementer Medicina* 3. 58–66.
- 2006 Gyógynövények a reumás megbetegedések kezelésében. *Komplementer Medicina* 4. 6–15.
- 2007a *Etnobotanikai és etnofarmakológiai kutatások a Kárpát-medencében és Moldvában*. <http://www.etnofarmakologia.hu>
- 2007c A gyomor-bél betegségek fitoterápiás kezelése I. II. *Komplementer Medicina* 2. 4; 4. 6–14.
- 2007d *Népi gyógynövényhasználat a Kárpát-medencében és Moldvában*. Az adatgyűjtéstől a terápiás alkalmazásig. Előadás a Nemzeti Gyógynövény Konferencián. Szeged.
- 2008a Gyógynövények és a bőrbetegségek fitoterápiás kezelésének lehetőségei I. II. *Komplementer Medicina* 1. 17–24.; 2. 6–13.
- 2008b Gyógynövények és növényi készítmények a fog- és szájüregi betegségek kezelésében. *Komplementer Medicina* 4. 6–15.

- 2009a Gyógynövények és növényi készítmények az epebetegségek kezelésében. *Komplementer Medicina* 2. 6–13.
- 2009b Gyógynövények és növényi készítmények a szorongások, az alvászavarok és a depresszió kezelésében. *Komplementer Medicina* 4. 6–14.
- 2010 Az ember, a környezet, a hagyományok, a gyógyítás és a természetes anyagok kapcsolatait vizsgáló fontosabb (etno)tudományok vázlatos áttekintése. *Komplementer Medicina* 6. 6–16.
- BABULKA, Peter
- 1993 *Preliminary survey on medicinal plants used in Hungarian ethnomedicine*. Mimeographed lecture presented at the 2nd European Colloquium on Ethnopharmacology. 11th International Conference on Ethnomedicine (AGEM), 24–27th March. Heidelberg. Germany.
- 1996 Evaluation of medicinal plants used in Hungarian ethnomedicine, with special reference to the medicinally used food plants. In: Ekkehard Schröder et al. (ed.): *Medicines and foods: the ethnopharmacological approach*. Paris: ORSTOM édition – Société Française D’Ethnopharmacologie. 129–139.
- 2000 Arzneipflanzen und Phytotherapie in Ungarn. *Zeitschrift für Phytotherapie* 5. 257–263.
- 2009 A short overview of the Hungarian ethnomedicinal, ethno(pharma) botanical and ethnopharmacological research. In: Ruth Kutalek – Armin Prinz (Eds.): *Essays in Medical Anthropology. The Austrian Ethnomedical Society after Thirty Years*. Wiener Ethnomedizinische Reihe, Band 6. 69–87.
- 2011a Synthèse des ressources botaniques dans les pratique médicale humaine et vétérinaire en Hongrie. *Phytothérapie de la recherche à la pratique* 9. 5. (Octobre) 290–296.
- 2011b Plantes médicinales, recherches ethnobotaniques et ethnopharmacologiques en Hongrie. *Ethnopharmacologia* 47. (Novembre) 7–16.
- 2011c Medicinal plants used in Hungarian Ethno- and Alternative Veterinary Practices. *Curare* 34. 1–2. 110–117.
- BABULKA, Peter – GOETZ, Paul
- 1998 Les Plantes Médicinales dans le Traitement des Rhumatismes. De la Médecine Traditionnelle Hongroise à la Phytothérapie Européenne Actuelle. Partie I. *Revue de Phytothérapie Pratique* 2. 11–17.
- BABULKA, Peter – OLÁH, Andor
- 1983 Phytotherapeutische Wundbehandlung in der ungarischen Volksmedizin. *Curare* 6. 117–128.
- BABULKA, Peter – PATAKI, Ágnes
- 1997 Folk Customs, Beliefs and Traditional Curing Methods of the Period between Conception and Weaning in Hungarian Peasant Communities. In: Christine E. Gottschalk-Batschkus – Judit Schuler – Doris Iding (ed.): *Women and Health. Ethnomedical Perspectives*. VWB – Verlag für Wissenschaft und Bildung. *Curare, Special Volume* 11/97. 279–286.

BABULKA, Peter – PIRÓTH, István

- 1996 Possibilities and problems in the education of (medical) ethno-sciences. Lecture presented at the 3rd Europaen Colloquium on Ethnopharmacology and 1st International Conference of Anthropology and History of Health and Medicine. Genova, Italy. Conference abstract. Genova: Erga Edizioni. 154.

BABULKA, Peter – PIRÓTH, István – VARGA, Tamás

- 1993 *The Concept of Database HERB*. Mimeographed lecture presented at the Round Table Discussion on Databases from Plants and Medicines. 2nd European Colloquium on Ethnopharmacology, 11th International Conference on Ethnomedicine (AGEM), 24–27th March, Heidelberg.

BABULKA Peter – RÁCZ Gábor

- 2006 *In memoriam Páter Béla és Gidófalvy István*. Előadás a Nemzeti Gyógynövény Konferencián. Szentendre.

BERNÁD Ilona

- 2010 *Élő népi gyógyászatunk*. Egészségünkért 3. Marosvásárhely.

BLUMENTHAL, Mark (Ed.):

- 1998 *The Complete German Commission E Monographs*. American Botanical Council & Integrative Medicine Communications, Boston, Massachusetts.

DANTER Izabella

- 1994 *Népi gyógyászat a Kisalföld déli részén*. Komárom–Dunaszerdahely: Szlovákiai Magyar Néprajzi Társaság–Lilium Aurum

DIÓSZEGI Sámuel

- 1813 *Orvosi Füvészkönyv, Mint A' Magyar Füvész Könyv' Praktika része*. Debrecen: Csáthy György

DIÓSZEGI Sámuel – FAZEKAS Mihály

- 1807 *Magyar Füvészkönyv*. Debrecenben: Csáthy György

ESCOP (The European Scientific Cooperative on Phytotherapy)

- 2003, 2009 *ESCOP Monographs*. 2nd Edition and Supplement. Georg Thieme Verlag.

FARNSWORTH, Norman R.

- 1985 Plants and modern medicine. Where science and folklore meet. *World Health Forum* 6. 76–80.

FRENDL Kata

- 2002 Népi növényismereti adatok a Székelyföldről. In: Barna Gábor – Kótyuk Erzsébet (szerk.): *Test, lélek, természet. Tanulmányok a népi orvoslás emlékeiből*. Köszöntő kötet Grynaeus Tamás 70. születésnapjára. Budapest – Szeged: SZTE Néprajzi Tanszék. 172–180.

GÉMES Balázs

- 1979 A népi orvoslás kutatás aktuális problémái Magyarországon. In: Antall József – Buzinkay Géza (szerk.): *Népi gyógyítás Magyarországon*. Communicationes de Historia Artis Medicinae. Supplementum 11–12. 23–33.

- 1987 *A népi születésszabályozás (magzatelhajtás) Magyarországon a XIX–XX. században*. Documentatio Ethnographica 12. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.
- GRYNAEUS, András – GRYNAEUS, Tamás
 2001 The geobotany of Medieval Hungary: a preliminary report. *Medieum Aevum Quotidianum* 44. 78–93.
- GRYNAEUS Tamás
 1985 (Gyógy)növényismeretünk a reneszánsz és a reformáció korában. *Communicationes de Historia Artis Medicinae* 109/112. 105–110.
 1996a *Isa por... A honfoglalás és Árpád-kori magyarság betegségei és gyógyításuk*. Budapest: Fekete Sas Kiadó.
 1996b *A honfoglalás- és Árpád-kori magyarság növényei. Növényismeret, növényfelhasználás és növényföldrajz*. In: Pócs Éva – Voigt Vilmos (szerk.): *Ősök, táltosok, szentek. Tanulmányok a honfoglalás és Árpád-kor folklórából*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport. 121–137.
 2001 'Ear-herb' (*Sempervivum tectorum* L.) in Hungarian ethnomedicine. *Acta Ethnographica Hungarica* 46. 3–4. 261–271.
- GRYNAEUS, Tamás – BABULKA, Peter
 1986 *Plant medicines of cough used in Hungarian ethnomedicine*. 7th National Conference on Medicinal Plants. Abstracts. Sopron, Hungary. 95.
- GRYNAEUS Tamás – PAPP József
 1977 Régi magyar (gyógy)növénynevek. 15–17. század. *Communicationes de Historia Artis Medicinae. Supplementum* 9–10. 31–49.
 1978 Régi magyar (gyógy)növénynevek mutatója. 15–17. század. *Communicationes de Historia Artis Medicinae* 86. 131–137.
- GYULAI Ferenc
 2001 *Archaeobotanika. A kultúrnövények története a Kárpát-medencében a régészeti-növénytani vizsgálatok alapján*. Budapest: Józsefvárosi Műhely.
- HALÁSZ Péter
 é. n. *A moldvai magyarok hiedelmek*. Budapest: Generál Press Kiadó.
 é. n. *A moldvai magyarok hagyományos állattartása*. Budapest: Generál Press Kiadó.
 2010 *Növények a moldvai magyarok hagyományaiban és mindennapjaiban*. Budapest: Generál Press Kiadó.
- HALÁSZNÉ ZELNIK Katalin
 1981 Adatok a moldvai magyarok gyógynövény-használatához. *Gyógyszerészet* 25. 361–367.
- HOPPÁL Mihály – Törő László
 1975 Népi gyógyítás Magyarországon ('Ethnomedicine in Hungary'). *Communicationes de Historia Artis Medicinae. Supplementum* 7–8. 15–177.
- JÓZSA László
 1996 *A honfoglaló és Árpád-kori magyarság egészsége és betegségei*. Budapest: Gondolat Kiadó.
 2006 *Paleopathologia. Elődeink betegségei*. Budapest: Semmelweis Kiadó.

KESZEG Vilmos

- 1978 A mezősegi Detrehemtelep népi gyógyászata. In: Kós Károly – Faragó József (szerk.): *Népismereti dolgozatok*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó. 97–117.

Kész Margit

- 2006 *Gyógyító hagyomány Kárpátalján*. Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség.

KÓCZIÁN Géza

- 1980 Etnobotanikai vizsgálatok Répáshután. A miskolci Hermann Ottó Múzeum *Néprajzi Kiadványai* XIII. 229–256.
- 1985 *A hagyományos parasztgazdálkodás termesztett, a gyűjtögető gazdálkodás vad növényfajainak etnobotanikai értékelése*. Doktori disszertáció. Mosonmagyaróvár: ATE Mezőgazdasági Kar.
- 1986 A népi fitoterápia néhány fontosabb gyógynövénye Dél-Somogyban. *Somogyi Honismereti Híradó* 1. 37–44.
- 1988 A taranyi cigányok gyógyító és mérgező növényei. *Gyógyszerészet* 32. 417–424.
- 1990 Gyakran használt növények a magyar népi állatorvoslásban. *Gyógyszerészet* 34. 6. 307–316.

KÓCZIÁN Géza – PINTÉR István – SZABÓ László

- 1975 Adatok a gyimesi csángók népi gyógyászatához. *Gyógyszerészet* 19. 226–230.

KÓCZIÁN Géza – SZABÓ István – SZABÓ László Gy.

- 1977 Kalotaszegi népgyógyászati adatok. *Gyógyszerészet* 21. 5–17.

KÓCZIÁN Géza – SZABÓ László Gy.

- 1978 Nagyatád egy kertészgazdaságának leírása, agrobotanikai értékei és géntartalékai. *Agrártörténelmi Szemle* 1–2. 181–197.
- 1990 A szlovákiai Áj és Falucska községek népeinek gyógynövényhasználata, etnobotanikai tudása (adatközlés). *Gyógyszerészet* 34. 371–377.

KÓCZIÁN Géza – SZABÓ István – SZABÓ László Gy.

- 1979 A Helleborus- (Hunyor-) fajok népgyógyászati felhasználására vonatkozó adatok. In: Antall József – Buzinkay Géza (szerk.): *Népi gyógyítás Magyarországon*. Communicationes de Historia Artis Medicinae. *Supplementum* 12. 125–154.

KÓTYUK Erzsébet

- 2000 *A népi gyógyítás hagyományai egy kárpátaljai magyar faluban*. Budapest: Európai Folklor Intézet – Osiris.

LEUNG, Albert Y. – FOSTER, Steven

- 1996 *Encyclopedia of Common Natural Ingredients Used in Foods and Cosmetics*. New York – Chichester – Brisbane – Toronto – Singapore: John Wiley Sons, Inc.

MAGYARY-KOSSA Gyula

- é.n. *A hazai gyógynövények hatása és orvosi használata*. Budapest: Aetheneum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat.

- 1904 *Magyar állatorvosi könyvészet (1472–1904)*. Budapest: Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat.
 - 1929–1940 *Magyar orvosi emlékek I–III*. Budapest: Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat.
- MELIUS Péter
- 1978 *Herbárium*. A megjelenés 400. évfordulójára megjelentetett könyvet bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel sajtó alá rendezte Szabó Attila. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- OLÁH Andor
- 1985 *Fűbe-fába orvosság! Békés megyei népi orvoslás*. Békéscsaba: Békés Megyei Tanács V. B. Tudományos-Koordinációs Szakbizottság.
 - 1986 *„Újhold, új király!” A magyar népi orvoslás életrajza*. Budapest: Gondolat.
 - 1987 *Zöld varázslók, virág-orvosok. Népi gyógynövényismeret Békés-megyében*. Békéscsaba: Békés Megyei Tanács V.B. Tudományos-Koordinációs Szakbizottság.
- OLÁH Andor – BABULKA Peter
- 1985 Traditionelle Anwendung und Möglichkeiten der modernen phytotherapeutischen Verwendung der Ampferarten. *Curare (Sonderband)* 3. 121–142.
- PAPP Nóra
- 2011 Népi gyógynövény-ismereti kutatások a kolostori gyógyászatban és Erdélyben (2007–2010). *Kaleidoscope (Online folyóirat)* 2. 2. 76–90.
- PATAKI Ágnes
- 2002 A magyar népi szülészet etnofarmakológiai vizsgálata. In: Barna Gábor – Kótyuk Erzsébet (szerk.): *Test, lélek, természet. Tanulmányok a népi orvoslás emlékeiből*. Köszöntő kötet Grynaeus Tamás 70. születésnapjára. Budapest – Szeged: SZTE Néprajzi Tanszék. 195–207.
- PÉNTÉK János – SZABÓ Attila
- 1985 *Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete*. Bukarest: Kriterion.
- RAB János
- 1982 Újabb népgyógyászati adatok Gyimesből. *Gyógyszerészet* 26. 325–333.
 - 1991 Hagyományos gyógynövényismeret Gyergyóban. *Gyógyszerészet* 35. 373–380.
- RÁCZ Gábor
- 1979 A népgyógyászati adatok értékelése. In: Antall József – Buzinkay Géza (szerk.): *Népi gyógyítás Magyarországon*. Communicationes de Historia Artis Medicinae, Supplementum 11–12. 51–60.
- RÁCZ Gábor – RÁCZ-KOTILLA Erzsébet – PÉTER H. Mária – GÁSPÁR Mária
- 1982 *Korszerű gyógynövényhasználat*. Korunk Füzetek 1. Kolozsvár-Napoca: Korunk
- RÁCZ Gábor – RÁCZ-KOTILLA Erzsébet – SZABÓ László Gy.
- 2012 *Gyógynövényismeret. A fitoterápia és az alternatív medicina alapjai*. Budapest: Galenus Kiadó.

RÁCZ-KOTILLA Erzsébet – RÁCZ Gábor

2001 Farmakotaxonómia. A növényrendszertan gyógyszerhatástani megközelítése. *Kanitzia. Journal of Botany* 9. 41–58.

2004 100 éve alapította Péter Béla a Kolozsvári Gyógynövény Kutató Intézetet (1904) I. rész. A kezdetektől 1914-ig. *Kanitzia. Journal of Botany* 12. 13–24.

SALIM, A. A. – CHIN, Y.-W. – KINGHORN, A.D.

2008 Drug Discovery from Plants. In: Ramawat K.G.–Mérillon J.M. (eds.): *Bioactive Molecules and Medicinal Plants*. Berlin: Springer Verlag GmbH. 1–24.

SPIELMANN József

1979 Történelmi reflexiók a népi orvoslás és az orvostudomány viszonyáról. In: Antall József–Buzinkay Géza (szerk.): *Népi gyógyítás Magyarországon*. Communicationes de Historia Artis Medicinae. Supplementum 11–12. 35–50.

SZABÓ László Gy. – KÓCZIÁN Géza

1982 Gyógynövények Sadler József „Magyarázat a magyar plánták szárított gyűjteményéhez”. *Gyógyszerészet* 26. 212–219.

SZABÓ T. Attila

1995 *Történeti, etnobotanikai és génforrás-kutatások a termesztett növények és a vadon élő rokonfajok evolúciós folyamatainak feltárására a Kárpát-medence térségében*. Doktori tézisek. Budapest–Szombathely.

1996 *Tudomány, mely örök életet ad*. Orvosbotanika, életismeret, gyógyítás a XVI. századi magyar tudományban. CD-ROM. Szombathely: G&G

SZABÓ Attila – PÉNTEK János

1976 *Ezerjófű. Etnobotanikai útmutató*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

SZABÓ T. Attila – Sz. TÓTH Magda

1993 Adalékok a XVI. századi magyar természettudomány születéséhez. Erdősi Sylvester János, Szegedi Kőrös Gáspár, Váradi Lencsés György, Somogyi Melius Péter és a sárvári orvosbotanikai iskola (1536–1555). *Communicationes de Historia Artis Medicinae* 141–144. 107–126.

TAMASI József – BABULKA Péter

1990 A húgyúti rendszer növényi terápiás szerelei. *Természetgyógyászat*. Tudományos melléklet, június.

TANKÓ Mária

2003 *Gyimes-völgyi népi gyógyászat*. Budapest: Európai Folklore Intézet – L' Harmattan.

VAJKAI Aurél

1943 *Népi orvoslás a Borsa völgyében*. Kolozsvár: Erdélyi Tudományos Intézet

1948 *A magyar népi orvoslás kutatása*. Budapest: Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat

VASAS Samu

2009 *Népi gyógyászat*. Pomáz: Kráter Műhely Egyesület.

- VOHORA, Shashi Bharat – BABULKA, Peter – BOTZ, Lajos – SAGHIR, Ahmad
1987 Main features of using plants containing essential oils in Indian systems of medicine and Hungarian ethnomedicine. *Curare* 10. 249–260.
- WORLD HEALTH ORGANIZATION (WHO)
1999, 2002, 2007, 2009. *WHO monographs on selected medicinal plants. I–IV.* Geneva.

BABULKA, PÉTER

MEDICINAL PLANTS, ETHNO(PHARMACO)- BOTANICAL AND ETHNOPHARMACOLOGICAL RESEARCH AMONG HUNGARIANS LIVING IN THE CARPATHIAN BASIN

The Hungarian people living in the Carpathian Basin have gathered a great deal of information on the therapeutic effects of medicinal plants and other natural materials (fungi, products of animal origin).

The first Hungarian-language herbal was published in 1578. It was followed by other herbals and works on pharmacobotany. In the early 19th century botanical works became separate from (herbal) books on the therapeutic effects of medicinal plants. From the late 1930s doctors were encouraged to learn about herbal and other home remedies used by the common people because some of them were regarded as having a remarkable therapeutic effect.

This ethno(pharmaco)botanical collecting work was intensified after the Second World War and it was around then that the first ethnopharmacological investigations also began. The world's first centre for research on medicinal plants was set up in Kolozsvár in 1904, where experiments with an ethno(pharmaco)botanical began in addition to cultivation and agro technical experiments. The founder of the institution, Béla Páter (1860–1938) laid the foundations of a medicinal plant school where the fourth generation of scientists is now following the examples of its forerunners, applying a modern approach and armed with extensive and new knowledge. The Transylvanian medicinal plant school can be regarded as a genuine Hungarian speciality. At least six hundred plant species were used in popular medicine by Hungarians living in the Carpathian Basin.

ETNOBOTANIKAI KUTATÁSOK ERDÉLYBEN AZ 1960-AS ÉVEKTŐL NAPJAINKIG

Bevezetés

Az etnobotanika mint a néprajz és a természettudományok egyik jelentős határterülete a népi növényismeret és az ember közötti mindennapi kapcsolat kutatásával foglalkozik.¹ A tudományterület botanikai és földrajzi értékei mellett többek között kiemelkedő a történelmi, antropológiai és folklorisztikai szerepe.² Magába foglalja a növényzet népi orvoslási, táj- vagy eszközhasználatával, építészettel és hitvilággal kapcsolatos értékes adatait is.

Erdély több tájegységének (1. ábra) népi növényismeretével kapcsolatban számos tanulmány és kötet látott napvilágot. Jelen összefoglalónkban, amely a terjedelmi korlátok miatt nem teljes, az 1960-as évektől kezdődően válogattunk a megjelent munkákból a fenti szempontok szerint. Áttekintjük a tájegységenkénti összefoglaló írásokat, nyelvészeti munkákat,³ egyes tájfajtaikat ismertetünk⁴ és bemutatunk számos monografikus tanulmányt.⁵

1. ábra. Etnobotanikai kutatások tájegységei Erdélyben (<http://erdely.terkepek.net/>)

¹ SZABÓ – PÉTEK 1976.

² ZSIGMOND 2005.

³ VÖRÖS 2008.; RÁCZ 2010.; PÉTEK 1974.

⁴ NAGY-TÓTH 1998.

⁵ VITA 1973.; PÉTEK 1978., 1995.; MURÁDIN 1967., 1975.; SZABÓ 1999.; PÉTEK – SZABÓ 1981.; DÉNES – PAPP – BABAI – CZÚCZ – MOLNÁR 2013.

A népi növényismeret kutatásának célja az adatok feljegyzése és megőrzése mellett gyógyászati szempontból további vizsgálatokra érdemes taxonok feltérképezése és esetleges laboratóriumi analízise,⁶ ami napjaink gyógynövénykutatásában is jelentős szerepet kap.⁷ A tájhasználattal kapcsolatos népi tudás továbbá jelentős eredményekkel szolgálhat például napjaink természetvédelmi intézkedéseinek kivitelezéséhez.

A következőkben tájegységenként tárgyaljuk az erdélyi etnobotanikai kutatások 1960-tól megjelent (és néhány ezt megelőző) legfontosabb gyűjtőmunkáinak eredményeit.

Bukovina

A hajdani Bukovina Románia északi részén terül el. A hadikfalvi székelyek a térségből az 1940-es években áttelepültek többek között Felsőnánára, Varasdra, majd az 1960-as években Érdre. Az ide települtek és leszármazottaik között végzett gyűjtőmunka eredményei egy négy részes cikksorozatban jelentek meg Grynaeus Tamás és Szabó László Gy. tollából.⁸ A több mint kétszáz növényfaj esetében az elvándorlás miatt lejegyezték a pontos származási adatokat, a munka gyimesi kutatásokkal való összevetése révén a taxonok népi és tudományos elnevezése, valamint az alkalmazási módok, helyenként szó szerinti idézetekkel. A szerzők megemlítenek többek között a népi orvoslásban, eszközként, gyermekjátékként, táplálék- illetve dísnövényként ismertetett taxonokat is. A népi nevek után az egyes adatközlők monogramjai olvashatók. A sorozat befejező részében az adatközlők által csak névről ismert, pontos botanikai azonosításra nem került fajok, egyes szentelmények, valamint a népi elnevezések magyarázatain belül a bibliai, betegség- illetve állatneveket tartalmazó terminológiai meghatározások is.

A bukovinai székelyek népi orvoslásáról további adatok olvashatók egy szintén nagyobb lélegzetvételű tanulmányban.⁹ A munka több mint kétszáz betegségcsoport szerint tárgyalja a humán- és állatgyógyászat területén feljegyzett gyógymódokat betűrendben, szó szerinti közlésekkel, a gyűjtési helyszínek pontos megjelölésével, szójegyzékkel és névmutatóval.

Moldva

Az ország észak-keleti részén élő moldvai csángó magyarok etnikai elzártságuk révén jelentős kultúrtörténeti értékeket és hagyományokat őriznek napjainkban is. A térség számos településén végzett etnobotanikai felmérés között az 1930-as években csángó növénynevek adatközlő tanulmányai láttak napvilágot,¹⁰ majd az 1980-as évektől kezdve Halászné Zelnik Katalin és Halász Péter munkásságát kell megemlítenünk. A szerzők számos tanulmányt és kötetet jelentettek meg a moldvai csángók népi növényismeretével kapcsolatban. Az első köz-

⁶ RÁCZ-KOTILLA – FÓRIKA – RÁCZ 1965.; FANCSALI 2010.

⁷ RÁCZ 1973., 1979.

⁸ GRYNAEUS – SZABÓ 2002.

⁹ SEBESTYÉN 2008.

¹⁰ CSÚRY 1933.

lemény tizenkét moldvai településen (Bogdánfalva, Csüges, Diószén, Forrófalva, Gajcsána-Magyarfalva, Klézse, Külsőrekecsin, Larguca, Lészped, Onyest, Pusztina, Szabófalva) 1970–1976 között gyűjtött 103 növényfajt tárgyal, összesen 191 népi elnevezéssel, pontos felhasználási móddal, szó szerinti közlésekkel, valamint fő készítménytípusokkal (pl. tea vagy *csáj*, fürdő vagy *feredő*, füstölés stb.).¹¹

A következő munkák csángó növénynevek adattárát,¹² majd kiemelten a sebek, kelések, ficam, törés és égés esetén alkalmazott taxonokat tárgyalják, összehasonlító elemzést végezve a moldvai és gyimesi csángók növényismerete és egy 18. századi, Gelencéről származó orvosló könyv adatai között.¹³ A könyv százötven éven keresztül lejegyzett tapasztalatokat tartalmaz, összesen 99 növényi eredetű szer és 211 korabeli recept ismertetésével. Az összehasonlító tanulmány Moldvában 24 ismert fajt közöl népi és tudományos elnevezéssel, a felhasznált növényi rész és alkalmazási mód megemlítésével. Közülük néhány átfedést mutat a gelencei könyv ismeretanyagával, így a sebek kezelése során feljegyzett *Achillea millefolium* L. és egyes *Plantago* taxonok tekintetében.

Halász Péter több mint negyven éves kutatómunkája alapján három tanulmánykötetben mutatja be a moldvai csángó magyarok környezetük megfigyeléseiből eredő, mítikus növényi elemeket is felvonultató hiedelemvilágát (jövendő-lés, álmefejtés, nevezetes számok, tájszavak magyarázata), archaikus elemekben gazdag, hagyományos állattartását és népi növényismeretét.¹⁴ Ez utóbbi munka tartalmazza a szerző módszertani bevezetőjét, az adatközlők ismeretének lehetséges forrásait, illetve a könyvben szereplő növényfajok csoportosítási szempontjait (lelőhely, gyűjtési eszközök, hiedelmek, felhasznált növényi rész). Az adattár magába foglal népi gyógyításban alkalmazott taxonokat, táplálék-, takarmány- és dísznövényeket, épület- és bútorfák anyagnövényeit, szentelményeket, valamint a népdalokban és textíliákon megjelenő növényi motívumokat is, tájnyelvi és növénynévmutatóval kiegészítve.

A moldvai csángók népi orvoslásával kapcsolatban számos növényi vonatkozás olvasható további tanulmányokban,¹⁵ leggyakrabban betegségcsoportok szerinti felosztásban (pl. Szítás¹⁶), mágikus elemekkel és hiedelmekkel,¹⁷ avagy gyógyító eljárásokkal kiegészítve (lábniki csángók¹⁸). A növények számos felhasználási területe között a moldvai csángók gyapjufestésében fontos szerepet játszó festőnövények is helyet kaptak egy tanulmányban, ismertetve az egyes növényfajok (pl. *szádokfa*, *szúlyfű*, pompás dió, vadalma, enyves éger) alkalmazott részeit, a festés menetét és egyéb anyagait (pl. timsó, ecet), valamint a festett színt.¹⁹

¹¹ HALÁSZNÉ 1981.

¹² HALÁSZNÉ 1987.

¹³ HALÁSZNÉ 1993.

¹⁴ HALÁSZ 2005., 2007., 2010.

¹⁵ BENEDEK 1997.; BERNÁD 2002., 2004., 2010.

¹⁶ KOCIS 2010.

¹⁷ BOSNYÁK 1973.; CSOMA 2000.

¹⁸ LAKATOS 2000.

¹⁹ KOBZOS KISS 1999.

Máramaros

A Románia északi részén elhelyezkedő Máramarosban Kóczyán Géza gyűjtőmunkáját kell megemlíteni, aki a térség növényismereti anyagából a nadragulyához (*Atropa belladonna*) fűződő népi hiedelmeket dolgozta fel monografikus tanulmányában.²⁰ A növényvel kapcsolatos népi hitvilág elsősorban hallucinogén hatású alkaloidokat tartalmazó leveleinek felhasználásán alapul, számos gyógyászati és néprajzi szempontból értékes adat ismertetésével. A térségbe tartozó *Lapus* (Oláhlápos) botanikai felmérése számos adatot szolgáltat a terület táplálék-, aroma- és dísznövényeit illetően, ökológiai és társulástani jellemzőkkel kiegészítve.²¹

Kalotaszeg

Kalotaszeg földrajzi szempontból három részre tagolódik: Felszeg, Alszeg és a Kolozsvár környékén elhelyezkedő Nádasmente. A magyarok és románok lakta térség népi orvoslásával és az alkalmazott növényfajok terminológiai kutatásaival kapcsolatban számos etnobotanikai és nyelvészeti munka látott napvilágot. Az első adatközlő tanulmány betegségek szerinti felosztásban mutatja be a gyógyító eljárások során alkalmazott 71 növényfajt, valamint állati eredetű és egyéb anyagokat.²² A betegségek és tüneteik tájnyelvi meghatározása figyelemreméltó (pl. *káptyásság* – szédülés, *kikpokolvar*, *szárazbetegség* – tüdőbaj). A gyógy módokat számos hiedelem és mágikus elem is kíséri, pontos helyzetképet adva az adatközlők beteg állapottal kapcsolatos világnézetéről és küzdelméről.

Az 1970-es években Kóczyán Géza, Szabó István és Szabó László által megkezdett²³ és a későbbiekben folytatott kutatások²⁴ eredményei a térségben feljegyzett és azonosított növényfajokat tudományos név szerinti betűrendben mutatják be. Utóbbi munka 750 adatot közöl összesen: 108 gyógy-, vadon termő, festő- és kultúrnövényről Bánffyhunad, Bikal, Gyerőmonostor, Jegenye, Középlak, Kalotaszentkirály-Zentelke és Valkó településekből. Az egyes szócikkek ismertetik a fajok helyi elnevezéseit, az alkalmazási formát és módot, humán és állati vonatkozásban is.

Kalotaszegi népi növényismereti gyűjtések gazdag eredményeit összegzik Szabó T. Attila és Péntek János közös munkái.²⁵ Etnobotanikai útmutatójuk az egyes taxonokat termőhelyek szerint csoportosítja a közel ötszáz népi elnevezés magyarázatával, kiegészítve a növénygyűjtés és dokumentálás pontos módszertani alapjaival. Nagyobb lélegzetvételű, összefoglaló tanulmányukban bemutatják Kalotaszeg domborzatát, tájképi tagolódását, éghajlatát, növénytakaróját, valamint a növények és a népi kultúra kapcsolatát.²⁶ A szerzők egy közel ezer kér-

²⁰ KÓCZIÁN 1990.

²¹ MIHALESCU – VOSGAN – ROSCA et al. 2010.

²² KOVÁCS 1976.

²³ KÓCZIÁN – SZABÓ – SZABÓ 1977.

²⁴ SZABÓ 2002.

²⁵ SZABÓ – PÉNTÉK 1974.; PÉNTÉK – SZABÓ 1976., 1980.

²⁶ PÉNTÉK – SZABÓ 1985.

dést tartalmazó kérdőív alkalmazásával mérték fel a vadon termő lágý- és fásszárúakkal, gyom- és dísznövényekkel, szántóföldi, konyhakerti és gyümölcstermő taxonokkal, valamint egyes gombafajokkal kapcsolatos népi tudást (felhasználás, hiedelmek, jelképek, nyelvészeti adatok). A 251 adatközlővel folytatott beszélgetés és terepmunka során feljegyzett fajok az egyes flóraelemek kategóriáiban kerültek csoportosításra, a kultúrfióra elemeit pedig többek között az életforma, a termesztés helye, formája, a háziasítás ideje és jellege szerint összegzik. A terjedelmes adattár a fajok tudományos név szerinti betűrendben tárgyalja, a népi elnevezés, termőhely és alkalmazás rövid összegzésével, melyet egy magyar és egy román névmutató tesz teljessé.

A természet mindennapi életben betöltött szerepét mutatja be Vasas Samu kötetében,²⁷ kiemelve a népi humán- és állatgyógyászatban ismert betegségcsoportok, tüneteik és gyógymódjaik esetén említett növényfajokat. A kalotaszegi kertkultúra növényfajait összefoglaló munka²⁸ nyelvészeti szempontból is értékes adatokat tartalmaz. Egyes tanulmányok a térségben előforduló taxonok földrajzi nevekben való előfordulásáról,²⁹ növénytársulások és karakterfajaik népi megnevezéseiről,³⁰ valamint az antropomorfizáció megjelenéséről³¹ közölnek további adatokat.

A Kolozsvártól északra elhelyezkedő Borsa völgyében folytatott kutatások eredményei Vajkai Aurél tollából jelentek meg, több kiadásban.³² A négy településen végzett gyűjtőmunka tárgyalja az egyén (pl. gyógyítók) és közösség viszonyát; emellett a különböző gyógyító eljárások során összesen 122 növényfajt is ismertet, készítménytípusokkal együtt.

A térség flórakutatásával kapcsolatban a kolozsvári Malomvölgyben feljegyzett 509 taxont ismertető tanulmányt kell megemlíteni, amely az egyes fajokat életformák és ökológiai mutatók szerint értékeli, ún. öködiagramok segítségével.³³

Gyimes

A Tatros menti Gyimes-völgyében a csángó és román népi kultúra elemei jelennek meg. A terület három fő települése Gyimesfelsőlok, Gyimesközéplók és Gyimesbükk. Lakosaik értékes archaikus tudást őriznek napjainkban is.

Erdély népi gyógynövényismeretéről elsőként egy gyimesi gyűjtésből született tanulmány.³⁴ A népi orvoslást tekintve összefoglaló kötetként Antalné Tankó Mária munkája³⁵ említhető a térségből: munkájában betegségek szerint ismerteti a feljegyzett növényfajokat, tájszavak magyarázatával és növénylistával kiegészítve.

²⁷ VASAS 1985.

²⁸ PÉNTEK 1980.

²⁹ PÉNTEK – SZABÓ 1980.; PÉNTEK 1997.

³⁰ PÉNTEK 2003.

³¹ PÉNTEK 1982., 1984.

³² VAJKAI 1943., 2003.

³³ CSÜRÖS – CSÜRÖS 1996.

³⁴ HOLLÓ – RÁCZ 1968.

³⁵ ANTALNÉ 2003.

Az egyes településeket tekintve Kóczián Géza és munkatársai az 1970-es években végeztek gyűjtést Gyimesközéplak és Háromkút területén.³⁶ Az első tanulmány³⁷ növényi, állati, emberi és egyéb eredetű szereket, valamint mérgező taxonokat ismertet: a humán gyógyászatban 11, a népi állatorvoslásban 12 betegségcsoport gyógynövényfajait összegzi tudományos és népi elnevezés, az alkalmazott drogrész, valamint gyógymódok feltüntetésével. Későbbi gyűjtőmunkájuk során 86 növényfajt jegyeztek fel tudományos név szerinti betűrendben, népi elnevezésekkel és felhasználási módokkal együtt.³⁸

A Gyimesközéplakon végzett további gyűjtések között említhetők Frenzl Kata és Balogh Lajos etnomedicinai adatokat összegző munkái,³⁹ összesen 170 növényfaj, 182 népi elnevezésével. Tanulmányaikban kiemelik a csángók népi orvoslására jellemző analógiás gondolkodást. A színanalógia fogalma egyes fajok esetében például a virág vagy gyökér színe alapján történő felhasználásra utal (pl. a *gyertyagyökerűfű* – *Gentiana asclepiadea* sárga gyökere májbetegség ellen), míg a névanalógia fogalomkörében a taxonok elnevezése fedi alkalmazásukat (pl. a *vérburján* – *Hypericum perforatum* vérzéscsillapító tea-főzete). A szerzők megemlítenek antropomorf tulajdonságokkal felruházott gyógy- és tápláléknövényeket humán és állati vonatkozásban is, a hozzájuk kapcsolódó hiedelmekkel.

A területről egy különleges gyimesközéplaki gyűjtés eredménye látott napvilágot két magyar szerkesztő jóvoltából: Tankó Mónus Berta csángó pásztor emlékezéseiben a mindennapi élet eseményei, népi időjárásjóslás, hiedelmek, szokások, népdalok és rigmusok mellett többek között a hagyományos állattartás és növénytermesztés elemei is helyet kaptak, az adatközlő egyedi stílust teremtő, szó szerinti közléseivel és illusztrációival.⁴⁰

Gyimesbükkön a népi növényismeret feldolgozását Rab János és munkatársai kezdték el az 1970-es évek végén. Első munkájukban 36 adatközlő ismeretei alapján összesen 250 (146 vadon termő és 104 termesztett) növényfajt tárgyalnak a következő kategóriákban: lágyszárú mezei, erdei, vízi és vízparti fajok, fás-szárúak, vetési és útmenti gyomok, kerti és cserepes dísnövények, dísfák és -cserjék, konyhakerti, szántóföldi, valamint gyümölcs-termő taxonok.⁴¹ A növények gyógyászati alkalmazása mellett feltüntetnek táplálkozás, takarmányozás, festés, eszközkészítés vagy díszítés céljából említett adatokat is, írásuk végén fajszám szerinti bontásban és népi névmutatóval. Kiegészítő tanulmányuk újabb adatait az előzőekhez hasonlóan humán- (11 betegségcsoport) és állatgyógyászati (8 betegségcsoport) adatokra osztják.⁴² Az itt említett 58 faj közel 120 alkalmazási módját ismertetik. Egy tanulmány kizárólag a település helyi növényneveit összegzi.⁴³

³⁶ KÓCZIÁN – PINTÉR – SZABÓ 1975.; KÓCZIÁN – PINTÉR – GÁL et al. 1976.; SZABÓ 2002.

³⁷ KÓCZIÁN – PINTÉR – SZABÓ 1975.

³⁸ KÓCZIÁN – PINTÉR – GÁL et al. 1976.

³⁹ FRENDEL – BALOGH 2004., 2006.

⁴⁰ BAKAY – HARANGOZÓ (szerk.) 2007.

⁴¹ RAB – TANKÓ – TANKÓ 1981.

⁴² RAB 1982.

⁴³ TANKÓ – ILYÉS 1978.

Gyimesfelsőlok lakosai az állandó orvosi ellátás és patika mellett napjainkban is alkalmaznak gyógynövényeket. Kutatómunkánk során összesen 170 növény- és 13 gombafajt jegyeztünk fel népi elnevezéssel, ezek közül 115 taxon gyógyászati alkalmazással és számos kapcsolódó hiedelemmel.⁴⁴ A munkát egy kiválasztott taxon antimikrobiális hatásának vizsgálata egészítette ki.⁴⁵

Florisztikai és kutatástörténeti munkák a térségből Pálfalvi Pál nevéhez fűződnek. A Gyimesi-hágó közel 500 hektáros területén fellelhető taxonokat a szerző növényföldrajzi elterjedésük, életforma, ökológiai mutatók, védettség és rendszertani besorolás (növénycsaládok) szerint összegzi, számos példa feltüntetésével.⁴⁶ Botanikai és etnobotanikai kutatástörténetet összegző tanulmánya részletes térkép segítségével ábrázolja a területhez fűződő legfontosabb munkát, annak megjelenési helyét és idejét, kiemelve a húsz növénytársulásban több mint kétszáz adatközlőtől feljegyzett nyolcszáz faj legjellegzetesebb képviselőit.⁴⁷

A gyimesi régió egy újabb kutatási terület jó helyszínévé is szolgál. Molnár Zsolt és munkatársai 1999 óta végeznek etnogeobotanikai és tájtörténeti felméréseket a térségben. A kutatómunka antropológiai és botanikai megközelítést is megkíván.⁴⁸ A népi növényzet- és termőhelyismeret feltérképezése, valamint a tájban élő közösség tapasztalatai segítséget nyújthatnak bizonyos természetvédelmi kezelések megtervezéséhez és kivitelezéséhez.⁴⁹ A tájhasználattal kapcsolatos tudásanyag szorosan összefügg ökológiai ismeretekkel is, amellyel az etnoökológia tudományága foglalkozik. Ide kapcsolódik az etnobiodiverzitás fogalomköre is, amely a növényfajok evolúciós kutatását foglalja magába, nyelvi elemekkel és kultúrtörténeti értékekkel együtt. A szerzők népi növényzetismereti kutatásai során a gyűjtések és cönológiai felvételek segítségével összesen 172 taxont említenek 235 népi elnevezéssel, valamint a lejegyzett tudás forrásának megjelölésével. A közölt adatok a terület fajgazdag flórájáról és változásáról, a termőhelyekről, a változatos taxonómiai jellegzetességekről és a népi megfigyelés pontosságáról tesznek tanúbizonyságot.⁵⁰

Úz-völgye

A Hargita megyében található Úz-völgyi havasok a 20. század elején népesültek be. A szórványtelepülések és farmtanyák csángó lakossága önálló: napjainkban gazdálkodással és tejtermékek készítésével foglalkoznak.⁵¹ Két települése, a kétszáz fős Csinód és a száz lakost számláló Egerszék állandó orvosi ellátással, gyógyszerházzal és postahivatallal nem rendelkezik. Elszigeteltségük révén népi orvoslási tudásuk igen értékes: a környezetükben élő növényfajokat jól ismerik és használják, egyéb állati és emberi eredetű szerekek kiegészítve. Gyűjtőmunkánk során a feljegyzett 180 növényfajból 105 fordul elő a mindennapi gyógyító tevé-

⁴⁴ PAPP 2011.; PAPP – BIRKÁS-FRENDL – BORIS et al. 2009.; PAPP – FRENDL – BORIS et al. 2009.

⁴⁵ FANCSALI 2010.

⁴⁶ PÁLFALVI 1995.

⁴⁷ PÁLFALVI 2001.

⁴⁸ MOLNÁR – BARTHA – BABAI 2009.

⁴⁹ BABAI 2009.; MOLNÁR – BABAI 2009.

⁵⁰ BABAI – MOLNÁR 2009.; MOLNÁR 2010.; MOLNÁR – BABAI 2010.

⁵¹ FRENDL – KRIPNER 2005.

kenységek során,⁵² humán- és állatgyógyászati vonatkozásban.⁵³ Kertkultúrájuk tekintetében számos gyógy-, fűszer-, konyhakerti és dísznövényt jegyeztünk fel, a fajok alkalmazott részeivel és elkészítési módjaival együtt.⁵⁴

Gyergyó

A Gyimesektől északra található Gyergyói-medence népi növényismereti kutatói között megemlítendő az erdélyi születésű Rab János, aki több mint 17 éven keresztül végzett gyűjtéseket a térségben botanikai, földrajzi, néprajzi, nyelvészeti és történelmi vonatkozásban. Tanulmánykötetében ismerteti a terület növénytársulásait, a vadon élő és termesztett növényfajok népi terminológiáját értékes adattárral, az ismert alkalmazási módokat és egyes hiedelmeket, valamint az itt élők kapcsolatát a természettel.⁵⁵ Egy további munkájában hasonlóan értékes adatokat közöl a helyi növényismeret gazdagságáról.⁵⁶ A szerző etnogeobotanikai területen való jártasságát is bizonyította: gyergyói esettanulmányában a fogalomkört mint ökológiai segédtudományt nevezi meg, számos növénytársulástani példával és magyarázattal, kiemelve jelentőségét napjaink kutatástörténetében.⁵⁷

A gyergyói gyűjtögető gazdálkodás helyi jellegzetességeit felvonultató tanulmány összesen 18, elsősorban inségeledelként és eszközkészítésre használt faszárú és cserjenövényről, valamint egy taplófajról tesz említést.⁵⁸ Ismerteti az egyes fajok felhasznált részeit és elkészítési módját. Adatokat közöl pl. a kellemetlen ízű, de szükség esetén elfogyasztott *belekenyér* (*Sorbus acuparia*) terméséről, az *istenkenyeréről*, vagy a *bodzafa* (*Sambucus nigra*, *S. ebulus*, *S. racemosa*) színtén eledelként szolgáló bogýóterméséről.

Kászoni-medence

Az Erdély keleti részén elterülő Kászoni-medencében Pintéri István és munkatársai egyes kultúrnövény-tájfajták és vadon temő fajok etnobotanikai gyűjtését végezték el.⁵⁹ A tanulmány Kásonimpér, Kásonújfalu és Kásonaltiz települések adatai alapján összesen 47 termesztett tájfajtat (hüvelyesek, takarmány-, rost-, fűszer- és dísznövények), valamint 23 vadon termő fajt ismertet. A gyógyászati célra alkalmazott taxonok között 26 faj a humán, míg tíz az állatorvoslásban szerepel tudományos és népi elnevezéssel, a felhasználás pontos módjával, valamint a helyszín és az adatközlők feltüntetésével. Végül a szerzők összegzik a leggyakrabban előforduló közel harminc népi elnevezést, a megfelelő tudományos nevekkal együtt.

⁵² PAPP 2011.

⁵³ FRENDEL – PAPP – GRYNÆUS 2007.

⁵⁴ PAPP – BIRKÁS-FRENDEL – GRYNÆUS 2011.; PAPP – BIRKÁS-FRENDEL – FARKAS – PIERONI 2013.

⁵⁵ RAB 2000.

⁵⁶ RAB – TANKÓ – TANKÓ 1980.

⁵⁷ RAB 1993.

⁵⁸ TARISZNYÁS 1978.

⁵⁹ PINTÉR – SZABÓ – KÓCZIÁN et al. 1974.

Mezőség

A Kalotaszegtől dél-keletre elterülő Mezőség népzenei és néptánc-hagyományairól híres. Etnobotanikai gyűjtés eredményei a térségből Detrehemtelep településről láttak napvilágot: a szerző összesen százötven betegséget ismertet szó szerinti idézetekkel és népi gyógymódokkal.⁶⁰ A gyógyítók itt elsősorban nők, akik pl. a kenés és a gyógynövények tudományát elsajátítva jelentős szereppel rendelkeztek a közösség népi orvoslását tekintve. A szerző a házi patikák szereit, állati, emberi és egyéb anyagok, vegyszerek és gyógyszerek mellett felsorol 73 növényfajt is a következő kategóriák szerint: gyümölcstermők, vadon növényfászfűszárúak és cserjék, termesztett és vadon termő lágyszárúak. Összegezi az eljárások során használt eszközöket, a betegségek átszármaztatásával és megsemmisítésével kapcsolatban említett hiedelmeket, valamint a népi orvoslás korabeli helyzetét, beleértve a fiatalok idősek tudásához való viszonyulását és a modern orvostudomány szerepét is.

Székelyföld

A mai Székelyföld területe alá Hargita, Kovászna és Maros megye egy része sorolható. Kultúrtörténeti, néprajzi és történelmi értékei révén számos tudományterület kutatópontjaként ismert, így tájegységeiben népi növényismereti felméréseket is végeztek.

A székelyvassági tanyák népi gyógyításáról szóló tanulmányban a mindennapi életben jelentős szerepet betöltő gyümölcstermő, zöldség- és dísznövények, jellegzetes helyi ételek és tea-főzetek mellett helyet kaptak az ünnepekhez fűződő szokások és hagyományok is.⁶¹ Emellett a felmérésben számos betegségcsoport esetén több mint száz gyógynövényfajt, állati és emberi eredetű anyagokat, valamint néhány készítménytípust említenek.

A Kis-Küküllő mellékvölgyében található Havadon végzett etnobotanikai kutatások kimutatták, hogy a helyiek számos orvosi kézikönyvet, sőt Pápai Páriz Ferenc 1764-es kiadású Pax Corporis-át is használják mindennapi gyógyító tevékenységeik során.⁶² A tanulmány bemutatja a közösség gyógyító személyeit (pl. dörzsölő, tapogató, foghúzó) és több mint negyven eljárási módot betűrendben, szó szerinti közlésekkel. Emellett helyet kaptak növényi és egyes patikaszeresek, babonák és a helyi homeopátiás tudásanyag is.

Nagyenyed környékéről összesen 17 helyi tápláléknövény felhasználásával kapcsolatban látott napvilágot egy tanulmány, kiemelve a taxonok gyűjtési módját, a gyűjtött növényi részt és a belőlük készített ételeket.⁶³ Esettanulmányként a szerző a kömény (*Carum carvi*) példáján ismerteti a növény felhasználását, mint leves, tea, pálinka és ízesítő számos étel esetén.

A térség hagyományaival kapcsolatban végzett felmérésben Györffy István a nyírcsapolás, azaz viricseles néprajzi vonatkozásait gyűjtötte össze egy korábbi

⁶⁰ KESZEG 1981.

⁶¹ MÉSZÁROS 1998.

⁶² ZILLMANN 1997.

⁶³ VITA 1994.

tanulmányában.⁶⁴ A tavasszal csapolható nyír (*Betula pendula*) törzséből édes ízű nedv (virics) nyerhető, megfelelő eszközök, a fába illeszthető különböző csapok és eljárások alkalmazásával. A virics számos betegség gyógyszereként volt ismert, emellett frissítőként is fogyasztották. Mára már tűnőben van a székelyek e különleges tevékenysége, mely jelentős etnobotanikai és néprajzi értékkel rendelkezik.

A székelyek növényismeretének kutatási eredményei között monográfiák is ismertek. Így született részletes leírás Küküllőkeményfalván a *vörösfenyő* (*Picea abies*) különböző feldolgozási formáinak ismertetéséről: a növény fás részeit épület- és szerszámfaaként, tüzelőként, valamint hamu- és szénégetés céljából, a *szurkot* (gyanta) szappankészítésre és rágva csemegeként hasznosították.⁶⁵ További tanulmány említhető egyéb fenyőfajok változatos székelyföldi felhasználásával kapcsolatban: a fenti szempontok mellett megjelennek a kéregedények, a kéreg a bőrcserzésben, a *szurok* és a *csencsók* (toboz) pedig népi orvoslásban betöltött szerepük révén (pl. sebek kezelése).⁶⁶ A térségben honos tölgyfajokkal (*Quercus* sp.) kapcsolatosan végzett kutatómunka elsősorban társulástani és nyelvészeti adatokat közöl (pl. a 'cser' szó földrajzi és helynevekben való előfordulásáról), kiegészítve az egyes fajok bútor- és szerszámfaaként való felhasználásával.⁶⁷

Frendl Kata két havasalji település, Szentegyháza és Kápolnásfalu népi növényismereti adatait számos munkájában feldolgozta.⁶⁸ Az adatközlők a humán- és állatgyógyászatban összesen 171 növényfajt említettek 257 népi elnevezéssel, a gyűjtött növényi résszel és felhasználás pontos módjával. A helyiek gyógyító eljárásaik során állati és egyéb eredetű szereket is alkalmaznak, míg mágikus elemek a térségben kevésbé voltak jellemzőek.⁶⁹

A Hargita és Maros megye határán elterülő Siklód népi orvoslásában az előzőekhez hasonlóan hiedelmeket és babonás elemeket nem találunk.⁷⁰ A hagyományos humán gyógyászat itt is számos, a környéken fellelhető gyógynövényt és egyéb eredetű szert alkalmaz, míg az állatorvoslás mára már inkább gyógyszerek segítségével támaszkodik. Az ősi tudásanyagra több tényező is hatást gyakorol napjainkban, így a Magyarországról érkező családok, valamint különböző szakkönyvek ismerete és használata. A szerző így kettős forrásanyagra támaszkodva mutatja be eredményeit tanulmányában.

A Nagyenyedtől néhány kilométerre található Magyarlapád népi orvoslásával kapcsolatban végzett felmérés hét betegségcsoportot mutat be a helyi gyógyító eljárások ismertetésével, a felhasznált növényi és egyéb szerekekkel, valamint az adatközlők szó szerinti idézeteivel.⁷¹ A közösség gazdag hiedelemvilága megemlít olyan napjainkban már ritka gyógyító tevékenységet, mint az ónöntés vagy a „szenesvíz” készítése és alkalmazása.

⁶⁴ GYÖRFFY 1937.

⁶⁵ CSERGŐ 1978.

⁶⁶ KISNÉ 2006.

⁶⁷ KOVÁCS 2009.

⁶⁸ FRENDL 2001.

⁶⁹ FRENDL 2002.

⁷⁰ BALÁZS 2010.

⁷¹ SIPOS 2010.

Munkacsoportunkkal a Szentegyházától 12 kilométerre található Lövétén, a Kis-Homoród mentén kezdtünk etnobotanikai kutatásokat 2008-tól, melyet jelenleg is folyamatosan végzünk.⁷² A település 2008 októbere óta rendelkezik patikával, ám a helyiek mindennapi orvosló tevékenységükben alkalmazzák a környék gyógynövényfajait is. Az ismert és megnevezett 220 taxonból 143 gyógynövényt említettek, 355 népi elnevezéssel a humán- és állatgyógyászatban, összesen 102 betegség megnevezésével.⁷³ Lejegyeztük továbbá a település leggyakoribb táplálék- és dísznövényeit, ismert gombafajait, valamint a gyógyító eljárások során alkalmazott készítmények állati, emberi és egyéb eredetű szereit is.⁷⁴

A Kis-Homoród mentén elhelyezkedő további települések között Homoród-karácsonyfalván folytattunk népi növényismereti felmérést 2011-ben. A településen, amely nem rendelkezik állandó orvosi ellátással, sem patikával, összesen 92 gyógynövényfajt jegyeztünk fel az adatközlők által említett 175 taxon közül.⁷⁵ Leírtuk a fajok népi elnevezését, termőhelyét, a gyűjtés és tárolás módját, a drogként vagy egyéb célra használt növényi részeket, valamint az alkalmazás pontos módját és ismeretének eredetét.

A Csíki-medence Székelyföldön, Hargita megyében helyezkedik el, Felcsík, Középcsik és Alcsík területekre osztva. Népi növényismeretük kutatása elsőként Miklóssy V. Vilmos nevéhez fűződik, aki néhány gyimesi és kászoni településsel együtt 47 helységben gyűjtött adatokat, többek között a mindennapokban ismert festőnövényekről és a népi sebtapaszként alkalmazott növényfajokról. A festésre használt taxonok között összesen 68 fás- és lágyszárú fajt említ tanulmányában, melyekről egy 25 pontból álló kérdőív segítségével gyűjtött adatokat (pl. felhasznált növényi rész, egyéb anyagok, előfestés, festési eljárás és szárítás menete).⁷⁶ A külső sérülések esetén említett *sebforrasztók* alkalmazási formái között leggyakoribb, hogy a friss lombleveleket (pl. *zsanika* – *Alchemilla vulgaris*), az al- (pl. *vereshagyma* – *Allium cepa*) vagy lepelleveleket (pl. fehér lilium – *Lilium candidum*) helyezik közvetlenül a sebre, de említett egyéb anyagokat is, mint például a *fenyőszurkot* (*Picea abies* gyantája).⁷⁷ Ebben a tanulmányában a szerző összesen 24 fajt és 13 „írt”, azaz egyéb anyagokkal (pl. liszt, tejföl, méz, viasz) készített kevéreket tárgyal.

A Csíkszentdomokoson⁷⁸ és Csíkrákoson végzett etnobotanikai felmérések⁷⁹ adatait újabb tanulmányok ismertetik, összefoglalva a településeken előforduló betegségek lehetséges okozóit, egyes mágikus, valamint sebészeti gyógymódokat, beavatkozásokat, és bemutatja a gyógyító személyeket is. Részletesen kitérnek a felhasznált növényi, állati, emberi és egyéb eredetű anyagok jellemzésére, a népi humán- és állatorvoslás fő betegségtípusaira,⁸⁰ szójegyzékkel, valamint a

⁷² PAPP 2011.; PAPP – BIRKÁS-FRENDL – BORIS et al. 2009.; PAPP – FRENDL – BORIS et al. 2009.

⁷³ BORIS 2010.; PAPP – BARTHA – BORIS et al. 2011.

⁷⁴ ERDEI 2011.

⁷⁵ PAPP et al. 2012.; PAPP – HORVÁTH 2013.

⁷⁶ MIKLÓSSY 1978.

⁷⁷ MIKLÓSSY 1980.

⁷⁸ PÁLFALVI 1999.

⁷⁹ KOSZ 2010.

⁸⁰ FRENDL 2001.

gyógynövények népi, magyar és tudományos nevét tartalmazó adattárral kiegészítve.

A Hargita megye gyógy- és fűszernövényeit összegző kötet a felsorolt taxonok tudományos és magyar neve, valamint alkalmazási formái mellett etnobotanikai adatokat is közöl, ismertetve a fajok népi elnevezéseit.⁸¹

A térségben botanikai felmérés a medencétől keletre elhelyezkedő Csíki-havasok négy növénytársulásáról készült, a társulásalkotó fajok összegzésével, az egyes flóraelemek és ökológiai mutatók, valamint a területek művelésével kapcsolatos adatok feltüntetésével.⁸²

Sóvidék a Székelyföld tájegysége a Kis-Küküllő és a Korond-patak völgyében. Az erdélyi sóbányászat központjaként ismert térség népi természetismeretének kutatása Gub Jenő nevéhez fűződik, aki a Nagy-Homoród és a Nagy-Küküllő közötti területen Abránfalva, Ége, Jásfalva, Kányád, Petek, Székelydála, Székelyderzs és Székelymuzsna településeken végzett kutatásokat. Eredményeiben 99 lágyszárú, 41 fásszárú és 11 vadon termő virágtalan taxont ismertet tudományos név szerinti betűrendben, a népi nevek és alkalmazási területek feltüntetésével. A lejegyzett több mint száz termesztett taxon között szántóföldi, konyhakerti, gyümölcstermő és egzotikus fajokat, valamint dísnövényeket említ, összesen 71 féle népi gyógymód megnevezésével. A későbbiekben Homoródszentmártonban, Homoródszentpálon, Homoródszentpéteren, Bágyon, Kénoson és Recsenyédén leírta a vidék spontán flóráját, fő növénytársulásait, az adatközlők által említett 121 gyógynövényfajt, valamint 12 házi receptet és készítményt. A külső sérülésekre borogatóként, kenőcsként vagy tapaszként alkalmazott gyógynövényekből választott ki a szerző a következő tanulmányába 52 taxont és egy gombafajt (bükkfatapló), hivatalos magyar név szerinti betűrendben közölve. Leggyakrabban a növények frissen gyűjtött levelét vagy termését alkalmazzák, de említenek többek között főzeteket, zsírral készült krémeket, kékszeszben tárolt növényi részeket és egyéb anyagok felhasználását is (pl. méz, tejszín, szalonna, ecet). A szerző kötetében termőhelyek szerint csoportosítva is bemutatja a térség ismert vadon élő és termesztett növényfajait. Külön tanulmányban ismerteti a vidék növényekkel kapcsolatos népszokásait és hiedelmeit. Néphagyományokat és természetismeretet felölelő kötetében 14 településen összesen 607 adatközlőtől mutat be növényi jóslásokat (pl. hagymakalendárium), majd betegségcsoportok szerint tárgyalja az egyes gyógyító eljárásokat, a térség védett növényfajait és közettípusait, valamint a területre jellemző sós víz helyi felhasználását.⁸³

Végül szót kell ejtenünk a Sóvidék híres korondi toplásainak munkásságáról. A taplómegmunkálás és a toplások nagy múltra visszatekintő, hagyományörző tevékenységét összegzi egy Korondon megjelent kötet, bemutatva a felhasznált taplófajok gyűjtését, feldolgozását, a díszítő motívumok és termékek számos illusztrációjával kiegészítve.⁸⁴

⁸¹ CSÉDŐ (szerk.) 1980.

⁸² CSÚRÖS – CSÚRÖS – PÁLFALVI 1980.

⁸³ GUB 1991., 1993, 1994., 1996., 1998., 2001., 2003., 2005.

⁸⁴ ISTVÁN – SZÓCS 2008.

A szintén Székelyföldhöz tartozó Kovászna megye Erdély dél-keleti részén foglal helyet, Hargita megyétől délre. A térség legfontosabb gyógynövényfajait összegző kötet ismerteti a fajok tudományos és népi elnevezését, a termőhelyi sajátosságokat, a droként alkalmazott növényi részt és a pontos felhasználást, valamint egyes taxonoknál a gyűjtéssel kapcsolatos adatokat (pl. évenkénti gyűjthető mennyiség).⁸⁵

Háromszék egykor a székelyföldi közigazgatás alá tartozott. A későbbiekben külön vármegyeként jelenik meg, míg ma megközelítőleg Kovászna területével egyezik meg. Az ide tartozó Árapatak településen végzett etnobotanikai felmérés 378 (207 vadon élő és 171 termesztett) taxont mutat be, összesen 535 népi elnevezéssel.⁸⁶ A különböző mezei, vízi és erdei lágyszárú, fásszárú, gyom- és dísznövény, valamint gyümölcstermő, konyhakerti, szántóföldi és egzotikus taxon mellett a munkában tizenöt gomba- és egy mohafajt is említene. A tanulmány végén névmutató összegzi a népi orvoslásban felhasznált fajokat, valamint táplálék-, festő- vagy takarmánynövényként, illetve jelképként betöltött szerepük szerint, a ritkuló és újonnan megjelenő taxonokkal együtt. A térségből a háromszékiek hitvilágával kapcsolatban látott napvilágot a „*nagyerejű fű*” néven említett nadragulyáról íródott tanulmány is.⁸⁷

Erdővidék tájegysége Kovászna megye észak-nyugati részén, a Baróti-medencében terül el. Területe közel 600 km², központja Barót. A térségben növénytermesztéssel kapcsolatos kutatások ismertek,⁸⁸ míg munkacsoportunkkal népi növényismereti felméréseket végeztünk Nagybacon, Kisbacon és Uzonkafürdő településeken.⁸⁹ Adatközlőink a humán és állatgyógyászatban összesen 169 gyógynövényfajt ismertettek 20 betegségcsoport esetén, állati és egyéb eredetű anyagok (pl. szalonna, faggyú, méz, juhtetvek) említésével.⁹⁰ Kutatásainkat a területen jelenleg is folytatjuk.

Végül a térségből megemlítendő egy a Székelyföld flórakutatását bemutató történeti áttekintés.⁹¹ A szerző a 18. századtól kezdődően összegzi a területen napvilágot látott legjelentősebb cönológiai, florisztikai, gyógynövényismereti és természetvédelmi forrásmunkákat.

Összefoglalás

Az 1960-as évektől összesített etnobotanikai kutatástörténeti áttekintés értékes tanulmányai és kötetei rámutatnak az erdélyi népi növényismeret múltjára és jelenére. A sort természetesen lehetne még folytatni.

⁸⁵ RÁCZ – FÜZI 1973.

⁸⁶ PÉNTEK – SZABÓ 1976.

⁸⁷ KAKAS 1973.

⁸⁸ ZAKARIÁS 1995.

⁸⁹ BARTHA – BALOGH – PAPP 2011.

⁹⁰ BARTHA 2013.

⁹¹ KOVÁCS 1997.

A térség kutatásra érdemes településein napjainkban jelentős életmódbeli változások tapasztalhatók. Ezek mögött elsősorban a fiatal generáció vándorlása, külföldi vagy nagyobb városokban való munkavállalása, valamint érdeklődésük megváltozása – hivatalos orvoslás felé való fordulása – áll. Ez a jelenség Erdélyben a tradicionális gyógymódok továbbadására és örökítésére, így fennmaradására is jelentős hatást gyakorol.

Napjainkban ezek alapján elsősorban az idős generáció említhető értékes és hiteles adatközlőként. Tudásukat azonban a jelenlegi orvosló ismeretekben fellelhető, főként a médiából és szakkönyvekből származó adatok jelentősen befolyásolják már. Ezen ismeretek forrásainak megnevezése, valamint a hagyományos tudástól való elkülönítése nélkülözhetetlen szempontként kerül be napjaink gyűjtőmunkáinak kérdéskörébe. Az adatok pontos és sikeres elválasztása esetén azonban számos értékes, új ismeretanyag vár további feljegyzésre és feltárássra mind néprajzi, botanikai és gyógyászati szempontból.

Összegezve tehát etnobotanikai szempontból a jövőkép a folyamatosan tűnő értékek feljegyzése és megőrzése felé irányítja a ma is élő tudományterület kutatóit, kiemelve jelenkori egyre sürgetőbb feladatait és jelentőségét.

Irodalom

ANTALNÉ TANKÓ Mária

2003 *Gyimes-völgyi népi gyógyászat*. Budapest: Európai Folklór Intézet – L'Harmattan.

BABAI Dániel

2009 *„Há' hogye vóna!\". Népi növényzetismeret Gyimesben*. OTDK dolgozat. Pécs: PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék.

BABAI Dániel – MOLNÁR Zsolt

2009 *Népi növényzetismeret Gyimesben II. Termőhely- és élőhelyismeret. Botanikai Közlemények* 96. 1–2. 145–173.

BAKAY Péter – HARANGOZÓ Imre (szerk.)

2007 *Tankó Mónus Berta csángó pásztor emlékezései. Vajon miért beszélt nekem annyi sok mindent nagyapó?* Újkígyós: Ipolyi Arnold Népfőiskola.

BALÁZS Dorottya

2010 *A népi gyógyítás és kutatásának néhány kérdése Siklód példáján. Kaleidoscope E-journal, Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat. Journal of History of Culture, Science and Medicine* 1. 1. 88–94.

BARTHA Sámuel Gergely

2013 *Népi gyógynövényismeret Erdővidéken*. Diplomadolgozat. Pécs: PTE ÁOK.

BARTHA Sámuel – BALOGH Lajos – PAPP Nóra

2011 *Népi gyógynövényismereti adatok Nagybaconban és környékén. Gyógyszerészet. Supplementum*. 23–24.

BENEDEK H. Erika

- 1997 Adalékok egy moldvai csángó falu népi növényismeretéhez. In: Pozsony Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 5. Dolgozatok a moldvai csángók népi kultúrájáról*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. 150–168.

BERNÁD Ilona

- 2002 *Egészségünkért 1.* Budapest: Uránia Kiadó.
2004 *Egészségünkért 2.* Budapest: Uránia Kiadó.
2010 *Élő népi gyógyászatunk. Egészségünkért 3.* Budapest: Uránia Kiadó.

BORIS Gyöngyvér

- 2010 *Népi gyógynövényismeret a székelyföldi Lövétén*. BSc Diplomadolgozat. Pécs: PTE TTK.

BOSNYÁK Sándor

- 1973 Adalékok a moldvai csángók népi orvoslásához. *Orvostörténeti Közlemények* 69–70. 279–298.

CSEDŐ Károly (szerk.)

- 1980 *Hargita megye gyógy- és fűszernövényei*. Marosvásárhely: Tipografia.

CSERGŐ Bálint

- 1978 A vörösfenyő Küküllőkeményfalva népi növényismeretében. *Népismereti dolgozatok*. Bukarest: Kriterion. 40–50.

CSOMA Gergely

- 2000 *Varázslások és gyógyítások a moldvai csángómagyaroknál*. Pomáz: Kráter Műhely Egyesület.

CSÚRÖS István – CSÚRÖS László

- 1996 A kolozsvári Malomvölgy flórájának növényföldrajzi és ökológiai jellemzése. *Az Erdélyi Múzeum Egyesület Természettudományi és Matematikai Szakosztályának Közleményei* 5. 39–44.

CSÚRÖS István – CSÚRÖS Margit – PÁLFALVI Pál

- 1980 A Csíki-havasok néhány növénytársulásának ökológiai jellemzése. *Acta Hargitensia* 1. 417–432.

CSÚRY Bálint

- 1933 Növénynevek Bogdánfalváról. *Magyar Nyelvőr*, 29. 249–251., 316–321.

DÉNES Andrea – PAPP Nóra – BABAI Dániel – CZÚCZ Bálint – MOLNÁR Zsolt

- 2013 Ehető, vadon termő növények és felhasználásuk a Kárpát-medencében élő magyarok körében néprajzi és etnobotanikai kutatások alapján. In: Dénes Andrea (szerk.): *Ehető vadnövények a Kárpát-medencében*. Pécs: Janus Pannonius Múzeum. 35–76.

DIÓSZEGI Vilmos

- 1960 Embergyógyítás a moldvai székelyeknél. *Néprajzi Közlemények* V. 3–4. 35–124.

ERDEI Anna

- 2011 *Elődeink öröksége: békési és székelyföldi települések etnobotanikai értékelése*. BSc Diplomadolgozat. Szeged: SZTE TTK.

FANCSALI István

- 2010 *Reevaluarea actiunii plantelor medicinale folosite in etnomedicina din bazi-nul superior al Trotusului (Ghimes)*. Diplomadolgozat. Marosvásárhely: Orvostudományi és Gyógyszerészeti Egyetem.

FRENDL Kata

- 2001 *Népi növényismeret, népi humán- és állatgyógyászati adatok gyűjtése Székelyföldön*. Diplomadolgozat. Mosonmagyaróvár: NYME.
- 2002 *Népi növényismereti adatok a Székelyföldről*. In: Barna Gábor – Kótyuk Erzsébet (szerk.): *Test, lélek, természet. Tanulmányok a népi orvoslás emlékeiből*. Köszöntő kötet Grynaeus Tamás 70. születésnapjára. Budapest–Szeged: SZTE Néprajzi Tanszék. 172–185.

FRENDL Kata – BALOGH Lajos

- 2004 *Etnobotanikai és etnomedicinai adatok Gyimesközéplek térségéből*. *Botanikai Közlemények* 91. 1–2. 147–148.
- 2006 *Gyimesi és Úz-völgyi csángó települések népi növényismerete*. *Kitaibelia* XI. 1. 50.

FRENDL Kata – KRIPNER Veronika

- 2005 *Kutatómunka csángó lakta településeken*. *Agrárkönyvtári Hírvilág* XII. 3. 10–11.

FRENDL Kata – PAPP Nóra – GRYNAEUS Tamás

- 2007 *Veterinary based on experience and belief in Gyimes and Úz Valley of Csángó's (Hungarian-speaking native of Moldavia) (Transylvania, Romania)*. 6th European Ethnopharmacological Congress Leipzig, Germany. In: *Abstract Book*. 46.

GRYNAEUS Tamás – SZABÓ László Gy.

- 2002 *A bukovinai hadikfalvi székelyek növényei*. *Növénynevek, növényismeret és -felhasználás*. *Gyógyszerészet* 46. 251–259. 327–336. 394–399. 588–600.

GUB Jenő

- 1991 *Népi gyógyászat a Sóvidéken*. Hazanéző könyvek 1. Korond: Firtos Művelődési Egylet. 14–16.
- 1993 *Adatok a Nagy-Homoród és a Nagy-Küküllő közötti terület népi növényismeretéhez*. *Néprajzi Látóhatár* 1–2. 95–110.
- 1994 *Növényekkel kapcsolatos hiedelmek és babonák a Sóvidéken*. *Néprajzi Látóhatár* 3–4. 193–198.
- 1996 *Erdő-mező növényei a Sóvidéken*. Hazanéző könyvek. Korond: Firtos Művelődési Egylet.
- 1998 *Borogatók, kenőcsök, sebtapaszkok a Sóvidéken*. *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 6. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. 266–276.
- 2001 *Kertek, mezők termesztett növényei a Sóvidéken*. *Sóvidéki etnobotanika*. Székelyudvarhely: Erdélyi Gondolat Könyvkiadó.
- 2003 *Természetismeret és néphagyomány a székely Sóvidéken*. Székelyudvarhely: Erdélyi Gondolat Könyvkiadó.

- 2005 Népi növényismeret a Nagy-Homoród mentén. In: Zsigmond Győző (szerk.): *Növények a folklórban*. Bukarest: A Magyar Köztársaság Kulturális Intézete. 148–162.

GYÖRFFY István

- 1937 Viricseles a Székelyföldön. *Ethnographia* XLVIII. 2–3. 205–220.

HALÁSZ Péter

- 2005 *A moldvai csángó magyarok hiedelmei*. Budapest: General Press.
2007 *A moldvai csángó magyarok hagyományos állattartása*. Budapest: General Press.
2010 *Növények a moldvai magyarok hagyományában és mindennapjaiban*. Budapest: General Press.

HALÁSZNÉ ZELNIK Katalin

- 1981 Adatok a moldvai magyarok gyógynövény-használatához. *Gyógyszerészet* 25. 361–367.
1987 Moldvai csángó növénynevek. *Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok* 36. Budapest: ELTE.
1993 Sebkezelés a moldvai és a gyimesi magyaroknál napjainkban és Gelencén a XVIII. században. In: Halász Péter (szerk.): *„Megfog vala apóm szokor kezemtől...” Tanulmányok Domokos Pál Péter emlékére*. Budapest: Lakatos Demeter Egyesület. 109–116.

HOLLÓ Gábor – RÁ CZ Gábor

- 1968 Plante folosite in medicina populară din Bazinul superior al Trotusului (Ghimes). In: *Plantele medicinale din flora spontană al Bazinului Ciuc*. Csíkszereda: Cons. Pop. al Jud. Harghita. 171–176.

ISTVÁN Lajos – SZŐCS Lajos

- 2008 *Taplómegmunkálás Korondon*. Székelyudvarhely: Udvarhelyszék Kulturális Egyesület.

KAKAS Zoltán

- 1973 A „nagyerejű fű” a felső-háromszéki néphitben. *Folklór Archivum* 1. 91–97.

KESZEG Vilmos

- 1981 A mezősegi Detrehemtelep népi gyógyászata. *Népismereti dolgozatok*. Bukarest: Kriterion. 97–117.

KISNÉ PORTIK Irén

- 2006 A fenyő hasznosítása a Székelyföldön. *Székelyföld Kulturális Folyóirat* X. 12. 101–116.

KOBZOS KISS Tamás

- 1999 Adalékok a moldvai csángók növényi gyapjűfestéséhez. In: Pozsgai Péter (szerk.): *Tűzcsiholó. Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére*. Budapest: Táton Bt. 707–713.

KÓCZIÁN Géza

- 1990 A nadragulya (*Atropa belladonna* L.) babonás felhasználása Máramarosban. *Honismeret* 4. 58–62.

- KÓCZIÁN Géza – PINTÉR István – GÁL Miklós – SZABÓ István – SZABÓ László
1976 Etnobotanikai adatok Gyimesvölgyéből. *Botanikai Közlemények* 63. 1. 29–35.
- KÓCZIÁN Géza – PINTÉR István – SZABÓ László Gy.
1975 Adatok a gyimesi csángók népi gyógyászatához. *Gyógyszerészet* 19. 226–230.
- KÓCZIÁN Géza – SZABÓ István – SZABÓ László
1977 Etnobotanikai adatok Kalotaszegről. *Botanikai Közlemények* 64. 1. 23–29.
- Kocsis Mónika
2010 Népi gyógyászat Szitáson. In: Czégényi Dóra – Keszeg Vilmos (szerk.): *A beteg ember. Betegségek, betegek és gyógyítók*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó. 15–108.
- Kosz Zsófia
2010 Népi gyógyászat Csíkrákoson. In: Czégényi Dóra – Keszeg Vilmos (szerk.): *A beteg ember. Betegségek, betegek és gyógyítók*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó. 109–178.
- Kovács J. Attila
1997 A Székelyföld flórakutatásának áttekintése. *Botanikai Közlemények* 84. 1–2. 41–49.
- Kovács J. Attila
2009 A cserefa és a székelység. *Művelődés – közművelődési folyóirat*. Kolozsvár. LXII. május-június.
- Kovács Soma
1976 Kalotaszegi népi gyógymódok. *Folklór Archivum* 5. 93–113.
- LAKATOS István
2000 Embergyógyítás a lányiki csángóknál. *Moldvai Magyarság* 5. 12–13.
- MÉSZÁROS Ágnes
1998 Népi gyógyítás Székelyvasságon. In: Báth János (szerk.): *Havasalja havasa. Tanulmányok a székelyvársági hegyi tanyák népéről*. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Múzeum. 391–468.
- MIHALESCU, Lucia – VOSGAN, Zorica – ROSCA, Oana Mare – Danci, O.
2010 The ornamental, aromatic and edible vegetal species from Lapus region (Transylvania). 19th EVS Workshop – „Flora, vegetation, environment and land-use at large scale” Congress, In: *Abstract Book*. Pécs. 66.
- MIKLÓSSY V. Vilmos
1978 Festőnövények a csíki háziiparban. *Népismereti dolgozatok*. Bukarest: Kriterion. 91–100.
1980 Csíki népi sebtapaszkok. *Népismereti dolgozatok*. Bukarest: Kriterion. 60–63.
- MOLNÁR Zsolt
2010 Gyimesi népi növénynevek és az egyes növényfajok termőhelye a tájban lakók szerint. In: Molnár Csaba – Molnár Zsolt – Varga Anna (szerk.): *„Hol az a táj szab az életnek teret, mit az Isten csak jókedvében teremt.” Válogatás az első tizenhárom MÉTA-túrafüzetből (2003–2009)*. Vácrátót: MTA ÖBKI.

MOLNÁR Zsolt – BABAI Dániel

2009 Népi növényzetismeret Gyimesben I. Növénynevek, népi taxonómia, az egyéni és közösségi növényismeret. *Botanikai Közlemények* 96. 1–2. 117–143.

2010 Sajátosságok a gyimesi népi növény- és növényzetismeretben. *Korunk* 3. 21. 1.

MOLNÁR ZSOLT – BARTHA Sándor – BABAI Dániel

2009 A népi növényzetismeret és az etnogeobotanikai, ökológiai antropológiai megközelítés szerepe napjaink vegetáció- és táj kutatásában. *Botanikai Közlemények* 96. 1–2. 95–116.

MURÁDIN László

1967 Adatok a muskátli elnevezéseinek szóföldrajzához. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XI. 275–279.

1975 A 'burgonya' és a 'csicsóka' erdélyi elnevezésének szóföldrajzi és jelentésbeli összefüggéseihez. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XIX. 7–16.

NAGY-TÓTH Ferenc

1998 *Régi erdélyi almák*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület.

PÁLFALVI Pál

1995 A Gyimesi-hágó (1164 m) környékének florisztikai vázlata. *Múzeumi Füzetek* 4. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület. 107–114.

1999 Növények a csíkszentdomokosi ember- és állatgyógyászatban. In: Boér Hunor (szerk.): *Acta - 1998 II. Sepsiszentgyörgy – Csíkszereda: Székely Nemzeti Múzeum – Csíki Székely Múzeum*. 265–284.

2001 A Gyimesek botanikai és etnobotanikai kutatásának története. *Kanitzia*. 9. 165–180.

PAPP Nóra

2011 Népi gyógynövény-ismereti kutatások a kolostori gyógyászatban és Erdélyben (2007–2010). *Kaleidoscope E-journal, Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat. Journal of History of Culture, Science and Medicine* 2. 2. 76–88.

PAPP, Nóra – BARTHA, Sámuel – BORIS, Gyöngyvér – BALOGH, Lajos

2011 Traditional use of medicinal plants for respiratory diseases in Transylvania. *Natural Product Communications* 6. 150. 1459–1460.

PAPP, Nóra – BIRKÁS-FRENDL, Kata – BORIS, Gyöngyvér – VOJKOVICS, Éva –

BENCsik, Tímea – GRYNÆUS, Tamás

2009 Gyógynövények a népi bőrgyógyászatban. *Congressus Pharmaceuticus Hungaricus*. In: *Abstract Book*. Budapest. 110.

PAPP, Nóra – BIRKÁS-FRENDL, Kata – GRYNÆUS, Tamás

2011 Ethnobotanical values from some gardens in Csinód (Transylvania). *Curare* 34. 1–2. 97–102.

PAPP, Nóra – BIRKÁS-FRENDL, Kata – FARKAS, Ágnes – PIERONI, Andrea

2013 An ethnobotanical study on home gardens in a Transylvanian Hungarian Csángó village (Romania). *Genetic Resources and Crop Evolution* 60. 1423–1432.

PAPP Nóra – BORIS Gyöngyvér – BARTHA Sámuel – HORVÁTH Dávid – BIRKÁS-FRENDL Kata

- 2012 A népi orvoslás gyógynövényei napjainkban Erdélyben. *Kitaibelia*. XVII. Tuba Zoltán-émlékszáma. Debrecen: Debreceni Egyetem TTK Növénytani Tanszék. 49.

PAPP Nóra – FRENDL Kata – BORIS Gyöngyvér – FANCSALI ISTVÁN – CSEDŐ KÁROLY – GRYNÆUS TAMÁS

- 2009 Comparative ethnobotanical study of medicinal plant uses from Transylvania. Séminaire International sur «Les Plantes, Aromatiques et Médicinales (SIPAM), Djerba Tunézia. In: *Abstract Book*. 188–189.

PAPP Nóra – HORVÁTH Dávid

- 2013 Vadon termő ehető növények Homoródkarácsonyfalván (Erdély). In: Dénes Andrea (szerk.): *Ehető vadnövények a Kárpát-medencében*. Pécs: Janus Pannonius Múzeum. 83–92.

PÉNTEK János

- 1974 Adalékok román eredetű népi növényneveink ismeretéhez. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XVIII. 1. 98–102.

- 1978 Rendszerszerűség és produktivitás a *Phaseolus* népi terminológiájában. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XXII. 2. 175–190.

- 1980 Kerti virágok és dísnövények Kalotaszegen. *Népismereti dolgozatok*. Bukarest: Kriterion. 104–114.

- 1982 Kalotaszegi népi növényismeret. Az antropomorfizáció nyelvi vonatkozásai. *Művelődés* XXXV. 2. 40–42.

- 1984 Tököfélék a kalotaszegi népnyelvben és népi kultúrában. *Művelődés* XXXVII. 2. 34–38.

- 1995 A *Daphné* az erdélyi népi növényismeretben. In: Zakariás Erzsébet (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve*. 3. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. 34–41.

- 1997 A növénynevek és a földrajzi nevek viszonyáról. In: Gergely Piroska, B. – Hajdú Mihály (szerk.): *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Budapest–Miskolc: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 209. 427–430.

- 2003 *Népi nevek, népi hagyományok*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó.

PÉNTEK János – SZABÓ T. Attila

- 1976 Egy háromszéki falu népi növényismerete. *Ethnographia* LXXXVII. 1–2. 203–225.

PÉNTEK János – SZABÓ T. Attila

- 1980 A régi növényvilág és változásai a kalotaszegi földrajzi nevek tükrében. In: Teiszler Pál (szerk.): *Nyelvészeti tanulmányok*. Bukarest: Kriterion. 131–172.

PÉNTEK János – SZABÓ T. Attila

- 1981 Az alakor (*Triticum monococcum* L.) Erdélyben. *Ethnographia* XCII. 2–3. 259–277.

PÉNTEK János – SZABÓ T. Attila

- 1985 *Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete*. Bukarest: Kriterion.

PÉNTÉK János – SZABÓ T. E. Attila

1976 Tájékoztató mutató egy népi növényismereti gyűjtésből. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XX. 1. 52–60.

PINTÉR István – SZABÓ István – KÓCZIÁN Géza – GÁL Miklós – SZABÓ László

1974 Kultúrnövény-tájfajták, vad növényfajok és etnobotanikai adatok gyűjtése a Kászoni-medencében. *Agrobotanika* XVI. 123–137.

RAB János

1982 Újabb népgyógyászati adatok Gyimesből. *Gyógyszerészet* 26. 325–333.

1993 Az etnogeobotanika – mint történeti ökológiai segédtudomány. In: Várkonyi Ágnes – Kósa László (szerk.): *Európa híres kertje*. Budapest: Orpheusz Könyvkiadó. 223–257.

2000 *Népi növényismeret a Gyergyói-medencében*. Csíkszereda: Pallas-Akadémia.

RAB János – TANKÓ Péter – TANKÓ Magdolna

1980 Növényismeretünk gazdag és pontos. [Gyergyó és Gyimes.] *Falvak Dolgozó Népe* XXXVI. 13. 4.

1981 Népi növényismeret Gyimesbükkön. *Népismereti dolgozatok*. Bukarest: Kriterion. 23–38.

RÁCZ János

2010 *Növénynevek enciklopédiája*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

RÁCZ Gábor – FÜZI József (Szerk.)

1973 *Kovászna megye gyógynövényei*. Sepsiszentgyörgy: Árkosi Agronómusok Háza.

RÁCZ-KOTILLA Erzsébet – FÓRIKA Margit – RÁCZ Gábor

1965 A népgyógyászatban használt néhány növény diuretikus hatásáról. *Orvosi Szemle* 3–4. 396–397.

RÁCZ Gábor

1973 A népgyógyászatban alkalmazott növények és gyakorlati jelentőségük. *Gyógyszerészet* XVII. 2. 67–68.

1979 A népgyógyászati adatok értékelése. *Communicationes de Historia Artis Medicinae. Supplementum*. 11–12. 51–60.

SEBESTYÉN Ádám

2008 *Gyógyító praktikák. Néprajzi gyűjtés a bukovinai székelyeknél*. Kakasd: Sebestyén Ádám Székely Társulat.

SÍPOS Ágnes

2010 Népi gyógymódok és babonák Magyarlapádon. *Természet Világa* 141. 12. 154–157.

SZABÓ Judit

1999 *Atropa belladonna* L. és a hozzá kapcsolódó tudásanyag egy falu növényismeretében. In: Boér Hunor (szerk.): *Acta - 1998 II. Sepsiszentgyörgy – Csíkszereda: Székely Nemzeti Múzeum-Csíki Székely Múzeum*. 285–294.

SZABÓ László Gy.

2002 Népi gyógynövény-ismeret Kalotaszegen és Gyimesvölgyében. *Turán* XXXII. 5. 4. 39–52.

SZABÓ T. Attila – PÉNTEK János

1976 *Ezerjófű. Etnobotanikai útmutató*. Bukarest: Kriterion.

TANKÓ Magdolna – ILYÉS Ágnes

1978 Növények, helynevek (Gyimesbükk, Tekerőpatak). *Falvak Dolgozó Népe* XXXIV. 13. 5.

TARISZNYÁS Márton

1978 A gyűjtögető gazdálkodás hagyományai Gyergyóban. *Népismereti dolgozatok*. Bukarest: Kriterion. 25–33.

VAJKAI Aurél

1943 *Népi orvoslás a Borsavölgyében*. Kolozsvár: Erdélyi Tudományos Intézet.

2003 *Népi gyógyászat*. Budapest: Józsefvég Műhely Kiadó.

VASAS Samu

1985 *Népi gyógyászat, kalotaszegi gyűjtés*. Bukarest: Kriterion.

VITA ZSIGMOND

1973 A mákvirág és népünk kedvelt virágai. *Falvak Dolgozó Népe* XXIX. 21. 4.

1994 Tápláléknövények gyűjtése Nagyenyed környékén. *Népismereti dolgozatok*. Bukarest: Kriterion. 44–47.

VÖRÖS Éva

2008 *A magyar gyógynövények neveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete.

ZAKARIÁS Erzsébet

1995 Nemi szerepek a növénytermesztésben Erdővidéken. In: Zakariás Erzsébet (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 3. Növény és kultúra*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. 27–33.

ZILLMANN Jenő

1997 Népi gyógyászat Havadon. *Néprajzi Látóhatár 1–2*. Bukarest: Kriterion. 124–148.

ZSIGMOND Győző (Szerk.)

2005 *Növények a folklórban. Plante în folclor*. Bukarest: Magyar Köztársaság Bukaresti Kulturális Központja.

ETHNOBOTANICAL RESEARCHES IN TRANSYLVANIA FROM THE 1960S UNTIL OUR DAYS

The traditional ethnobotanical knowledge about the plant usage is due to the archaic folklore system in Transylvania, underlining the importance of various applications, home treatments and special local terminology in each settlement. This summary represents ethnobotanical data about single regions, some plant species and varieties as monographs, and linguistic works reported in several books, book chapters and papers, in most cases in Hungarian. These valuable data are connected to some plant beliefs and usage in the folk medicine, in construction and as household tools, food or fodder in different regions of Transylvania since 1960th years, based on traditional observations and experiences. These collection trips are carried out and continued nowadays, focusing on the study of new plant taxa for further laboratorial researches, too. However, the archaic knowledge of the informants has clearly decreased, therefore the conservation, documentation and prevention of these data from disappearance has a primary importance nowadays.

A VAJDASÁGI NÉPI GYÓGYÁSZAT KUTATÁSTÖRTÉNETÉNEK SZÁZHÚSZ ÉVE

2011 szeptemberében, a nyolcvanéves Grynaeus Tamás Néprajzi Múzeum-béli köszöntése okot és lehetőséget szolgáltatott a Vajdasághoz köthető, népi gyógyászat-kutatás eddigi eredményeit összefoglaló munka megírására és bemutatására, amire jelen sorok jegyzője vállalkozott. Az akkor elhangzott összefoglalás az 1945 utáni időszak – elsősorban vajdasági magyar – népi gyógyászati kutatástörténetet foglalta össze, de az időközben megvalósult kutatások az idősíkot és a témakiválasztást is lényegesen módosították. Az előbbi szempontot a Kálmány Lajos által félmjelzett kutatások befolyásolták, illetve az a délvidéki sajátosság, hogy a soknemzetiségű régió etnikumainak körében azonos időben folyhattak hasonló kutatások. Ez utóbbi jellegzetesség okán nyilvánvaló, hogy a régió bármilyen jellegű kutatásainak összefoglalása vésszesen csonka maradna abban az esetben, ha nem vennénk figyelembe az – esetünkben magyarokkal – együtt élő más etnikumok hasonló kutatásait, azok eredményeit. A hiányosság szerény pótlására oly módon vállalkozom, hogy táviratszerű rövid összefoglalását adom a régió szerb részről történt népi gyógyászat kutatástörténetének. Az ilyen párhuzamba állítás jó alapot kölcsönöz egy majdani összehasonlító kutatástörténet megírásának is, hiszen minden olyan sajátosság felfedezhető a néprajz és folklorisztika eme kiválasztott szeletén, amit a szakmai eredmények összegzése kapcsán is elmondhatunk. Jelezttem, hogy a köszöntés során elhangzott előadás lényegesen szűkebb időhatárok között végzett kutatástörténeti összefoglalás – a második világháborút követő időszak – bemutatását tekintette feladatának. Önellentmondásba akkor keveredhetünk, ha a vajdasági kutatástörténet kezdeteit olyan távoli időszakban keressük, amikor Vajdaság mint közigazgatási egység nem létezett, amikor a népi gyógyászat alatt értendő tevékenység nincs kellőképpen – egyértelműen – körülhatárolva, illetve amikor az adatok birtokában felettebb egyoldalú kép rajzolódik ki. A Vajdaság népi gyógyászatának kutatástörténeti adatai ugyanakkor már jóval az 1918 előtti időre nyúlnak vissza, ezért a területi hovatartozást tekintjük döntőnek és azokat a kutatástörténet kronológiai síkjába illesztjük. Annak ellenére, hogy leplezetlen célunk a terület népi gyógyászat-kutatásának legutóbbi százhusz évének összefoglalása, kényszerűségből a már publikált – és nem kéziratot – anyagok lehetőségeihez mért áttekintésére vállalkozhattam. Kétségtelen, hogy számos adat csak további forrásfeltárás után emelhető be a kutatástörténetbe, amivel a régió általános néprajzi kutatástörténete is gazdagabbá és teljesebbé válhat.

A korábbi terminusok meghatározásait a legmesszebbmenőkig tiszteletben tartva – és annak felismeréséből, hogy minden terminus hagy kívánnivalót maga után – népi gyógyászatnak (etnomedicina) azt a tudást fogom tekinteni, amely

a kibillent egészség helyreállítását szolgálja, függetlenül attól, hogy annak racionális vagy mágikus (hiedelemben gyökerező) alapja, gyakorlata van/lenne. Ezért minden olyan feljegyzés, ami betegséggel kapcsolatos és annak gyógymódját rögzíti, a népi gyógyászat kutatástörténete alatt kerül megtárgyalásra. A látszólag túlzott leegyszerűsítés másik oka abban rejlik, hogy a vizsgált időszak első szakaszában a folklorisztika számára nem volt életbevágó kérdés a népi gyógyászat definiálása, aminek okán a 20. század közepéig a babonák alatt került sor adatainak rögzítésére, az orvostörténeti szemlélet pedig a hivatalos orvoslás nézőpontjából tekintett rá, aminek eklatáns példája a népi orvoslás hivatalos orvoslásból alászállott kulturális javakként történő elkönyvelése. A szemléletváltás ugyanakkor nem annyira szembeötlő, hiszen a gyógyítás néphitben gyökerező elemeinek kutatása éppen a hetvenes években válik majd hangsúlyossá és markánsná.

Elöljáróban meg kell jegyezni, hogy a népi gyógyászat nem tekinthető a vajdasági néprajzi kutatások kedvencének: olyan, mint két tudomány szenvedélyes szerelméből születő gyermek, akinek nevelésében csak ímmel-ámmal vesznek részt szülei. Az áttekintésre kiszemelt időszakban inkább a folkloristák tekintették feladatuknak a népi gyógyászat kutatását, de elsősorban a hiedelemkutatás részeként, míg az orvosi tudással rendelkezők az orvostörténet oldaláról vizsgálták a népi gyógyászatot.

A népi gyógyászat kutatástörténete Kálmány Lajostól és Bellosits Bálinttól¹ 1945-ig

A bánági részek – de bátran állíthatjuk, a Délvidék – legfontosabb és legtöbbet az utókorra hagyományozó kutatóját Kálmány Lajosban tisztelhetjük. Már-már közhelyszerű megállapítás, hogy közel száz évvel halála után is kötetekre rúgó gyűjtésének kiadása várat magára, ami pedig napvilágot látott, az kincsebányája többek között a népi gyógyászat kutatóinak is². Az összesen negyvenöt közlés második részében található a „Reáimádkozók” (összesen nyolc), melyből Szajánban rögzítette a féregirtás, a szemverés, a szemfájás, a torokfájás, a kelés és a nyilamlás ráolvasásának szövegeit, míg a törökbecsei ráolvasás a fájásra javallott.³ Az *Ethnographia* Kálmány más, érdeklődési körünkbe tartozó gyűjtéseit is közli. A *Szeged népe* harmadik kötetének kiadásával egyidőben Kálmány Lajos 1891-ben „Ráolvasók” cím alatt közöl adatokat. A tizenhét ráolvasásból négy adat származik Bánátból és gyógyításra vonatkozik,⁴ ami a második közlemény-

¹ Az első világháború végéig tartó időszakban gyűjtött és népi gyógyászatra vonatkozó adattár a függelékben található.

² A terepen lejegyzett „babonái, reáimádkozásai” sorában időrendben első megjelenése az 1881–1882-ben Aradon megjelent *Szeged népe* első két kötete. A második kötetben (*Temesköz népköltése*. 1882. 106–114) „Babonák” alatt az időjárás-jóslástól a szerelmi varázslásig húzódó széles mező összes virága megtalálható.

³ KÁLMÁNY 1882. II. 111–114.

⁴ KÁLMÁNY 1891. 35–37.

ben folytatódik és további nyolc bánsági adatot eredményez.⁵ Ezzel együtt összesen kilenc adat származik Egyházaskérről, Majdánról kettő, Monostorról egy. 1918-ban újabb egyházaskéri feljegyzés bővíti adattárunkat.⁶

A történelmi Bács-Bodrog vármegye (és a környező vármegyék némelyike) népi gyógyászatának korai kutatása Bellosits Bálint nevéhez köthető.⁷ Szerteágazó érdeklődését mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy magyar, német, szerb és bunyevác babonákat is publikál, amelyekben a népi gyógyászat adatai is benne foglaltatnak. Igen korán – 1896-ban – jelenik meg az ünnepek babonáival foglalkozó közleménye, amiben a népi gyógyászathoz kapcsolható adatokat is találunk a mai Vajdaság területéről.⁸ 1899-ben publikálja azon tanulmányát, melyet meg nem nevezett tanítványai gyűjtöttek.⁹ Ebben a mai közigazgatási értelemben Vajdasághoz tartozó területről több mint hetven adat származik. A legtöbb Bezdánból (41 adat), ezt követi Szabadka (25 adat), Zombor (6 adat), végül Dautova és Szond (1-1 adat). A tekintélyes mennyiségű adat kis hányadát a gyógyászatra vonatkozó adatok jelentik (Szabadkáról és Bezdánból négy-négy adat), melyek a címnek megfelelően sokkal inkább tartoznak a hiedelmek, végső soron a bajelhárítás kevésbé racionális kategóriáiba, mintsem a hivatalos gyógyásztól átvett orvosságok esetében megfigyelhetjük.¹⁰ Bellosits ugyanebben az évben a németek – elsősorban apatini adatokon alapuló – babonáit is publikálta. Ezek között – ismét szerény arányban – található négy gyógyító szokás közül három apatini, egy pedig hajósi németektől származó.¹¹ A szerbek néphitére vonatkozó megfigyelései – amelyekben az orvoslásra vonatkozó adatok is megtalálhatóak – Temes megyeiek, nagy valószínűséggel Pancsova környékiek.¹² Az első közleményben a fejfájás,¹³ szemmel verés,¹⁴ a gyomorfájás¹⁵ és álmatlanság,¹⁶ szem-¹⁷ és egyéb betegségek¹⁸ biztos orvosságai kerülnek bemutatásra, míg a második közlés a hiedelmek közül mutat be példát.¹⁹

A két világháború közötti időszakban a népi gyógyászat kutatása a mélypontra zuhant. A harmincas évek a néprajz – ebben az esetben elsősorban a szociográfiához közelítő – erősödik meg, de a népi gyógyászat adatainak spontán vagy tudatos gyűjtése nem történik meg. A továbbiakban bemutatásra kerülő vajdasági szerbek körében végzett, népi gyógyászatra vonatkozó gyűjtések is csupán egy adatot eredményeztek a nyugat-bácskai Dernye (Deronje) települé-

⁵ KÁLMÁNY 1891b. 69–72.

⁶ KÁLMÁNY 1918. 106.

⁷ Lásd BELLOSITS 1904.

⁸ BELLOSITS 1896.

⁹ BELLOSITS 1899. 304.

¹⁰ BELLOSITS 1899. 304–312.

¹¹ BELLOSITS 1899b.

¹² BELLOSITS 1904b.

¹³ BELLOSITS 1904b. 275.

¹⁴ BELLOSITS 1904. 275–277.

¹⁵ BELLOSITS 1904b. 276.

¹⁶ BELLOSITS 1904b. 277–278.

¹⁷ BELLOSITS 1904. 277.

¹⁸ BELLOSITS 1904b. 277.

¹⁹ BELLOSITS 1904b. 316.

sen.²⁰ A vázolt hatvanéves időszak első, közel negyven évének legmarkánsabb vonása a népi gyógyászat „babonás” megközelítése, illetve a később nem tapasztalható etnikumközisége, amit Bellosits adatai képviselnek.

A népi gyógyászat kutatástörténete a Vajdaságban 1945 után

A vajdasági településeken gyűjtött, népi gyógyászathoz köthető adatokon alapuló, tanulmányként, közleményként napvilágot látott munkák töredéke tartalmazza csupán címében vagy tartalmát tekintve a „népi gyógyászat” fogalmát. Ezzel tulajdonképpen a második világháború előtti időszak gyakorlata folytatódott és a néphit bizonyos területeihez köthető rontás, babona, ráolvasás, etnobotanika, a gyógyító személye, tulajdonképpen a megváltozott (kibillent egyensúlyú) egyén kapcsán, az egyensúlyt helyreállítani kívánó, praktikus vagy mágikusnak tekintett tevékenység leírása fordul elő.

A tárgyalt időszak másik szembeötlő sajátossága a kutatások „fürtösödése”. Az egyik kiváltó okot a Hungarológiai Intézet megalakulásában (1969), majd vélhetően az itt folyó, anyaországi ösztönzésre beinduló munka egyik markánsabb csapásvonala mentén folyó kutatásokban (Tóth Ferenc, Jung Károly intézményi kereten kívül Kovács Endre), míg a másikat a Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlasza (1998–2002) adatgyűjtésében, valamint az ezt követő időszak eredményeiben kell keresnünk. A Hungarológiai Intézet megalakulását követő években alakult ki és erősödött meg az az intézmények közötti kapcsolat, aminek legfontosabb hozadéka a budapesti székhelyű, azidőben még Néprajzi Kutató Csoport, illetve a Néprajz Tanszék együttműködése eredményeként kialakuló módszertani segítségnyújtás volt. Talán nem véletlen, hogy – miként az iskolateremtő személyiségek esetében – éppen az Újvidékre látogató és előadó kutatók-tanárok személyes érdeklődése és kutatásaik fő csapásiránya válik a későbbiekben a vajdasági kutatások leggyakoribb tárgyává. A meghívott személyek érdeklődési körében a népi orvoslás közvetett módon volt jelen, így nem tekinthető az sem véletlennek, hogy a későbbiek során is leginkább a néphitelemek kutatása kapcsán merült fel fontosságuk.²¹

²⁰ KORDUNAŠ 1932.

²¹ A népi orvoslás és gyógyítás kutatása az anyaországban lényegesen nagyobb hagyományokra tekintett vissza és mélyebbre nyúló gyökerekkel rendelkezett. A források jelentős része, így az Orvostörténeti Közlemények népi orvoslás tárgyában írott tanulmányai is abból a hagyományosnak vélt elképzelésből indultak ki, hogy a népi orvoslás az évszázadokkal korábbi hivatalos orvosláson alapszik. Az elképzelés szellemi örökösének tekinthetjük azokat az orvostörténeti munkákat, amelyek a saját helyi tapasztalati adataikat helyezik ezáltal több ezer éves kontextusba, mely kapcsolatrendszer időnként logikus és indokolt is, máskor hajmeresztő következtetésekké torkolló. Az eredetileg orvostörténeti kutatások egy pillanat alatt népi gyógyászat-kutatássá alakulnak, zavarba hozva olvasót és kutatót egyaránt. Ez utóbbi technika – sajátos módon – fellelhető a vajdasági tematikus feldolgozásokban is. Történik mindez akkor, amikor a valódi, terepen gyűjtött és jó szövegkörnyezetben értelmezett munkák is rendelkezésre állottak már a hetvenes években is (pl. GRYNÆUS 1971.).

A másik csomópontot a Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlaszának adatai és az ezek alapján írt tanulmányok alkotják.²² Az 1998–2001 között gyűjtött adatok – 41 kutatóponton többek között a népi gyógyászat kérdéseit is tartalmazó ívvel megkérdezett öt-öt adatközlő tíz kérdésre, kérdésenként három alkérdésre adott választ – becslült értékek alapján településenként százötven válasz áll rendelkezésre, melyek között szövegszerű is jelentős számban található. Az adatok szinkron jellege legalább annyira fontos, mint az adathalmaz nagysága.

A vajdasági magyar néprajzi kutatásokat összefoglaló tudománytörténeti, végső soron kutatástörténeti összefoglalások²³ egyértelművé teszik azt az egyébként is ismert tényt, hogy a két háború közötti időszak néprajzi kutatásai mennyiségükben és minőségükben is elmaradtak a második világháború utáni, szervezetségét tekintve pedig összehasonlíthatatlanul termékenyebb időszak mögött.

Az 1983-ban kiadott, az összegzés és visszatekintés szándékával szerkesztett Jugoszláviai Magyar Folklor (Értekezések, monográfiák 3.) második világháborút követő időszakát leíró dolgozata²⁴ munkákat és munkatársakat felsoroló soraiban felsorolt tizennégy személy közül egyedül G. Czimmer Anna foglalkozott népi gyógyászattal. *Híd*-ban megjelent munkájában gombosi „babonákat, ráolvasásokat” gyűjtött – alapvetően szemmelverés és egyéb rontások hárítását négy adatközlő megszólaltatásával. Ezek közül a vak Pásti Anna néni kilencféle betegséget tudott gyógyítani „pusztán a mondott szó erejével”. Ezek: 1) szemverés, 2) szegedés, szúrós szegedés (derékfájás), 3) sárgaság, 4) aszalvány vagy szárazság (pl. tbc), 5) frász vagy nyavalyatörés, 6) guga (a gyerekek áll alatti mirigyének gyulladásos megbetegedése), 7) hideglelés, 8) ijedés, 9) zsibrék (szájfájás).²⁵ Ez a tanulmány társtalanul állt az egyébként is szerény ötvenes-hatvanas évek vajdasági néprajzi irodalmában egészen a hetvenes évek elejéig.

A hetvenes évek népi gyógyászat-kutatása

Mennyiség tekintetében kiugrónak tekinthető ez az időszak. Egyik sajátossága, hogy az adatok kizárólag a feldolgozást és gyűjtést végző személy családi környezetéből vagy saját településéről származtak, tehát „saját” tudás prezentálására került sor. Az előző bekezdésekben jeleztük, ennek okát az anyaországi gyakorlat szolgált mintául. Bosnyák Sándor apjától gyűjtött 1965–1972 között Bezdánban. Ennek a tudásanyagnak – összesen 228 számozott közlésnek – 10%-a, 22 köthető a népi gyógyászathoz.²⁶ Gyura Julianna zentai babonákat gyűjtött 19 és 71 év közötti adatközlőktől. A százötven babona közül tizenkettő a „betegség, gyógyítás” alatt kerül publikálásra, összesen nyolc adatközlő jóvoltából.²⁷

²² PALATINUS 2003.; SILLING 2007., 2008.

²³ BÓNA 1953.; KÓSA 1972.

²⁴ BÓNA 1953. 12.

²⁵ G. CZIMMER 1951.

²⁶ BOSNYÁK 1973.

²⁷ GYURA 1973.

A következő évben – a helyi kezdeményezésektől függetlenül, szegedi sugallatra – jelennek meg Ferenczi Imre észak-bánsági gyűjtésének eredményei, amit 1973. február 1-től március 5-ig Feketetón, Csókán, Hódegyházán, Kikindán, Padén, Szajánban és Egyházakéren gyűjtött összesen huszonkét személytől.²⁸

Tóth Ferenc ürményházi kutatásait publikálta, többek között a magzatelhajtással, szüléssel kapcsolatos feljegyzéseit.²⁹ Még ugyanebben az évben jelent meg Penavin Olga kórógyi gyűjtése, ahol harminc adatközlőtől származó adatokat olvashatunk. Csak sajnálattal tudjuk konstatálni, hogy az adatok pontos forrása nem állapítható meg. Penavin Olga gyűjtése az állatok gyógyítására (A rontás ellenszerei, Természetes eszközök, növények felhasználása a gyógyításban alcímekkel), az ember betegségeinek gyógykezelése (A gyermekbetegségek gyógyítása, Felnőttek betegségeinek gyógyítása alcímekkel) illetve összegzésével (Ősvallási nyomok a Kórógyon alkalmazott gyógyítási módokban, A népi gyógyításban felhasznált növények, Más gyógyszerek és gyógyításban használt dolgok alcímekkel) is felkelti a nagyérdemű érdeklődését.³⁰ Jung Károly 1978-ban publikálta az egyébként 1976 „nyarán és koraőszén” gyűjtött gombosi anyagot.³¹ Az igen becses munkában a szülés (ezen belül a bábaasszony személye) a csecsemő fürdetése, a csecsemőre leső veszedelmek, a védekezés a szemverés ellen, a szemmel megvert gyerekek, a kicserélt gyermek, illetve a gyógyítás csecsemőkorban adatai³² értékesek a népi gyógyászat szempontjából. Kovács Endre Doroszló hiedelemvilágáról írt összefoglalást azon kérdőíveket használva, amelyekkel az anyaországi kutatók korábban a palócok, illetve a Szolnok melletti Zagyvarékas néphitét, hiedelmeit kutatták. Ez nem csak egy teljes áttekintést, de összehasonlításra alkalmas anyagmennyiséget is eredményezett.³³

A korábbi évek eredményeinek összefoglalása az 1983-ban publikált Jugoszláviai Magyar Folklór.³⁴ Ebben a „Népi hiedelemvilág és praktikus mágia” fejezetcím alatt közlik azon tanulmányok egy részét, melyek a népi gyógyítás és bajelhárítás körét is érintik. Az, hogy külön népi gyógyítás vagy népi orvoslás fejezet nem található az összegzésben, nem csak az adatok szerény mennyiségének tudható be, sokkal inkább a folklór más területeinek túlsúlyának. A kötet szerkesztő Jung Károly nyolcvanas években publikált munkáinak zöme is tartalmaz népi gyógyászattal kapcsolatba hozható adatokat, hiszen az egyensúlyából kibillent szervezet állapotának helyreállítására tett lépések sora akár gyógyászatnak is

²⁸ FERENCZI 1973–74.

²⁹ TÓTH 1975.

³⁰ PENAVIN 1975.

³¹ JUNG 1976. 10.

³² JUNG 1978. 37–59.

³³ KOVÁCS 1982. Annak ellenére, hogy végső soron nem folkloristának tanult személytől származik a gyűjtés és osztályozás, munkájával a korábban is több szempontból megfigyelt Doroszló, a szomszédos Gomboshoz hasonlóan nem csak egy jól leírt településsé lép elő, de a Magyar Néprajzi Atlasz kutatópontjai közé került. Mint ahogy azt a szerző egy vele készült riportban elbeszélte, a hetvenes évek elején kezdett gyűjteni, de a monográfiában található hiedelemanyagot 1975 táján Tóth Ferenc baráti meggyőzésére és ösztönzésére kezdte gyűjteni és a hetvenes évek végéig tartott adatgyűjtés. ZÁMBÓ 1982.

³⁴ JUNG 1983.

tekinthetők.³⁵ A hetvenes években már publikáló Gyura Julianna a Tiszamentéről (Oromhegyes, Zenta, Csóka, Oroszlámos, Mohol, Felsőhegy) közöl további adatokat.³⁶

A nyolcvanas években a Forum Kiskönyvtár-sorozatban több olyan munka jelenik meg, amely akár kis összegzésként, összefoglalásként is megállná a helyét. A néprajzi szempontból megkerülhetetlen kiskönyvtárban lát többek között napvilágot az a mű is, amely nem kisebb feladatot tűz ki maga elé az alcímében, mint hogy „A Bácska és Bánát egészségügye 900-1918” összefoglalását végezze el. Már az időhatár is egyértelművé teszi azt az egyébként leplezetlen célt, hogy a magyar közigazgatáshoz társítható időszak egészségügyi viszonyait foglalja össze monografikus igényrel. Erénye – miként a Vajdaságban ezidőben írott komparatív munkák zömének – abban rejlik, hogy a magyar és szerb nyelven írott munkák egyaránt felhasználásra kerültek a szerzők által. Ezen erénye mellett is meg kell állapítanunk, hogy a munka orvostörténeti kompiláció és a népi orvoslás számára értékelhető adatot – a terep teljes mellőzésével összhangban – nem tartalmaz.³⁷

A kilencvenes évek közepéig nem jelenik meg a népi gyógyászat körébe tartozó dolgozat. 1996-ban Beszédes Valéria vállalkozik – egy saját ludasi adat és több, mások által gyűjtött közlés alapján – a csecsemők védelmében tett mágikus cselekedetek rendszerezésére.³⁸ A korábban már leírt indoklást más szavakkal a szerző is leírja „azokat a mágikus cselekedetek próbáljuk rendszerezni, melyekkel egyrészt megelőzték a bajt, másrészt, ha már bekövetkezett, akkor különböző praktikákkal próbálták gyógyítani.”³⁹

A kilencvenes években, egészen pontosan 1996-ban terepen végzett kutatások között néprajzi szempontból is kiemelkedően fontos az Újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék tanárának, Rajsli Ilonának és tanítványainak ürményházi gyűjtése. Ebben Horti Katalin 82 éves adatközlő adja az adatok zömét (körömméreg gyógyítása, kelés, mandulagyulladás, csonttörés, seb, számarköhögés, szemgyulladás, fülfájás, hasmenés, hasfájás, vizelet elállása).⁴⁰

Az 1991-ben alakult, majd 1998-ban önállósult Kiss Lajos Néprajzi Társaság szerepe a népi gyógyászat kutatásában két szempontból is jelentős. Egyrészt tematikus konferenciák szervezésével alkalmat adott a népi gyógyászat és annak határterületei bemutatására,⁴¹ másrészt az önállósulásért „felelős” Vajdasági

³⁵ JUNG 1978., 1983., 1986., 1988.

³⁶ GYURA 1980.

³⁷ BALLA – HEGEDŰS 1990.

³⁸ Beszédes adatai alapján a következő rendszert véli követhetőnek:

- A gyermek születése (gyerekágy, bába, váltott gyerek, a szemmel verés),
- Egyszerű mágikus cselekedetek
- A mágikus mosdás: (vízmérés, ráolvasás, mágikus fürdetés)

³⁹ BESZÉDES 1996. 174.

⁴⁰ RAJSLI 2005.

⁴¹ A kilencvenes években a zentai múzeum adott helyet a KLNT tanácskozásainak. A rendszerint nemzetközi tanácskozások jó alkalmat szolgáltatnak az eszmecserére, másrészt az amatőr gyűjtők képzésére. A nagyszámú előadás jelentős része a *Létünk* folyóiratban került megjelentetésre.

Magyarok Néprajzi Atlasza is tartalmazta a népi gyógyászat fejezetet.⁴² A *Létünk* folyóirat tematikus számai között találjuk a 2002-ben „Szemmel verés” témára megtartott zentai konferencia anyagát is, ahol a Vajdaságra vonatkozó adatok, beszámolók is olvashatók.⁴³ Az ezredfordulót és a VMNA bemutatását követő időszakban megjelenő publikációknak két jellemző vonása figyelhető meg a népi orvoslás kapcsán: egyrészt a VMNA adatait a saját megfigyelések szélesebb környezetbe helyezésére használják,⁴⁴ másrészt a „saját terep” kutatása tovább folyik, erősítve az ötvenes évektől alkalmazott modellt.⁴⁵

A szerb népi gyógyászat kutatása a Vajdaságban

A Vajdaság területéhez köthető szerb népi gyógyászat kutatásának korai eredményeit Bellosits Bálint nevéhez kapcsolhatjuk, jóllehet a Szerb Athénben (Újvidék korabeli romantikus metaforája) jelent meg Đorđević Vladan szerb népi gyógyászatot összefoglaló munkája 1872-ben. A szerző a forrásmunkák felsorolása során óhatatlanul is utal rá, hogy nem terepi tapasztalatok alapján írja munkáját, sokkal inkább korábbi munkák kompilációját végzi el. A felsorolt munkák nem köthetőek a mai Vajdasághoz, ugyanakkor izgalmas és tanulságos lenne az adatok összehasonlítását elvégezni.⁴⁶ Az általa tárgyalt fejezetek: I. A népi gyógyászok és betegek, II. Népi patológia, III. Népi táplálkozás és nőgyógyászat, IV. A népi gyógyszerek (a ráolvasással együtt), V. Patológia és terápia. A munkát egy 79 kérdésből álló kérdőív egészíti ki, aminek segítségével gyűjthető a népi gyógyászat.

A következő, népi gyógyászattal foglalkozó rövid munka a már idézett Kordunaš-féle. Egy telepésekkel benépesített bácskai falu hiedelmeit – babonáit – közli. Az összesen 162 hiedelem között hat a gyógyászatra vonatkozik (karácsonyi asztal morzsái, a láz háromféle gyógymódja, a veszettség gyógyítása, a gymorban található szőr, a kígyómarás gyógyítása), három a preventív gyógyászat (hátfájás megelőzése villámláskor, Szent György-napi harmat szerepe szemfájáskor, a karácsonyi piros almáról mosdás és az arc pirossága), illetve kettő az állatok gyógyítása során alkalmazott eljárásokról számol be (a tyúkok és disznók dögvésze esetén alkalmazott eljárásokról). Csak sajnálni tudjuk, hogy a gyűjtés körülményei (ideje, adatközlők) nem kerültek lejegyzésre.⁴⁷

⁴² PAPP et alii. 2002.; BALLA 2002.

⁴³ BALLA 2003.; PALATINUS 2003.; RADULOVAČKI 2003.; SZÓKE 2003.; STANTIĆ 2003.

⁴⁴ PALATINUS 2003.; SILLING 2007., 2008.

⁴⁵ PL. PAPP 2004.

⁴⁶ VUK VRČEVIĆ: *Obične narodne bolesti i kako se one liječe, prikupljene u Boki Kotorskoj, Crnoj Gori, Dalmaciji i Hercegovini* kézirat. A szerző saját leírása szerint a Szerb Tudóstársaság levéltárában talált, Dr. Jovan Pančić 1868-ban kiadott tankönyve, Milan Miličević szerb parasztlak életét taglaló tanulmányának (Glasnik – Život Srba seljaka) a bűvölések, bájolások és egyéb népszokásokkal foglalkozó fejezetét, valamint J. Valenta: *Volkskrankheiten und ärztliche Zustände in Serbien*, amely az Osztrák Földrajzi Társaság lapjában megjelent munkáját használta fel. Emellett a saját belgrádi tapasztalatait és emlékeit is felhasználta.

⁴⁷ KORDUNAŠ 1932.

A második világháborút követő időszakban a korábbi szórványos gyakorlat is más irányt vesz. A hiedelmekben rögzített gyógymódok – ami a vajdasági magyar anyag egyik jellemzője – helyett az orvosok (orvostörténészek) jegyeznék le olyan visszaemlékezéseket, amelyekből a nép gyógyászat gyakorlata rekonstruálható.

A specialisták gyakorlatát, kultúrtörténeti beágyazottságát a borbélyok példáján keresztül mutatja be Nikola Pantelić. A 19. századra vonatkozó leírások meg-egyeznek a vajdasági magyar népi gyógyászatban általam megfigyelttel.⁴⁸ Ez a szerszámkészletre és magára a borbélyok által végzett gyógymódokra is vonatkozik. A szerző a Szerb Fejedelemség korabeli közegészségügyi állapotait lesújtónak tekinti, ezzel párhuzamosan orvosok híján a borbélyok végezték a kisebb beavatkozásokat (így a köpölyözést és az érvágást is).⁴⁹

Az orvostörténet népszerűsítésére és eredményei prezentálására a hetvenes években évente megszervezett tanácskozások szolgáltattak lehetőséget. Ezeken tanácskozásokon a vajdasági gyakorlat, elsősorban annak levéltári adatokra alapozott bemutatására került sor, de akadtak olyan beszámolók, melyek terepi kutatásokat is felhasználtak. A levéltári adatok alapján például a 19. század eleji egészségügyi állapotokra jellemző, hogy például Pancsován – megfelelő számú orvos híján – idősebb asszonyok és özvegyek foglalkoztak gyógyítással, a szakértelem mellett vélhetően haszonszerzés céljával. Így például Kuzman özvegye cinóber füstjével kísérelte meg Popović Sima podagráját gyógyítani, amibe a beteg belehalt.⁵⁰

Külön csoportját képezi a (népi) gyógyászat szerbiai és szerb kutatásának a kéziratos receptkönyvek kutatása, feldolgozása és bemutatása. A kéziratos receptkönyvek egyikét az újvidéki Matica Srpska Könyvtárában őrzik. Nyelvezete és egyéb sajátosságai alapján 1770 és 1815 között íródott, összesen 361 gyógymódot tartalmaz, melyek között a tüdő különféle megbetegedésire vonatkozó receptek a legszámasabbak (összesen harminc recept).⁵¹

A magyar anyagban már bevált és használatos terepmunka nyomára bukkanunk Jovan Tucakov munkájában. A hetvenes években kutatja a számunkra rosszlemkű Sajkás-vidék gyógyítási – ebben az esetben túlélési – gyakorlatát. Tucakov a hatvanas-hetvenes években olyan személyek tapasztalatait rögzítette, akik az első világháború idején a kötelező katonai sorozást kerülték el oly módon, hogy mérgező növényeket fogyasztottak. A gyakorlat a II. világháború idején is megismétlődött, jóllehet kisebb mértékben. Ennek során mesterségesen idézték elő a trachoma vagy más betegségek tüneteit (szívbj, bénaság) azért, hogy a munkaszolgálatot vagy kényszersorozást elkerüljék. A szimulánsok által használt konkoly magjának kenetével a trachoma tüneteit tudták előidézni csakúgy, mint a ricinus magjával, amit másként használva – a kéz és láb bőrébe dörögölve – sebek, tályogok keletkeztek.⁵²

⁴⁸ PAPP 2004.

⁴⁹ PANTELIĆ 1954.

⁵⁰ DRNDARSKI 1975. 32.

⁵¹ KOLAROVIC. 1975. 302.

⁵² TUCAKOV 1973. 28–30.

A hat évtizednyi időszak vajdasági magyar népi orvoslásra vonatkozó adatait áttekintve a következő sajátosságokat tapasztalhatjuk: A hetvenes évekig a kutatások zömében egy adott településen belül folytak. A *Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlasza* munkálatai során a második világháború utáni időszak jelenségeire kerestünk választ, ugyanakkor a népi gyógyászat a családon belül orvosolható betegségek esetében számos, korábban a hivatalos orvoslás gyakorlatába tartozó eljárást rögzített. Ebből fakadóan egy sor, korábban kérdőíves módszerrel még nem kutatott témakörben kaptunk összehasonlításra alkalmas adatokat. A kérdőív-szabta keretek módot adtak a betegség gyógymódja mellett a gyógyító személyének kiderítésére is. A viszonylagos időszerűsége, a témák kérdezhetősége mellett a területi egyenetlenségek, a fehér foltok megszüntetése is célunk volt. A regionális kutatások, pontosabban a mikrorégiók (pl. Nyugat-Bácska, Tiszamente,) de akár hagyományosnak tekintett néprajzi tájegységek, miként a szegedi kirajzás is – Kálmány Lajos után százharminc évvel – újból a tematikus kutatás tárgya lehetne. A szerb kollégák által végzett kutatások a miénktől eltérő megközelítést sejtetnek, ahol az orvostörténet irányából történik meg a népi gyógyászat megközelítése. A magyar tapasztalathoz és gyakorlathoz hasonlóan ez is járható útnak bizonyult. Csak sajnálhatjuk, hogy egy összehasonlító vizsgálat még nem történt meg. Bizzunk benne, hogy előbb-utóbb újból intézményes keretek között folyhat néprajzi kutatás a Vajdaságban, magyar kutatókkal. A jelen pillanatban folyó civil szférában mozgó kutatások – a szöveggörnyezethez illeszkedően – a vizesborogatás hasznával vetekednek és legfeljebb tüneti kezelésre alkalmasak.

Irodalom

BALLA Ferenc

2002 Népi gyógyászat. In: PAPP – RAFFAI – TERBÓCS (szerk.): *A Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlasza*. www.klntetno.org

2003 Adatok a szemverés hiedelméhez Bezdánban. *Létünk XXXIII.* 1–2. 147–150.

BALLA Ferenc – HEGEDŰS Antal

1990 *Az egészség szolgálatában*. Forum Kiskönyvtár. Újvidék: Forum

BELLOSITS Bálint

1986 Ünnepek babonái. *Ethnographia VII.* 182–186.

1899a Délvidéki magyar babonák. *Ethnographia X.* 304–312.

1899b Délvidéki német babonák és szokások. *Ethnographia X.* 392–395.

1904a Baranya megyei Sokacz Babonák. *Ethnographia XV.* 216–218.

1904b Adalékok hazai szerbjeink néphitéhez I–II. *Ethnographia XV.* 275–278, 316–318.

BESZÉDES Valéria

1996 Mágikus cselekedetek a csecsemő védelmében. *Létünk XXVI.* 3–4. 174–181.

BÓNA Júlia

1953 A magyar néprajzi gyűjtő-kutatómunka nálunk – 1949-től 1953-ig. *Híd XVII.* 126–131.

BOSNYÁK Sándor

- 1973 Adalékok Bezdán néphitéhez. *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleménye V. 15.* 87–105.

DRNDARSKI, Bora

- 1975 Zdravstvene prilike u Pančevu s posebnim osvrtom na prvu polovinu XIX veka. In *Zbornik radova VI naučnog sastanka Naučnog sastanka*. Naučno društvo za istoriju za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije. 23–60.

FERENCZI Imre

- 1973–4 Népi gyógymódok a bánsági magyarok körében. *Néprajz és Nyelvtudomány XVII–XVIII.* 282–297.
1974 A táltos és a garabonciás képzelet a jugoszláviai magyaroknál. *Ethnographia XXXV.* 262–275.

GRESZNÉ CZIMMER Anna

- 1951 Babonák, ráolvasások. Adatok Gombos néprajzához. *Híd.* 725–732.

GYURA Julianna

- 1973 Százötven babona Zenta–Újfaluból. *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleménye V. 15.* 121–132.
1980 Új hold, Új király. *Híd* 222–242.

DORĐEVIĆ, Vladan

- 1872 *Narodna medicina u Srba*. Srpski letopis. Knjiga 114. U Novom Sadu. Matica Srpska. 1–77.

JOVIN, Slavko

- 1974 Epidemija kolere u Novom Sadu 1873. godine. In: *Zbornik radova V naučnog sastanka Naučnog sastanka*. Naučno društvo za istoriju za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije. 115–122.

JUHÁSZ Antal

- 2005 A Szegedi Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének észak-bánsági kutatásai. *Létünk XXXV. 1.* 48–54.

JUNG Károly

- 1978 *Az emberélet fordulói*. Gombosi népszokások. Újvidék: Forum
1986 A „Máriaülte gaz” eredetmagyarázó mondatípus elterjedésének kérdéséhez. *Létünk XVI. 1.* 51–62.
1988 A rosseb démona. Adatok egy valószínűsíthető betegségdémon-típus vizsgálatának kérdéséhez. *Létünk XVIII. 2.* 284–289.

JUNG Károly (szerk.)

- 1983 *Jugoszláviai magyar folklór*. Értekezések, monográfiák. Újvidék: A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete.

KÁLMÁNY Lajos

- 1881–1891 *Szeged népe I–III*. Arad–Szeged
1891a Ráolvasók. *Ethnographia II.* 35–37.
1891b Ráolvasók 2. *Ethnographia II.* 69–73.
1918 Rontóige és ráolvasás. *Ethnographia XXIX.* 105–106.

KOLAROVIĆ, Luka

- 1975 Narodni lekovi za tuberkulozu pluća i grudne bolesti prema lekaruši iz Biblioteke Matice Srpske. In: *Zbornik radova VI naučnog sastanka Naučnog sastanka*. Naučno društvo za istoriju za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije. 299–303.

KOLAROVIĆ, Luka – MIKIĆ, Petar

- 1973 Lekarusha ia Biblioteke Matice Srpske. In: *Zbornik radova IV naučnog sastanka Naučnog sastanka*. Naučno društvo za istoriju za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije. 203–210.

KORDUNAŠ, Manojlo

- 1932 *Narodne praznoverice iz Deronja u Bačkoj*. Glasnik etnografskog muzeja VII. Beograd. 82–90.

KÓSA László

- 1972 Magyar néprajzi kutatások Jugoszláviában. *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleménye IV*. 11/12. 5–23.

KOVÁCS Endre

- 1982 *Doroszló hiedelemvilága*. Újvidék: Forum.

MITROVIĆ, Vladimir

- 1974 Berberi lekari, hirurzi i stomatolozi u srednjem Banatu. In: *Zbornik radova V naučnog sastanka Naučnog sastanka*. Naučno društvo za istoriju za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije. 213–221.
- 1975 Narodna medicina u Zrenjaninu. In: *Zbornik radova VI naučnog sastanka Naučnog sastanka*. Naučno društvo za istoriju za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije. 305–315.

PALATINUS Aranka

- 2003 Szív szerette, szöm mögverte... *Létiünk XXXIII*. 1–2. 135–140.

PANTELIĆ, N.

- 1954 *Prilog proučavanju berberskog zanata u Beogradu*. Glasnik etnografskog muzeja VII. Beograd. 201–215.

PAPP Árpád

- 2004 *Rossz vér*. Kiss Lajos Néprajzi Társaság könyvtára 1. Szabadka: Kiss Lajos Néprajzi Társaság.

PAPP Árpád – RAFFAI Judit – TERBÓCS Attila (szerk.)

- 2002 *A vajdasági magyarok néprajzi atlasza*. Kiss Lajos Néprajzi Társaság. Szabadka.

PENAVIN Olga

- 1975 Népi gyógyászat Kórógyon. *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleménye* 23–24.
- 1995 *A jugoszláviai Bánát magyar nyelvjárási atlasza*. Magyarkanizsa: Cnesa.

Pócs Éva

- 1979 A Nép gyógyászat és a néphit kutatásának határterületei. *Orvostörténeti Közlemények Supplementum*. 11–12. 61–75.

Pócs Éva, Cs.

- 1964 Zagyvarékas néphite. *Néprajzi Közlemények IX*. 3–4.

RADULOVAČKI, Ljiljana

- 2003 A szemmel verés és a rossz szem hiedelme a Szerémségben. *Létünk XXXIII.* 1–2. 104–106.

RAJSLI Ilona

- 2005 Élőnyelvi szövegmutatványok Ürményházáról. *Létünk XXXV.* 2. 136–146.

SILLING István

- 2010 A pestisszentek vajdasági tiszteletéről. *Létünk XL.* 2. 92–102.

SILLING Léda

- 2007 A kupuszinai csontakó parasztember. *Létünk XXXVII.* 1. 110–118

- 2008 A rozmaring nyugat-bácskai néprajzához. *Létünk XXXVIII.* 2. 100–109.

SIMON András

- 2005 Az észak-bánsági magyarok hagyományos kultúrája a Szegedi Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke terepmunkáinak tükrében. *Létünk XXXV.* 1. 26–37.

STANTIĆ, Alojzije

- 2003 Igézés, szemmel verés a bácskai bunyevác horvátoknál. *Létünk XXXIII.* 1–2. 107–110.

SZŐKE Anna

- 2003 A szemmel verés hiedelmének magyar-szláv párhuzamai Kárpátalján és Vajdaságban. *Létünk XXXIII.* 1. 96–99.

TÓTH Ferenc

- 1975 A néphit és a népszokások rendszere Ürményházán a szerelemtől a keresztelőig. *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleménye VII.* 23–24. 119–145.

TUCAKOV, Jovan

- 1973 Upotreba bilja jakog dejstva u Šajkaškoj. In: *Zbornik radova IV. Naučnog sastanka.* Naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije. Sekcija SAP Vojvodine. 27–32.

ZÁMBÓ Illés

- 1982 Doroszló hiedelemvilága. Kovács Endre könyve. *Magyar Szó.* Művelődés rovat. 1982. március 2. 13.

ONE HUNDRED AND TWENTY YEARS OF RESEARCH ON THE FOLK MEDICINE OF VOJVODINA

Up to the 1970s the research in Vojvodina was generally limited to single settlements. Then the Ethnographic Atlas of the Hungarians of Vojvodina recorded phenomena in the post-war period in all settlements inhabited by Hungarians. As a result we obtained data suitable for comparison on many subjects. Answers given to the questionnaires covered not only the way in which illnesses were treated but also the persons giving the treatment. The results also corrected the regional inequalities in the known facts. The micro regions that have been identified can lead to new thematic research. The Serbian researchers approach folk healing from the angle of medical history. The article includes a rich bibliography.

Függelék

A Kálmány Lajos által lejegyzett, a Vajdaság területéről származó gyógyászatra vonatkozó adatok:

Mindönrű jó: 6. Jámbor embör, gonosz asszony, gyékény ágy, kű párna, Jézus mondása jusson eszödbe! (Egyházas-Kér.) (Kálmány 1891. 35.)

Ó, jén édös Jézusom szent száddal lehölj rá! (Ezt 3-szor ismétli s ugyanannyiszor a fájdalomra lehel.) Elindult kis Jézus, elötaná' égy' zsidó aszszonyt, ágyat vetött néki: gyékény ágyat, kű párnát. Jézus a kű párnán nem nyukhatott, ezön a nyavala sé' nyukhasson, se' pedig ez né marathasson, ez a Jézus szava. (Egyházas-Kér) (Kálmány 1891. 35–36.)

Támadásrul való. (Jobb kezének a nevetlen ujjával keresztezgeti a támadást s mondja :) Krisztusnak gyekén ágya, Kű párnája, Tüskös lepedője, Sajtalan kásája, Jézus mondása: Műjön el a támadása! (Három röggel napfő'-kötte előtt köl' émondani, akkő émúlik.) (Monostor)(Kálmány 1891. 36–37.)

(A nevetlen ujjával keresztezi a támadást s mondja:) Atya isten gyógyid mög, Fijú isten mulazd el, Szentlélok úr isten oszlazsd el! (Egyházaskér) (Kálmány 1891. 36–37.)

Pokolvarrul való. (Négyszegletesre vagdal 9 kenyér darabot, nevetlen ujjával keresztet vet a pokolvarra s mondja:) Mikó az Úr-Isten ezön a földön járt, Tanált jámbor gazdát, Haragos gazdaszszont, Gyekén ponyvát, fajtalan kását. Ez a nyavaja ennek a lánnak úgy né áarthasson a testyin, mint Krisztus Urunk nem marathatott a kű ágyon. (Ezután 9 Urangyalát mond el, de csak az „íme az Úr szolgáló leányaiig”, ezt már nem mondja. Ezalatt kenyérrel kerekíti a pokolvart és pedig minden Úrangyala alatt másik darabbal; végre keresztet vet a betegre.) (Majdán) (Kálmány 1891b. 69.)

Sülyről való. Gyekén ágy, kü párna, Haragos asszony, Engödelmes embör, Sű\ 77-féle sű', Úgy etisztújjatok, Mind ennek előtte vőt! Szentök, szent angyalok Úgy etisztújjatok: Mind ennek előtte vőt! (Egy lélegzet alatt mondja el s jobbával a beteg ábrázatját simogatja.) (Egyházas-Kér) (Kálmány 1891b. 69.)

Su, Benne sű', 77-féle sű\ Atyajisten mulaszszon, Fijújsten mindön Mindön tete-mibe né hagygyon! (Jobbjával simogatja a süht.) (Egyházas-Kér) (Kálmány 1891b. 69.)

Árpárul való. (A kinek árpa nyől a szemében, 3 reggel jobb keze nevetlen ujjával keresztet vessen felette s a következőt mondja el 3-szor:) Atya isten mökteremtötte, Fijú isten möksémmisítötte, Szentlélok úr isten mökszentölte. Oszlassa

el az Atya isten! Oszlassa el a Fíjű isten! Oszlassa el a tejjes Szentháromság isten! (Majdán)(Kálmány 1891b. 70.)

Mikor elmönt a Jézus a jéruszlómi kertbe, mökcsapta a száraz szőlő ág a szömit; előtaná'ta a Boldokságos szűz Anyánk: ó', szerelmes szent Fijam, mi lelte a té szentségös szent szömödet? Mökcsapta a száraz szőlő ág. Ó\ szerelmes szent Fijam, tudok én arrul, elmék a jéruszlómi kertbe, szakajtok 3 virágot: a pirossat vérrül, a sárgát termésrül, a fehéret hájogrul. Mikor én eszt a három virágot lészakajtom, a té szencségös szömödrül a hájogot lehasítom. — (Egyházas-Kér) (Kálmány 1891b. 71.)

(A ficzemődésre teszi a kezét s mondja:) Elindult a kis Jézus Ó szamarán. Szamar hátán, Küszikla hígygyán. Mögüczemődik szamarának lába, oda mén a ficzema-per, ráolvas, Szent szájával fúvogatytya, Szent kézzel tapogatytya. Uhön! Csont csonthó', Hús húshó', Vér vérhön, Azután pediglen ojan víg lögyön, mint vöt! (Egyházas-Kér) (Kálmány 1891b. 71.)

Mikor elmönt a Jézus az ü kinyyára, kinyhejjire, küsziklártól kúhegyekre, az Aspiom hígygyára, lova lába mögüczemödvén, ára mén a Ficze Márton, szollá, mondd a Krisztus Jézus: Bizony, bizony, bizony — monda Ficze Márton — lovam lába mögüczemödvén, olvass rá, lehöjj rá! In hejre, csont hejre! Edös Jézusom töd' hejre! (Egyházas-Kér) (Kálmány 1891b. 71.)

Nyilamlásrul való. (Egy lélegzet alatt mondandó el a jobbját a nyilamlásra téve:) Oh, édös Jézusom, mikor elindultál Jeruzsálijomba, Lovad lába mög-marulván, Szent keze'del tapogatván (tapogatja), Tapogazs' mög ezön lánynak fejit, mejjit, hasát, hátát, Mindön termő tagját! (Egyházas-Kér) (Kálmány 1891b. 72.)

Mellfájásra: Mikor Krisztus Írunk Szent Pétörré a földön járt, bemöntek égy szögén embörhön, szálast kérték. A gazda ajálta, hogy ad, de az aszszon ajálta is, nem is. Az aszszon gyeként teritött, és küvet tött a feje alá. Jézus azé szépen nyugodott, Szen Pétör is. Ezután écczaka elkeszdött (az asszonynak) a mejje fájni. Fökelték korán, Jézus Pétörrel elmöntek. Mikó möntek éd darabon, aszonta Pétör: „Uram, teremtöm! gyógyícsd mög annak az aszszonnak a mejjit! látod, hogy az egész écczaka jajgatott!” Nem, Pétör ! hagy szenvegygyön ! Mögén elmöntek éd darabon, aszongya Pétör : „Uram, teremtöm! gyógyícsd mög annak az aszszonnak a mejjit! látod, hogy az egész écczaka jajgatott”. Akkor aszonta Jézus: „Pétör, eregy vissza ! Mongyad néki: „Engedelmes gazda, engedetlen gazdaszszon. Gyékénagy, küpárna isten monta szó.” Azonnal möktért a fájdalom. A ki eszt háromszor elmongya, mög 3 Miatyánkat, inog 3 Üdvözletöt, annak möggyógyul a mejje. (Egyházaskér.) (Kálmány 1918. 106.)

A Bellosits Bálint által lejegyzett, a Vajdaság területéről származó gyógyászatra vonatkozó adatok:

A sokaczok azt hiszik, hogy vannak emberek, kiket az ördög megszáll, vagy a boszorkányok szopnak. Hogy tehát ezt megakadályozzák, mikor a kis gyermek megszületik, elhívják a *vrácsárát* (kuruzsló), hogy nézze meg, vajjon megszállotta-e az ördög. Az kezébe veszi a gyermeket és valami varázsmondókat motyog. Ha a gyermeket az ördög által megszállottnak találja, akkor tüzet rakat és minthogy minden háznál van szentelt víz, megszenteli a tüzet. Mikor ezt így mind megcsinálta, akkor kezébe veszi a kis mezítelen gyermeket és a tűz fölé tartja. Ha a gyermek sír, akkor megy ki belőle az ördög. A *vrácsára*, miután már elégnék találta a füstölést, átadja a gyermeket szülőinek. (Bellosits 1904. 216.)

A sokacz asszony kezén vagy lábán (bokáján) egy czérnakarika van. Ha köszvényes az ember, mikor a felesége gyermekágyban fekszik, azt a lepedőt, melyet föléje terítenek (hogy a boszorkány el ne lopja a gyermeket), vegye le és egy czérnaszálat vegyen ki belőle, kösse körül vele a bokáját vagy karját s meggyógyul. (Bellosits 1904. 216.)

Ha valakinek a feje fáj, egy pohárba szentelt vizet öntenek és abba három darab szenet dobnak. Ha a szén alámerül, szemmel verték meg. (Bellosits 1904. 217.)

Ha valakinek a feje fáj, egy pohárba szentelt vizet öntenek és abba három darab szenet dobnak. Ha a szén alámerül, szemmel verték meg. (Bellosits 1904. 217.)

A ki karácsony-estén vacsora alatt könyökét az asztalra teszi, annak könyökén a jövő évben kelés támad (Szabadka). A karácsony-esti morzsát elteszik, hogy általa a hideglelésben szenvedő embereket gyógyítsák (Szabadka).” (Bellosits 1896. 183.)

“*Virágvasárnap*. E napon szentelt barkából esznek egy-két szemet, hogy betegek ne legyenek (Bezdn).” (Bellosits 1896. 185.)

“*Apró-szentek napja*. Ha e napon esik az eső, akkor a gyermekek himlősek lesznek (Szabadka).” (Bellosits 1896. 186.)

A ki az első mennydörgést hallva hentereg v. a hátát a falhoz dörzsöli, annak hátán abban az évben nem lesz kelés (Szabadka). (Bellosits 1899. 304–312.)

Első hó esésekor meg kell a földön henteregni, akkor nem lesz beteg az ember (Bezdn). Ha valaki mezítelen lábbal megy az utcán és lábát megvágja valamivel, minek következtében vérmérgezés áll be és lába megdagad, akkor azt

szokták mondani, hogy azt a tárgyat ellensége tette oda. A nép azt mondja: rontásba lépett (Bezdán). (Bellosits 1899. 304–312.)

Ha holttetem van valakinek a kezén, menjen a temetőbe, s egy csonttal nyomkodja meg el fog múlni (Szabadka). (Bellosits 1899. 304–312.)

Újholdkor háromszor kell mondani : A mint nő a hold, úgy fogyjon el a kelés az arczomról vagy fájdalom a testemből (Szabadka). (Bellosits 1899. 304–312.)

Ha a tehén nem folytat, megverik lisztes zsákkal, mindjárt folytat (Szabadka). (Bellosits 1899. 304–312.)

A tehén véres tejet ád, ha megrontják a boszorkányok. Ez ellen úgy lehet védekezni, hogy egy hétlyukú lópatkót meg kell tüzesíteni és arra ráfejni a tejet. (Bezdán). (Bellosits 1899. 304–312.)

Ha gólyát vagy fecskét lát valaki és ezeket mondja : Gólyát (vagy fecskét) látok, szeplőt hányok, — abban az évben nem lesz szeplős (Bezdán). (Bellosits 1899. 304–312.)

Ha valaki sebhelyét három szombaton egymásután ugyanazon szalonnabőrrel megkeni, miközben e szavakat mondja háromszor : Samstag allen Juden ihren Schabestag ‚schmier‘ ich meine Wunde mit ‚Speckschwart‘. Helf Gott Vater, Gott Sohn und Gott Heiliger Geist (Apatin), a sebhely begyógyul. (Apatin) (Bellosits 1899b. 392–395.)

Ha valakinek láza van, kimennek a temetőbe s kilencz sírról hoznak földet, kis zacskóba kötik, összekeverik és nyakába akasztják. Azután imádkoznak kilencz napig, még pedig első napon kilencz Miatyánkot, másodikon nyolczat és így tovább. A kilenczedik nap multával a földet ismét visszaviszik a sírokra (Apatin). (Bellosits 1899b. 392–395.)

Ha valakinek sárgaláza van, elmegy a sekrestyébe, letérdel a misezsámolyra és elimádkozik három Hiszekegyet és hat Miatyánkot. Azután felkel, kezébe veszi a kelyhet és belenézve háromszor körüljárja az oltárt. Utána megint elimádkozik egy Hiszekegyet és egy Miatyánkot. Ha ezt is elvégezte, elmegy a piacra, vesz alkudozás nélkül egy söprüt és vele háromszor kisöpri a sekrestyét folyton imádkozva (Apatin). (Bellosits 1899b. 392–395.)

A kígyó levedlett bőrét a kalap karimájára kell tenni: nem fáj az ember feje (Orlovát, Pancsova). (Bellosits 1904b. 275.)

A kit szemmel megvernek, annak a feje fáj, szédül és testileg teljesen kifáradt. A beteg friss vízzel telt poharat vesz elő és üszköt dob belé. Ha a parázs leme-

rül, szemmel verték meg, ha a víz felszínén marad, más baja van. Az előbbeni esetben ki kell inni a vizet s akkor meggyógyul. — A szemmelverés egy másik gyógyítási módja, hogy kilencz különböző erdei fa belét összegyűjtik, vízbe teszik és a beteggel másnap napfelkelte előtt éhgyomorral megitatják” (Temes-vm. déli része). (Bellosits 1904. 275.)

Ha a gyermeket megverik szemmel, tüzes szénre öntött vizet kell innia s vele meg kell homlokát mosni. Ha köhög, vasalóvasat izzasz-tanak, eczetet öntenek reá, a gyermek föléje hajol s lepedővel leterítik. Erő-sebb köhögés csak forró szártéjtől múlik el (Temes déli része). (Bellosits 1904. 275.)

Ha valakinek folyton izzad a keze, varangyot tartson markában, míg meg nem döglök. Az izzadás elmúlik. — Ha valamely házba tejet visznek, a gazd’asz-szony vizet tölt abba az edénybe, melyben hozták, hogy a tehén emlője el ne apadjanak. Este tejet nem szabad kivinni a házból, mert a tehén nem ad tejet. (Bellosits 1904. 277.)

Gyomorfájás ellen a következőképen cselekesznek. A kenyérnek a felső héját kereken levágják s reá két szál vékony gyertyácskát akként erősítenek meg, hogy négy helyen lehessen meggyújtani. A kenyérhéjat a gyertyácskákkal együtt a hasra teszik s egy nyílásánál megnedvesített agyagfazékkal leborítják. A fazék levegője elégvén, a gyertyák elalusznek s a has felhúzódik bele. Ezt több napon át gyakorolják éhgyomorral. A beteg utána jól beköti derekát és betakaródzik úgy, hogy megizzadjon. Az egész eljárást fazékrakásnak nevezik (Temes déli része). (Bellosits 1904b. 76.)

Ha a gyermek éjjel nem bír aludni, a szomszéd házon függő koszorút (melyet szent Iván napján kora reggel szegeznek ki) alkonyatkor észrevétlenül el kell lopni s a bölcsőbe a gyermek feje alá tenni (Temes déli része). (Bellosits 1904b. 277.)

Ha a gyermek sokat sír, azt mondják, szegek vannak a gyomrában. Ekkor az anya üres katlan alá tüzet rak s a gyermeket a katlanba helyezi s azután háromszor megkerüli a házat s a hozzátartozó földeket. — A gyermekek sírása megszűnik, ha valamely régi omladéknak egy lyukán háromszor keresztül bujtatják. — Ha a kis gyermeket a hideg leli, anyja keddi napon tojást vesz magához s azzal a varázslóhoz megy (bajati). Ott, míg a „baba” varázsol, láthatatlanul leteszi a tojást és a gyermekkel eltávozik. A betegség ott marad a tojással együtt. — Ha a gyermeknek a feje fáj és sokat sír, azt mondják, molyok vannak a fejében. Ekkor a porból egy százlábút fognak s azt beleeresztik a gyermek orrába. Azt hiszik, hogy a százlábú belemegy az agyba, ott megöli a molyt és magától kijő (Temes déli része). (Bellosits 1904b. 278.)

Ha valaki árpától akar megszabadulni, hunyorítson azzal a szemével háromszor a papra, vagy olyan deszkakerítésen, melyen lyuk van, háromszor nézzen át, minden átpillantás után köpjön át a lyukon s mondja: „Vagy én tőled, vagy te tőlem”. — Elmúlik, ha a kisujj körmével háromszor megkeresztezik s utána egy tört kancsó felső részén át háromszor a napba néznek. — Használ, ha a szemet egy rozsdás krajczárral megkeresztezik s azután a krajczárt észrevétlenül a szomszéd kútjának kávjára teszik. — Ha a marha trágyájából egy árpaszemet szednek ki s azzal a szemet háromszor gyengén megszúrkálják s azután az árpaszemet a kútba dobják, hasonlóképen elvesz (Temes déli része). (Bellosits 1904. 277.)

Ha valaki pállott szájú, fogja a macska farkát és háromszor húzza keresztül a száján. — Ha valaki a szerbek vagy oláhok közül nem böjtöl szerdán és pénteken, azt hiszik, kiütéses lesz az arcza. (Bellosits 1904b. 277.)

Minden földi bajt láthatatlan lényeknek tulajdonítanak. Különösen a szerb asszonyok hisznek láthatatlan személyekben, a kik az ember sorsát intézik. Ilyenek a „*Vila*” (erdei jó tündér), a „*milosztive*”-k stb. Mind asszonyi személyek. Ha a gyermek sokat sír, azt mondják a szülők, hogy nem az övék, hanem a „*miüosztivek*” (gonoszok, banyák) cserélték ki. Ezt a gyermeket azért „*podmecsse*”-nek (kicserélt, alátett) hívják. Ha az anya vissza akarja kapni saját gyermekét, befüti a kenyérsütő kemenczét, a gyermeket lapátra teszi és a kemenczébe dugja a következő szavak kíséretében : „Itt adom a ti gyermekieket, adjátok vissza az enyimet”. (Bellosits 1904b. 316.)

TANULMÁNYOK
A NÉPI ORVOSLÁS KÖRÉBŐL

LEPRÁRÓL A KÜLÖNBÖZŐ FORRÁSOK TÜKRÉBEN

*„The pathology of a group of people is never randomly produced.
It reflects the environment in which they live, the geographical
and climatic influences which bear on them, the pressure of competing
or coexisting of life, and their behaviour in the environment”
(Calvin Wells)¹*

Bevezetés

Egy populáció egészségi állapotát a különböző tényezők erősen befolyásolják, tehát a betegség nem több, nem kevesebb mint az egyén szervezetének, vagy a népesség egészségi állapotának válasza azokra a kérdésekre, melyeket exogén és endogén tényezők hoznak létre.

Akkor, amikor a régi korok (prehisztorikus/hisztorikus) emberének betegségeit – elsősorban a megmaradt csontvázanyagon – próbáljuk megállapítani (paleopatológiai vizsgálat), ugyanezeket a tényezőket kell figyelembe vennünk.

A paleopatológia – a vizsgált anyag természetéből következően – korlátozott és bizonyos nehézségekkel terhes. (Pl. nem ismeretes a betegség időtartama, az anamnézis, a különböző megbetegedések ugyanazokat a morfológiai változásokat hozhatják létre és fordítva. Nehezen dönthető el, hogy melyik folyamat tekintendő alapbetegségben és melyik lépett fel szövődményként; a fosszilizáció és a későbbi poszt mortalis jelenségek elfedik vagy éppen utánozhatják a tényleges kórtüneteket.) A nehézségektől, problémáktól eltekintve a paleopatológiai vizsgálat mégis fontos. A patológiás trendeken, a megbetegedések tér- és időbeni megjelenésén keresztül a prehisztorikus/hisztorikus népességek biológiai rekonstrukciójának egyik láncszeme, a biológiai rekonstrukció azonban csak más tudományágak eredményeivel (régészet, történettudomány, írott források stb.) vezet a közösség komplex jellemzéséhez.

A prehisztorikus/hisztorikus időkből származó emberi maradványokon fellelhető megbetegedések egyik csoportját a fertőző (néha járványszerűen fellépő) megbetegedések adják, ahova a lepra is tartozik.²

Jelen tanulmány célja – a teljességre való törekvés igénye nélkül – a lepra kialakulásának, előfordulásának prezentálása, epidemiológiájának tér- és időbeni körvonalazása az írott források és a régészeti periódusokból származó csontvázanyag vizsgálata segítségével.

¹ MANCHESTER 1983. 27.

² MANCHESTER 1983.; ORTNER 2003.

A megbetegedés rövid jellemzése

A lepra megbetegedést a *Mycobacterium leprae* okozza, amely az orr nyálkahártyáján, a bőrben vagy közvetlenül a bőr alatt futó idegrostokban telepedik meg. Generációs ideje 13-14 nap, így igen hosszú az inkubációs idő is (2-4 év). Emberről emberre terjed. Klinikai tünet minden esetben a szervezet immunválaszától függően, a bőrön és a perifériás idegekben okoz különböző súlyossági elváltozásokat. Több felosztás ismeretes, legjobban használt a tuberculoid és a lepromás lepra.³ A tuberculoid forma a bőr és perifériás idegek megbetegedése, amely során a test bármely részén hypopigmentált éles szélű maculák jelennek meg. A szervezet védekezése a baktériummal szemben nagy. A lepromás lepra esetében a *Mycobacterium leprae* korlátlanul szaporodik, lokálisan a véráram útján szóródik, gyakorlatilag szinte valamennyi szervben megtalálható. A szervezet védekező képessége kicsi. A bőrön elmosódott szélű maculák és nodulák jelennek meg. Az arcot infiltráció, nodula deformálja, kialakul az ún. facies leontina jellegzetes képe.⁴

A lepra a koponyán és vázcsontokon is hoz létre elváltozásokat. Az arckoponyán az orrcsontok destrukciója figyelhető meg (orrgyök benyomódása, az orrcsontok egész vagy egy részének felszívódása), resorptios területek alakulhatnak ki főleg a csontos orrnyílás szélén, perforációk keletkeznek a csontos orrsövényen, és a legtöbb esetben az orrtővis teljesen felszívódik a maxilla elülső alveolusainak pusztulásával, ami a metszőfogak kihullását eredményezi. A jellegzetes arccsonti elváltozásokhoz hasonlóan a kéz- és láb csontjain is megfigyelhető a resorptio, kéztő- és lábtő-, kézközép, lábközép csontjain és az ujjperceken. Igen jellegzetesek az ún. „ceruza ujjak”. A legtöbb esetben megfigyelhető a sípcsonton és a szárcapocs területén a csonthártyagyulladás nyoma.⁵

A lepra antiquitása a fontosabb írott források tükrében

Az ősi idők legfélelmetesebb megbetegedése a lepra volt, amelyre vonatkozó legrégibb feljegyzés a bibliai Ószövetségben, Leviticusban (Mózes 3. könyve) van (valószínűleg Kr. e. 1500).⁶ Az itt alkalmazott terminus a „zara’ath” vagy „tsara’ath”, amely a bőrmegbetegedések széles skáláját foglalja magában, de nem biztos, hogy azok egyike a lepra volt.⁷ Az Újszövetség görög szava a „lepra”

³ A két nagy betegségforma között átmeneti típusok is előfordulnak (borderline tuberculoid, borderline, borderline lepromas).

⁴ MANCHESTER 1983.; VÁRNAI 1978.

⁵ A csonttani tünetek részletes leírását lásd: MØLLER-CHRISTENSEN 1953.; MARCSIK et al. 2007.; MARCSIK et al. 2009.

⁶ Az Ószövetség említi Mózes testvérének, Mirjamnak a lepráját is. A Királyok II. könyvében már „sikeres” gyógykezelésről is olvashatunk. A Jordán vízének gyógyhatást tulajdonítanak. Lukács evangéliumában a 16. fejezetben szerepel „Szegény Lázár”, akit nem szentként, hanem a belpoklosok (leprások) patronusaként tartanak számon. FORRAI 1986.

⁷ Tehát az ősi iratokban megismert „lepra” lehetett valójában lepra is, de nem csak az. (A hyperventilláció, pikkelysömör, pellagra és más hasonló bőrmegbetegedés tünetei beleférnek az ókori leprának minősített kórkép fogalmába.)

hasonlóképpen nem vonatkozhat a „modern” leprára, mivel arra az „elephantiasis graecorum” görög terminust használták. Sushruta Samhita (India, Kr. e. 600) hitte, hogy a Védákban a „kushta” kifejezés feltételezhetően a leprára vonatkozik. Egy korai kínai dokumentum (Kr. e. 500) leírja Pai-Niu/Po-Nou (aki Confucius egyik tanítványa volt) betegségének jellegzetes tüneteit, ami leprának („li”) tulajdonítható, de a terminus specifikálása kérdéses. Ásatás során előkerült bambusznád könyv (Kr. e. 250) szintén használja a „li” kifejezést egy olyan megbetegedésre, ami a lepra tüneteire utal. Feltételezhető tehát, hogy a lepra (ami ma ismeretes) Indiában és Kínában Kr. e. az 5. században már jelen volt. A Krisztusi éra második századából két leírás is egyértelműen a leprára vonatkozik. Az egyik Hua T’o kínai sebésztől (Kr. u. 150), a másik Aretaios Kappadox (Kappadokia) görög orvostól származik. Ezen utóbbi leírja a megbetegedés facies leontina formájának jellegzetességeit, de „elephantiasis”-nak nevezi. A harmadik századból ismeretes al-Hirah (közel Szíriához) iszlám királyának leprája, és állítólag Konstantin császár is megbetegedett leprában. (Bár Hippokratesz munkája nem ad elegendő bizonyosságot arról, hogy a görög orvosok valóban ismerték a leprát.) A Kr. u. 4. század adja a lepra antiquitásának a legkorábbi megnyilvánulását, amely az első kórházakra („lazar” házakra) vonatkozik, ahová a leprásokat összegyűjtötték Kappadokiában és Európa többi területén. Angliában az első lazár házat 638-ban építették, és kb. ugyanezen időben Kamyó (Sho’mu császár felesége) létrehozta az első leprosoriumot Japánban. Konstantinápolyban is építettek egy lazár házat és ismeretes a leprások kolóniája a palesztinai pusztaságból (7. század) is. Európában a leprások egyre növekvő számát jelzi, hogy a késő középkorban 19 000 lazár ház volt.⁸

A lepra kialakulására vonatkozó elméletek, epidemiológia

A legtöbb állásfoglalás szerint a lepra Indiából származik, és feltételezhetően a megbetegedést a Mediterráneumba az Indus-Gangesz völgyéből Nagy Sándor (Kr. u. 356-323) görög katonái hozhatták be.⁹ Egy másik felfogás szerint a lepra Afrikából származik,¹⁰ de a legújabb állásfoglalások is alátámasztják ezt a feltételezést. A párizsi Pasteur Intézet nemzetközi kutatása során a leprát okozó baktérium különböző változatainak genetikai anyagát elemezték és rekonstruálták a kórokozó elterjedésének útvonalát. Szerintük a kór Kelet-Afrikából ered, innen került Ázsiába és Európába, majd Európából terjedt el Nyugat-Afrikába, végül a Karib-térséget és Dél-Amerikát is elérte. Az intézet kutatói a *Mycobacterium leprae* genetikai vizsgálata során pontmutációt kerestek a DNS mintákban. Kiderült, hogy ezek ritkák, tehát a lepra baktérium viszonylag stabilnak számít és alig változott az évszázadok során. Négy különböző típusú mutációt azonosítottak. A „kettes típusú” baktérium a legritkább és a legrégebb, eredeti területe Kelet-

⁸ A lepra antiquitására vonatkozó fontosabb írott források: AUFDERHEIDE – RODRIGUEZ-MARTIN 1998.; GRMEK 1983.; MANCHESTER 1983.

⁹ MANCHESTER 1983. 43.

¹⁰ GRMEK 1983.

Afrika és Közép-Ázsia. Az „egyes-típusú” baktérium Ázsiában és a Csendes-óceáni térségben található, és ez lehet a kelet felé elterjedt variáns. A „hármastípus” Európában, Észak-Afrikában és Amerikában található, ez a nyugat felé terjedő variánsból származik. A legfiatalabb a „négyes-típus”, mely Nyugat-Afrikában található meg. Ez a „négyes-típus” a hármashoz közelebb áll, mint az egyes és kettes típusokhoz, és így feltételezhető, hogy az európaiak vagy észak-afrikaiak vitték a megbetegedést Nyugat-Afrikába, mielőtt az a rabszolga kereskedelemmel átjutott volna az Atlanti-óceánon.¹¹

A későbbi vizsgálatokkal¹² a *Mycobacterium leprae* új polimorfikus markereit is felfedezték, a 4SNP típusnak 16 altípusát. Az SNPs analízis szintén megerősítette, hogy a *Mycobacterium leprae* afrikai eredetű, és szétterjedt Európába, Ázsiába és azután az egész földön a humán migrációval és a kereskedelmi utakkal.

Orvostörténeti és egyéb dokumentációk alapján a lepra a 13. században, a keresztes hadjáratok következtében gyorsan elterjedt Európában. A megbetegedés az óceáni szigetvilágba, az Új-világ területére Spanyolországból és Afrikából a rabszolgák által terjedt el a 16-17. században, Hawaiban 1823-ban jelent meg, ahová a kínai munkások vitték be. 1908-ban a megbetegedés elérte Ausztráliát,¹³ de Nyugat Mikronéziában már ismert volt a Kr. u. 7-15. században.¹⁴ Venezuela területéről az első esetet Rafael írta le.¹⁵ Maracaibóban (Zulia állam) 1802–1804-ben volt megbetegedés. A lepra egyre növekvő gyakoriságát Simon Bolívar állította meg azáltal, hogy létrehozott egy leprosoriumot („lazaretto”) Martys szigeten (jelenleg Providencia sziget, Zulia állam). 1985 óta a megbetegedés lényegesen csökkent, a „lazaretto” működését megszüntették.¹⁶ Érdekességként említjük, hogy Colonia Tovar (jelenleg is izolált közösség Venezuelában, Aragua állam) területén is volt lepra a német betelepülteknél, akik között magas volt a belházasság. Feltételezték, hogy az endogámia következtében kialakult genetikai faktor és a megbetegedésre való hajlam összefüggésben van.¹⁷

Európában a megbetegedés a csúcst a 12–13. században érte el, azután hanyatlani kezdett, majd eltűnt a 20. század fordulóján. Megmaradt fókuszokat jelentettek a Balti államokból, Görögországból, az Ibériai félszigetről és a Balkánról.¹⁸

Magyarországon a leprára vonatkozó első hivatalos írás 1082-ből származik. Ebben I. László király megjelöli a veszprémi püspökség határát, ami a Fehérvárhoz közeli „puteus leprosorum”. Ezt a kifejezést lehet úgy értelmezni, hogy a „leprások kútja”(„poklos kút”) vagy a „leprások gödre”(„poklos gödör”). További dokumentumok is beszámolnak arról, hogy a középkorban a leprások kutakban (kutak mentén) vagy gödrökben éltek a városon kívül. Ennek alapján feltételez-

¹¹ MONOT et al. 2005.

¹² MONOT et al. 2009.

¹³ AUFHDERHEIDE – RODRIGUEZ-MARTIN 1998. 149.

¹⁴ TREMBLY 1995. 377.

¹⁵ ARRIETA 1988.

¹⁶ ARRIETA 1988.

¹⁷ CONVIT et al. 1952.

¹⁸ LECHAT 2002.

hetjük, hogy az 1082-ből származó írás a leprások elkülönítésére vonatkozik.¹⁹ Sopron környékén a „Poklos tó” valószínűleg a Villa Leprosium nevű karantén falu volt (a 13. századi oklevelek alapján),²⁰ de több falu történetében szerepel a „poklos kút” kifejezés, ahová – feltételezés szerint – a leprásokat összegyűjtötték. (Természetesen nem minden esetben jelenthette a leprások összegyűjtésére vonatkozó helyeket.) Leprosoriumok létesültek a 15. században Bártfán, Lőcsén, Eperjesen, Brassóban, Besztercén, Nagyszebenben, Kolozsváron, Rosenauban és Segesváron. A segesvári a 18. század végén zárta be kapuit. A telep lepratemploma a külső szószékkal, ahonnan a misét hallgatták, ma is áll.²¹ A középkori csetneki (mai evangélikus) templomban a leprások számára egy elkülönített karzatot létesítettek, melyet csak kívülről lehetett megközelíteni.²² Nagyszebenben a leprások templomában oltárt is elhelyeztek: „1458. okt. 25-én Bálint Day püspök a fehervári Máté püspök vikáriusa János szelindeki plébánosnak engedélyezi, hogy saját hordozható oltára legyen a Szűz és vértanú Szent Klára tiszteletére”.²³

Lőcsén, a leprások minden bizonnyal Szent György tiszteletére szentelték ispotályukat. „A démonnak képzelt betegség megfélemlítésének szándéka magyarázza, hogy Lőcse belpoklosai György lovag tiszteletére szentelték a Jakab templomhoz tartozó ispotály kápolnájukat.”²⁴

Nem zárható ki, hogy Budapesten a mai Margitsziget az Árpád-kor elején leprosoriumként is szolgálhatott. Korai oklevél említi az „insula leprarum” kifejezést, melyet a késői másoló elírhatott, és ebből lett a sziget neve „insula leporum”, azaz, „nyulak szigete”.²⁵ I. Lajos király leprás megbetegedéséről egyetlen forrás szól, a reggioi Szent Prosper bencés kolostor apátjának, Petrus de la Gazatának bejegyzése a Chronicon Regiensben: „Lajos magyar király 1382. szeptember 11-én hosszú lepra után erőtlenségtől meghalt”.²⁶ (A lepradiagnózis kiütéssel járó kórt is fedhetett.) A Képes Krónika első lapján levő képe²⁷ alapján feltételezhető, hogy leprában szenvedett. A leprások gyógyításában nagy szerepet játszott az Árpád-házi királylány, Szent Erzsébet, aki több ispotályt (Gotha, Wartburg, Marburg) alapított, maga ápolta betegeit, elsősorban leprásokat és később kórházakat, szegényházakat neveztek el róla. Faliképeken, táblaképeken, domborműveken feltűnik alakja, amint leprás betegeket fürdet, ápol és imádkozik értük. Leghíresebb a kassai dóm Árpád-házi Szent Erzsébet szárnyas oltára. A mester Szent Erzsébet életét 12 jelenetben örökítette meg, ebből három kép leprás betegek gondozására vonatkozik.²⁸

¹⁹ PÁLFI et al. 2002. 206.

²⁰ ERDÉLYI 1998. 8.

²¹ VIDA 1994. 42. 43.

²² ERDÉLYI 1998. 8.

²³ „in ecclesia leprosorium extra civitatem Cibiniensem”. Urkundenbuch, VI. 32–33. In: LÉSTYÁN 2000. II. 428.

²⁴ BÁLINT 1977. I. 302.

²⁵ TROGMAYER 2005.

²⁶ VIDA 1994. 46.

²⁷ VIDA 1994. 46. 47.

²⁸ VIDA 1994. 44. 45.

Lepra epidemiológiája a csonttani manifesztáció alapján

A prehisztorikus/hisztorikus időkben több olyan csontváz került napvilágra, melyek a leprás megbetegedés csonttani manifesztációjára utalnak. A törökországi Anatólia bronzkorból (Kr. e. 2700–2300) származik a legrégebb, vélhetően leprás csontmaradvány,²⁹ majd ezt követi időben az indiai (Kr.e. 2000 körüli) lelet.³⁰ Az egyiptomi ptolemaioszi időkben (Kr. e. 2. századból), a Dakhleh oázisból négy koponya szintén leprás megbetegedésre utal.³¹ Jelenleg több, újabb eset ismert erről a lelőhelyről, a Kr. u. 4. századból.³² A núbiai El Bighaból (közel Aswanhoz) előkerült, Kr. u. 4-7. századi egyiptomi kopt múmiák között szintén leírtak egy leprás esetet,³³ de a Szentföldről is jelentettek több esetet.³⁴

Európában a legrégebb leprás eset Olaszországból (Casalecchio di Reno, Bologna), a Kr.e. 4-3. századból származik.³⁵ Angliában a legkorábbi leprás csontváz a Kr.u. 4. századból ismeretes Poundbury lelőhelyről. Megjelenése mindenképpen a római birodalom katonai és kereskedelmi térhódításával hozható összefüggésbe.³⁶ További csontvázakat írtak le franciaországi, brit lelőhelyekről, amelyeket az 5., illetve a 6-7. századra datáltak.³⁷

Magyarország területéről a csonttani manifesztáció alapján a leprás csontvázak publikált (illetve publikálás alatti) esetei Kr.e., de a Kr.u. századok csontanyagában is megfigyelhetők.³⁸

Abony-Turjányos dűlő területéről előkerült csontvázak a késő rézkor kezdetére, az ún. protobolerázi horizont időszakára (Kr.e. 3800–3500) keltezhető gödrökből kerültek elő. A morfológiai vizsgálat két esetben (feltehetőleg még további kettőn) a lepra csonttani manifesztációjára utal. Négy egyénből mycobacterialis eredetű mycolsavakat sikerült detektálni, azonban a *Mycobacterium leprae*-re jellemző fehérjemaradványok kimutatása eredménytelennek bizonyult, és a kérdés eldöntésére további vizsgálatok szükségesek.³⁹

Az utóbbi években a morfológiai alapon diagnosztizált és több esetben a DNS vizsgálat pozitív eredményével is alátámasztott leprás esetek ismeretében⁴⁰

²⁹ ANGEL 1970. 256.

³⁰ ROBBINS et al. 2009. 4–6.

³¹ DZIERZYKRAY-ROGALSKI 1980. 71–74.

³² MOLTO 2002. 180–182.

³³ MØLLER-CHRISTENSEN – HUGHES 1966. 242–245.

³⁴ HERSHKOVITZ et al. 1993. 251–253.; Zias 1988. 198.; 2002. 263–264.

³⁵ MARIOTTI et al. 2005. 313–318.

³⁶ MANCHESTER 1983. 43.

³⁷ BLONDIAUX et al. 2002. 105–106.; MANCHESTER 1981. 43–44.

³⁸ Az első publikált eset Sárrétudvari-Hízóföld honfoglalás kori temetőjéből származik. PÁLFI 1991.; PÁLFI et al. 2002.

³⁹ KÖHLER et al. 2009.; KÖHLER – MARCSIK – DONOGHU – MÁRK – HAJDU 2009.

⁴⁰ DONOGHU et al. 2001.; HAAS et al. 2000.

további vizsgálatot folytattunk avar kori (7–9. sz.), 10., 10-11/12., illetve 15. századi temetők csontvázyanyagán.⁴¹

Avar korból a következő temetők anyagában fordul elő a leprás megbetegedés: Szeged-Kiskundorozsma, -Daruhalom, -Kettőshatár; Orosháza-Béke TSz, Szarvas-Grexa,⁴² Debrecen-Bordás.⁴³ Az utóbbi időben a Duna-Tisza közén talált, avar korból származó újabb két eset egyértelműen a leprára utal.⁴⁴

A 10., 10-11/12. századokból leprás megbetegedés ismert a Tiszántúlról: Sárrétudvari-Hízó föld,⁴⁵ Püspökladány-Eperjes,⁴⁶ Ibrány-Esbohalom,⁴⁷ Komádi, Közös-liget, Berettyóújfalú-Herpály (9-12. század) (1–2. kép),⁴⁸ Hajdúdorog-Gyulás (12-13. század) (3–4. kép),⁴⁹ illetve a Duna-Tisza közének területéről Felgyő, Kettőshalom-dűlő.⁵⁰

Meg kell említenünk, hogy az Ópusztaszer-Monostor feltárt csontanyagában a 923. számú egyénnél igen jellegzetes a lábközépcsontok deformitása, ami leprára utal. Ennek az egyénnek a pontos datálása azonban nem volt lehetséges (11-18. sz.).⁵¹ A székesfehérvári anyagban a 11–12. századra (Keleti kültér) datált csontletelek között szintén egy eset utal a leprás megbetegedésre, míg a másik eset (IX/1) feltételezett.⁵²

A csontelváltozások alapján feltételezett leprás esetek molekuláris vizsgálatának eredményei (*Mycobacterialis* DNS kimutatás) tovább vezettek a *Mycobacterium leprae* és a *Mycobacterium tuberculosis* együttes előfordulásának (koinfekció) kimutatásához, amellyel a korábbi keresztimmunitás elmélete megdőlt. A magyarországi történeti embertani szériák közül a püspökladányi 10–11. század csontanyagából két esetben nyert bizonyítást a koinfekció,⁵³ és azóta további két esetben hasonló eredmények születtek (Szeged, Kiskundorozsma avar kor, Lászlófalva-Templomdűlő 11. század).⁵⁴ Ugyancsak koinfekciót tételeznek fel morfológiai alapon egy egyénnél a zalavári középkori temető csontanyagában.⁵⁵

A középkorban – feltételezhetően a leprosoriumok felállítása miatt – a temetők humán csontanyagában a lepra manifesztációja – sporádikus előfordulással – lényegesen kisebb gyakoriságú lehetett. A morfológiai alapon feltételezett

⁴¹ Szövetani vizsgálatok is történtek a MÖB-DAAD kutatási szerződés „Történeti embertani népességek morfológiai és hisztológiai vizsgálata a fertőző megbetegedések szempontjából” c. 32. projektje keretében. A püspökladányi 222. sír egyénének maxillájából a vizsgálat nem bizonyította egyértelműen a leprás megbetegedést, míg a Szeged-Kiskundorozsma-Daruhalom 520. egyénéből vett minta pozitív eredménnyel végződött. (Az eredmények egyelőre publikálatlanok.)

⁴² MARCSIK et al. 2007.

⁴³ Debrecen-Bordás késő avar kori anyaga feldolgozás alatt.

⁴⁴ MARCSIK – BALÁZS – MOLNÁR 2012. (Közlés alatt.)

⁴⁵ PÁLFI 1991.

⁴⁶ MARCSIK et al. 2007.

⁴⁷ MARCSIK 2003.

⁴⁸ BALÁZS et al. 2011.

⁴⁹ CSÓRI et al. 2009.

⁵⁰ MARCSIK 2012. Leprás megbetegedés egy esetben feltételezett.

⁵¹ MARCSIK 1998.

⁵² ÉRY et al. 2008.

⁵³ DONOGHUE et al. 2005.

⁵⁴ LEE et al. 2012.; PÁLFI et al. 2010.

⁵⁵ CHRISTENSEN et al. 2011.

leprás megbetegedést több lelőhely (Csengele–Bogárhát, Katymár–Téglagyár, Gerla–Monostor, Telkibánya–Szent Katalin ispotály, Ópusztaszer–Monostor) anyagából történt DNS vizsgálat (Ópusztaszer–Monostor, Telkibánya–Szent Katalin ispotály, Katymár–Téglagyár) azonban nem igazolta.⁵⁶

Összefoglalás

Eddigi vizsgálatainkból kitűnik, hogy a lepra Magyarország területén is létezett a legrégibb időktől kezdve. Kutatását nem lehet lezártnak tekinteni, hisz vannak még ismeretlen földrajzi területek és ismeretlen régészeti periódusok. Minden további eredmény jelentősen módosíthatja a lepra idő- és térbeni elterjedéséről szóló eddigi epidemiológiai ismereteinket.

A lepra kutatásának fontosságára való tekintettel említjük, hogy a lepra ma is megtalálható szinte az egész világon, bár a regisztrált betegek száma kissé csökkent.⁵⁷ A WHO adatai szerint 2003-ban félmillió új megbetegedést jelentettek.⁵⁸ 2007-ben negyed millió ember szenvedett még ebben a betegségben.⁵⁹ A legfertőzöttebb országok közé tartozik India, Brazília, Banglades, Indonézia, Myanmar (Burma). Ezekben az országokban él a világ leprásainak 76%-a, de sok beteg van Közép-Afrikában is. Jelenleg a legfertőzöttebb ország India, a világ összes megbetegedettjeinek mintegy 60%-a ebben az országban él.⁶⁰

Köszönetnyilvánítás

Köszönetemet fejezem ki Gryneus Tamásnak, aki az írott források kutatásában mindig, készségesen a segítségemre volt.

⁵⁶ MARCSIK et al. 2007. Ugyanakkor meg kell említenünk, hogy a dokumentáció szerint Szombathelyen, a Ferences templomhoz közel a 15. században lepra kórház, Szent András ispotály volt, a betegek azonban hirtelen, pestisben haltak meg. Lásd: Takács Ince O.F.M. (1965): Savaria Franciskana. A szombathelyi ferencesek története. A szombathelyi Ferences Rend könyvtára (kézirat). Szombathely.

A csontvázakon nincs jele a leprának, azonban a *Mycobacterium* DNS vizsgálat egy esetben leprára és egy esetben tbc megbetegedésre utalt. Lásd: Donghue et al. 2005.

⁵⁷ LECHAT 2002.

⁵⁸ MONOT et al. 2005.

⁵⁹ WHO 2008.

⁶⁰ ERDÉLYI 1998.

Irodalom

- ANGEL, J. Lawrence
1970 Appendix: human skeletal remains at Karataş. In: Mellnik, Machteld J. and J. Lawrence Angel: Excavations at Karataş-Semayük Elmali, Lycia, 1969. *American Journal of Archaeology* 74. 245–259.
- ARRIETA, Orlando
1988 *History of some illnesses and medications*. Shop of Lithograph Thumb. Maracaibo: University of the Zulia. 25–27.
- AUFERHEIDE, Arthur. C. – RODRÍGUEZ-MARTIN, Conrado
1998 *The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BALÁZS, János – KOLOZSI, Barbara – BUDAI, Mária – MARCSIK, Antónia
2011 Types of enamel hypoplasia and other pathological cases in an osteoarchaeological samples in Hungary. *Annuaire Roumain d'Anthropologie* 48. 3–15.
- BÁLINT Sándor
1977 *Ünnepi kalendárium. I–II*. Budapest: Szent István Társulat.
- BLONDIAUX, Joël – DÜRR, Jean – KHOUCHAF, Lachen – EISENBERG, Leslie E.
2002 Microscopic study and X-rax analysis of two 5th century cases of leprosy: palaeoepidemiological inferences. In: Roberts, Ch. A., Lewis, M. E., Manchester, K. eds.: *The Past and Present of Leprosy. Archaeological, Historical, Palaeopathological and Clinical Approaches. BAR. International series 1054*. 105–111.
- CHRISTENSEN, Tina – MARTINEZ-LAVÍN, Manuel – PINEDA, Carlos
2011 Periostitis and osteolysis in medieval skeleton from South-West Hungary: (Leprosy, treponematosi, tuberculosis or hypertrophic osteoarthropathy) A diagnostic challenge! *International Journal of Osteoarchaeology* 23. 69–82.
- CONVIT, Jacinto – GONZALES, Carlos L. – RASI, Enrique
1952 Estudios sobre la lepra en el grupo étnico alemán de la Colonia Tovar. *International Journal of Leprosy* 20. 185–193.
- CSÓRI, Zsuzsanna – DONOGHUE, Helen D. – MARCSIK, Antónia
2009 Leprosy in the 10–13th century AD in Eastern Hungary. *Annuaire Roumain d'Anthropologie* 46. 3–11.
- DZIERZYKRAY-ROGALSKI, Tadeusz
1980 Paleopathology of the Ptolemaic Inhabitants of Dakhleh Oasis (Egypt). *Journal of Human Evolution* 9. 71–74.
- DONOGHUE, Helen D. – HOLTON, John – SPIGELMAN, Mark
2001 PCR primers that can detect low levels of *Mycobacterium leprae* DNA. *Journal of Medical Microbiology* 50. 177–182.

DONOGHUE, Helen D. – MARCSIK, Antónia – MATHESON, Carney D. – VERNON, Kim K. – NUORALA, Emilia – MOLTO, Joseph E. – GREENBLATT, Charles L. – SPIGELMAN, Mark

- 2005 Co-infection of *Mycobacterium tuberculosis* and *Mycobacterium leprae* in human archaeological samples: a possible explanation for the historical decline of leprosy. *Proceedings of The Royal Society. Biological Sciences* 272. 389–394.

ERDÉLYI Dániel

- 1998 Néhány szó a lepráról, tudományos nevén Hansen-kórrol. In: *Poklosokat tisztítsatok... 25 éves a Magyarországi Lepramisszió. A Nemzetközi Keresztény Lepramisszió múltja. I. rész.* Budapest: Magyar Lepramisszió. 7–13.

ÉRY Kinga – MARCSIK Antónia – SZALAI Ferenc

- 2008 A földsírok csontvázletelei (II–IX. csoport). In: Éry Kinga (szerk.): *A Székesfehérvári Királyi Bazilika embertani leletei.* Ecclesia Beatae Mariae Virginis Albae regalis I. Budapest: Balassi Kiadó. 119–134.

FORRAI György

- 1986 *Miért lesték meg Zsuzsannát a vénék?* Budapest: Medicina.

GRMEK, Mirko Dražen

- 1983 *Les maladies à l'aube de la civilisation occidentale.* Paris: Payot.

HAAS, Christian J. – ZINK, Albert – PÁLFI, György – SZEIMIES, Ulrike – NERLICH, Andreas G.

- 2000 Detection of Leprosy in Ancient Human Skeletal Remains by Molecular Identification of *Mycobacterium leprae*. *American Journal of Clinical Pathology* 114. 428–436.

HERSHKOVITZ, Israel – ARENSBURG, Baruch – SPEIRS, M.

- 1993 Leprosy or Madura foot? The ambiguous nature of infectious disease in paleopathology: reply to Dr. Manchester. *American Journal of Physical Anthropology* 91. 251–253.

KÖHLER Kitti – HAJDU Tamás – MARCSIK Antónia

- 2009 Az Abony-Turjányos-dűlő lelőhelyen feltárt késő rézkori többes temetések embertani vizsgálatának eredményei (The results of the physical anthropological study of the skeletal remains from the Late Copper Age mass graves at the site of Abony-Turjányos-dűlő). *Anthropologiai Közlemények* 50. 5–22.

KÖHLER Kitti – MARCSIK Antónia – DONOGHUE, Helen D. – MÁRK László – HAJDU Tamás

- 2009 Előzetes eredmények az Abony 36. lelőhely késő rézkori áldozati gödreiből feltárt embertani leletek vizsgálata alapján. *Folia Anthropologica*, 8. 41–46.

LEE, Oona Y-C, BULL, Ian D. – MOLNÁR, Erika – MARCSIK, Antónia – PÁLFI, György – DONOUGHE, Helen D. – BESRA, Gurdyal S. – MINNIKIN, David E.

- 2012 Integrated strategies for the use of lipid biomarkers in the diagnosis of ancient mycobacterial disease. *BAR International Series* 2380. 63–69.

LECHAT, Michel F.

- 2002 The palaeoepidemiology of leprosy: an overview. In: Roberts, Ch. A., Lewis, E. M., Manchester, K. eds.: *The Past and Present of Leprosy*. BAR International Series 1054. 157–162.

LÉSTYÁN Ferenc

- 2000 *Megszentelt kövek. A középkori erdélyi püspökség templomai*. Gyulafehérvár: Római Katolikus Érsekség

MANCHESTER, Keith

- 1981 A leprous skeleton of the 7th century from Eccles, Kent, and the present evidence of leprosy in early Britain. *Journal of Archaeological Science* 8. 205–209
- 1983 *The archaeology of disease*. Bradford (West Yorkshire): University of Bradford.

MARCSIK Antónia

- 1998 Az ópusztaszeri csontvázanyag paleopatológiai elváltozásai. In: Farkas L. Gy. (szerk.): *Ópusztaszer-Monostor lelőhely antropológiai leletei*. 97–105. Szeged: JATE Embertani Tanszék kiadványa.
- 2003 Ibrány-Esbo halom 10–11. századi humán csontvázanyagának paleopatológiai jellegzetességei. In: Istvanovits E. (szerk.): *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékeinyaga*. Nyíregyháza: Jósza András Múzeum, Magyar Nemzeti Múzeum, MTA Régészeti Intézet. 392–399.
- 2012 *Felgyő-Kettőshalom dűlő Árpád-kori humán csontvázanyagának ismertetése*. Kézirat.

MARCSIK Antónia – BALÁZS János – MOLNÁR Erika

- 2012 *Újabb adatok a lepra elterjedéséhez az avar korban (Duna-Tisza köz)*. Kézirat. (Publikálás alatt: *Folia Anthropologica* 2012.)

MARCSIK Antónia – MOLNÁR Erika – ÓSZ Brigitta

- 2007 *Specifikus fertőző megbetegedések csontelváltozásai történeti népesség körében*. Szeged: JATEPress.

MARCSIK Antónia – MOLNÁR Erika – ÓSZ Brigitta – DONOGHUE, Helen D. – ZINK, Albert – PÁLFI Görgy

- 2009 Adatok a lepra, tuberculosis és syphilis magyarországi paleopatológiájához. *Folia Anthropologica* 9. 5–34.

MARIOTTI, Valentina – DUTOIR, Olivier – BELCASTRO, Maria Giovanna –

FACCHINI, Fiorenzo – BRASILI, Patricia

- 2005 Probable early presence of leprosy in Europe in a Celtic skeleton of the 4th–3rd century BC (Casalecchio di Reno, Bologna, Italy). *International Journal of Osteoarchaeology* 15. 311–325.

MOLTO, Joseph E.

- 2002 Leprosy in Roman period skeletons from Kellis 2, Dakhleh, Egypt. In: Roberts, C. A., Lewis, M. E., Manchester, K. eds.: *The Past and Present of Leprosy. Archaeological, Historical, Palaeopathological and Clinical Approaches*. BAR. International series 1054. Oxford: Archaeopress. 179–192.

MONOT, Mark – HONORÉ, Nadine – GARNIER, Thierry – ARAOZ, Romulo – COPPÉE, Jean-Yves et al.

2005 On the Origin of Leprosy. *Science* 308. 5724. 1040–1042.

MONOT, Mark – HONORE, Nadine – GARNIER, Thierry – ZIDANE, Nora – SHERAFI, Diana et al.

2009 Comparative genomic and phylogeographic analysis of *Mycobacterium leprae*. *Nature Genetics* 41. 1282–1289.

MØLLER-CHRISTENSEN, Vilhelm

1953 *Ten lepers from Næstved in Denmark*. Copenhagen: Danish Science Press Ltd.

MØLLER-CHRISTENSEN, Vilhelm – HUGHES, D. R.

1966 An early case of Leprosy from Nubia. *Man* 66. 242–245.

ORTNER, Donald J.

2003 *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. Second Edition. Amsterdam-Tokyo: Academic Press.

PÁLFI, György

1991 The first osteoarchaeological evidence of leprosy in Hungary. *International Journal of Osteoarchaeology* 1. 99–102.

PÁLFI, György – MOLNÁR, Erika – PAP, Ildikó – FÓTHI, Erzsébet – KUSTÁR, Ágnes – MINNIKIN, David E. – LEE, Oona Y-C. – BESRA, Gurdyal S. – SPIGELMAN, Mark – DONOGHUE, Helen D.

2010 Visual and molecular biological evidence of leprosy-TB co-infection in a Medieval skeleton from Hungary. *18th European Meeting of the Paleopathology Association Vienna*. Program and Abstracts. 194.

PÁLFI, György – ZINK, Albert – HAAS, Christian J. – MARCSIK, Antónia – DUTOUR, Olivier – NERLICH, Andreas G.

2002 Historical and palaeopathological evidence of leprosy in Hungary. In Roberts, C.A., Lewis, M. E., Manchester, K. eds.: *The Past and Present of Leprosy. Archaeological, Historical, Palaeopathological and Clinical Approaches*. BAR. International series 1054. Oxford. 205–212.

ROBBINS, GWEN – MUSHRIFF-TRIPATHY, Veena – MISRA, Virendra Nath – MOHANTY, R. K. – SHINDE, V. S. – GRAY, Kelsey M. – SCHUG, Malcolm D.

2009 Ancient skeletal evidence for leprosy in India (2000 B.C.). *PLoS ONE*. 4. (5.) e5669.

TREMBLY, Diane L.

1995 On the antiquity of leprosy in Western Micronesia. *International Journal of Osteoarchaeology* 5. 377–384.

TROGMAYER Ottó

2005 Meddig nyúl a nyúl? *Szeged. A város folyóirata*. 17. 8. 47.

VÁRNAI Ferenc

1978 *Trópusi betegségek*. Budapest: Medicina.

VIDA Mária

1994 *Művészet és orvostudomány a történelmi Magyarországon*. Medicina in artibus in Hungaria. Budapest: Magyar Képek Kiadó és Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár.

WHO

- 2008 Global leprosy situation, beginning of 2008. *Weekly Epidemiological Record* 83. 293–300.

ZIAS, Joe

- 1988 Leprosy and tuberculosis in the Byzantine monasteries of the Judean Desert. In: Ortner, Donald J., Aufderheide, A. C. edits.: *Human Paleopathology*. Current Synthesis and Future Options. Washington: Smithsonian Institution Press. 197–199.
- 2002 New evidence for the history of leprosy in the Ancient Near East: an overview. In: Roberts, Ch. A., Lewis, M. E., Manchester, K. edits.: *The Past and Present of Leprosy*. Archaeological, Historical, Palaeopathological and Clinical Approaches. BAR. *International series* 1054. Oxford. 259–268.

Árpád-házi Szent Erzsébet leprást fürdet a leprosoriumban (In: VIDA 1994.)

MARCSIK, ANTÓNIA

LEPROSY IN THE LIGHT OF DIFFERENT SOURCES

Leprosy existed in the territory of Hungary from earliest times. Research on the subject cannot be considered as closed as there are still blank spots on the map and unknown archaeological periods. All further results could significantly modify current epidemiological knowledge on the spread of leprosy in time and space.

The earliest written Hungarian records on the subject date from the 11th century. However, the disease can be identified in bones excavated from cemeteries dating from the period of the great migrations. Leprosy also appears in the legends and portrayals of Saint Elizabeth of Hungary and Saint Margaret of Hungary.

Leprosy still occurs practically throughout the world, although there has been a slight decline in the number of registered patients. India, Brazil, Bangladesh, Indonesia and Myanmar (Burma) are among the most infected countries.

1. kép: A csontos orrnyílás alsó szélének és a felső metszőfogak területének felszívódása
Berettyóújfalu-Herpály, 1. sír

2. kép: Gyulladás és felszívódás nyomai a csontos orrüreg belső-alsó felszínén
Berettyóújfalu-Herpály, 1. sír
(In: BALÁZS et al. 2011)

3. kép: A csontos orrnyílás oldalsó-alsó szélnek felszívódása
Hajdúdorog-Gyúlás, 560. objektum

4. kép: Kemény szájpád területének
erős felszívódása perforációkkal
Hajdúdorog-Gyúlás, 560. objektum
(In: Csóri et al. 2009)

SELMECBÁNYA EGÉSZSÉGÜGYI VISZONYAI A 18. ÉS A 19. SZÁZAD VÉGÉN

Georg Hoffinger és Tóth Imre bányorvosok tevékenysége

Hatalmas művelődéstörténeti szakirodalma van a magyarországi bányászat történetének. A bányászat már a középkortól sajátos jogállású, kiemelkedő gazdasági szereppel rendelkező, városokhoz kötődő gazdasági ág volt, amelynek gyengülése vagy erősödése szorosan összefonódott a nagy európai és magyarországi történeti folyamatokkal. Mivel maga a bányásztársadalom is különféle nemzetek fiaiból alakult ki az évszázadok során, és a bányamérnökök tudása és ismerete is közös európai gyökerekkel rendelkezett, ezért az egészségügyi intézmények kialakítása, az érdekvédelmi szervezetek létrehozása is a nyugat-európai mintát követett.

A bányászat nemcsak veszélyes munka, és a bánya nemcsak veszélyes hely, hanem az egészségre ártalmas szinte az összes munkafolyamat. A bányászatban dolgozók, a bányához kapcsolódó munkákból élők a középkortól sajátos közösséget alkottak, őket tekinthetjük az ipari munkásság első csoportjának. A bányász közösségek megerősödését és korai szervezettségét a közös munkavégzés, az egymásrautaltság, az összefogás és a közös veszélyek, azok elhárításának, vagy a bajba jutottak megsegítésének közös felelőssége alakította. Ehhez járultak a bányásztelepek és a bányászlakások korán sajátos jellemzőkkel rendelkező zárt világa, és a munkán kívüli idő, az egyházi és a családi ünnepek közös megtartása, a társas kapcsolatok munkától független működése is. A bányászélet veszélyessége, a gyakori halál, vagy megnyomorodás, tartós betegség létbizonytalanságba és nyomorba sodorhatta a hozzátartozókat. Nem véletlen, hogy Nyugat-Európában és nálunk is igen korán, már a középkor folyamán kialakultak a bányász közösségek egészségügyi és szociális helyzetét segítő intézmények csírái.

Az egyik ilyen korai intézmény a kórház, a gyógyszertár és a fürdőház volt. Besztercebányán már a 13. században alapítottak kórházat, amelyet a bányászok által adományozott érces kövek kiolvasztásából tartottak fenn.¹ Ugyanekkortól maradtak fenn az orvosok nevei is, amely jelentőségét az is növeli, hogy míg a bányavárosoknak kevés kivétellel mindig volt orvosa, addig a 18. századi Magyarországon jó, ha vármegyénként egy orvost alkalmaztak.

Európa nyugati felén és Magyarországon a másik ilyen korai, a betegek és hozzátartozóinak, az özvegyek és árvák érdekeit szolgáló, karitatív elveket érvényesítő és a kölcsönösségen alapuló intézményesített forma a *bányatársláda*

¹ MAGYARY-KOSSA 1931. III. 45.

volt. Szokásjog szabályozta létrejöttét és fennmaradását² a 20. századra messze átnyúlva. Önkéntes alapon hozták létre a bányászok, aminek pénzügyi fenntartását a bányatulajdonos, a bérllő, vagy a bányabíróság jóváhagyta, sőt később azok hozzá is járultak működéséhez. Idővel az egyes bányász közösségek a társuláshoz szabályzatot alkottak, később ezt írásban is lefektették, ezáltal a társulási szokásjog alapján működő intézménnyé vált. Elsődleges funkciója a bajba került társak, a betegek és rokkantak kölcsönrel való segítése, vagy az özvegyek és az árvák pénzbeli támogatása volt. Másrészt ebből a közös alaphoz finanszírozták a közösségi – a védőszentek és a bányászszászló – kultuszhoz kapcsolódó ünnepek költségeit is. Ezekkel együtt a társulási fenntartotta és erősítette a közösséghez való tartozás érzetét, az identitást, a bányászöntudat kialakítását, valamint az adott bányász közösség szimbólumává vált.

A bányavárosok és a hozzá tartozó bányásztelepülések egészségügyi viszonyainak eltérő fejlődéséhez az alapot a kórház, a fizetett orvosi hivatal, a gyógyszerár és a társulási intézménye adta évszázadokon át, a középkortól a 20. század közepéig. Az egészségügyi viszonyok és a bányaegészségügy fejlődését természetesen ugyanúgy megakasztották és befolyásolták a gazdasági, történeti és politikai folyamatok, mint bármi más az országban.

Magyarországon állami (kincstári) tulajdonú (Nyugati-Érchegység falvai, Bucsum, Abrud, Kerpenyes), magánföldesúri tulajdonban lévő bánya (Torockó) és a külföldi nagytőkés bérllők kezében lévő vállalkozások, így Thurzó János és a Fuggerek besztercebányai tulajdona volt az általános. Mellettük alakultak ki a kisvállalkozók által létrehozott bányatársaságok illetve bányatársulatok is, amelyek évszázadokon keresztül egymás mellett, gyakran egymás érdekei ellenében működtek a magyar bányáipart.

Az eltérő társadalmi és gazdasági alappal rendelkező bányásszervezetek eltérő feltételek között dolgozó (só, színesfémek, érc, szén) és élő közösségeket hoztak létre. Másrészt a bányásztársadalom rétegződése is árnyalja a képet, ugyanis a bányákat kézben tartó arisztokraták és tőkések, a bányatulajdonnal rendelkező városi polgárok, a bér munkából élő bánya- és kohóipari munkások, valamint a bányát és a kohókat kiszolgáló famunkások, ácsok, fuvarozók, és a 19. század közepétől egyre több alkalmazott női és gyermekmunkás, eltérő munkafeltételek között dolgoztak, és eltérő életmódot alakítottak ki. Ha a családi vállalkozásként működő kisparaszt bányászcsaládokat nézzük, ahol a bányászat, ugyanúgy, mint a paraszti munkamegosztás teljesen önkiszákmányoló módon, három lábon – férfi, női és gyermekmunkán – állt, akkor láthatjuk, hogy általános képet adni a 18-19. századi bányászok egészségügyi viszonyairól nem lehet.

Azért sem lehet ezt tenni, mert míg Felső-Magyarországon a 13. századtól megtaláljuk a gyógyítás intézményesített formáinak a csírait, és már a 16. századtól fizetett orvosok és sebészek voltak itt, addig Erdélyben a 18. század közepéig végéig sincs ilyen jellegű intézmény vagy ellátás. Kivételt képez ez alól a bánáti bányáipar, ahol a török uralom végével, 1718 után közvetlenül Bécs vette kezébe a bánáti ércbányászatot, és kiépítette a bányászok, kohászok egészségügyi ellá-

² TÁRKÁNY SZÜCS 1981. 64.

tását. Oravicán 1735-től gyógyszerterát, 1754-től kórházat nyitottak a bányászok számára, amit a társláda bevételeiből újíttak fel.³

Selmecebányát a 13. században német bányász telepések alapították. Már 1224-ben a bányavállalkozók adományából építettek egy bányakórházat, majd a 16. század elejétől mindig volt bányorvos a besztecebányaiakkal és a körmöcbányaiakkal közös fenntartással. 1565-ben Curtius Kristóf orvosnak évi 100 Ft fizetést ítéltek meg.⁴ 1568 és 1585 között Chryseus Bertalan volt az orvos, aki az évek során megduplázta a kezdeti heti 2 forintját, és szolgálataiért még ingyen sört és fát kapott, újévkor pedig ajándékot is követelt a várostól.⁵ Ennek ellenére az 1572-es pestisjárvány idején csak Selmecebányán 1100-an haltak meg.⁶ Teljesen elterjedt volt Magyarországon, hogy több bányaváros fizetett egy orvost közösen, így 1601-ben Körmöcbányának, Selmecebányának és Besztecebányának egy olasz származású orvosa volt, Christoforus Vucsius 150 tallér fizetéssel.⁷

A város az 1710-ben lezajlott nagy pestisjárvány következtében 12 000 főnyi lakosságának felét elvesztette, s így hatalmas munkaerőhiány, illetve munkaerőkereslet keletkezett.⁸ Ez erős migrációs hullámot indított el. Selmecebánya dinamikus fejlődése és az idegenek folyamatos betelepülése következtében a 18. század közepére az európai bányászat élvonalába került, 1786-ra a lélekszám 20 241 főre emelkedett.⁹ Ezt elősegítette az 1763-ban Mária Terézia által alapított, Európában első bányatisztképző főiskola, amely 1770-ben akadémiai rangot kapott. Ez alapozta meg a hazai bányaiipari szakemberképzést, nemzetközi hírnevet és kapcsolatokat szerzett a városnak. Az európai hírű bányászati akadémia, a folyamatosan emelkedő termelékenység és bevételek, az országos vásártartási jog, mindezek a város gazdasági és kulturális életének fellendülését hozta. Megnőtt a diákok, az értelmiségiek, a bányamérnökök, a bányatisztek, az adminisztráció létszáma, megerősödött a polgárság, miközben a bányákban dolgozó, többségében szlovák bányamunkások életszínvonala és ezzel együtt egészségi állapota rendkívül alacsony szinten állt.

Bél Mátyás három társadalmi csoportot különböztetett meg a városban. Azért fontos erre kitérni, mivel az általam bemutatott orvosok munkái csak a harmadik csoport egészségügyi viszonyaival foglalkoznak. Bél szerint a város legfelső rétegét a hatalmat kezükben tartó módos bányapolgárok adták, a második réteg az iparosokból és kereskedőkből állt, a harmadik csoportot a város külső, magasabb részein és a külső bányatelepeken lakó bányamunkások és családjaik alkották.¹⁰

E harmadik rétegről, a szegény bányászok általános egészségi állapotáról már 1721-ben született egy orvosi munka. A Besztecebányán született Kochlatsch István Antal orvos 1721-ben védte meg Halléban orvosi disszertációját, amelyet selmecebányai tapasztalataira alapozott, és a bányákban valamint a kohók-

³ BRINDZA 1990.

⁴ DEMKÓ 1894. 285, 288.; SOBÓ 1910. 93.; ERNYEY 1905.

⁵ SOBÓ 1910. 93.

⁶ MAGYARY-KOSSA 1931. III. 225.

⁷ ERNYEY 1905.

⁸ KOUDELA é.n.

⁹ HOFFINGER, 1791.; DEÁKY, 2004. 72.

¹⁰ BÉL 1742. IV. 611. 614.

ban dolgozó emberekre ártalmas hatásokról állított össze. A *fémek okozta egy-némely megbetegedéséről* című orvostudományi értekezésében¹¹ részletesen kitért a bányákban és a kohóknál dolgozó emberekre ható káros ártalmakra, a levegőre, a melegre, a tisztátalanságra, és ezzel kapcsolatban felhívta a figyelmet a bányászok általános egészségi állapotára.¹² Mivel Kochlatsch disszertációja Halléban jelent meg, hatásával nem számolhatunk a korabeli magyar orvostudományban. Legalábbis Hoffinger sem idézte selmecebányai elődei között Kochlatschek István Antalt, noha több elődjét név szerint megemlítték könyvében.¹³ Mindenesetre az 1721-ben készült orvosi értekezéshez viszonyítva, az 1791-re elkészült Hoffinger munkában megjelenő bányaegészségügyi helyzet alig változott Selmecebányán, illetve csak a fejlettebb intézményrendszer és a nagyobb adminisztráció jelzi a 70 év elteltét.

A jelen dolgozatban két Selmecebányán működött bányorvos munkáira támaszkodva vázolom fel a 18–19. századi selmecebányai színesfém-bányászok egészségügyi viszonyait. Hoffinger a 18. század végi bányászok életmódjáról, egészségügyi viszonyairól adott képét vetem össze a 19. század végén Selmecebányán tevékenykedő Tóth Imre bányorvos munkáival. Ami a két bányorvost, a 18. század végéről Georg Hoffingert és a 19. század végéről Tóth Imrét összeköti, az Selmecebánya, a felelősségteljes látásmód, a betegségek komplex kezelése, a beteg ember munka- és életmód kontextusában való szemlélése, megértése és gyógyítása. Mindketten az egészségügyi helyzet tényszerű megismerésére, a betegségek okainak feltárására, megértésére törekedtek, és ehhez mindketten hasonló módszert alkalmaztak. Mindketten lementek a bányába, végigjárták azokat a munkahelyeket a föld alatt és a föld felszínén, ahol a bányászok, a kohászok, a bányát kiszolgáló emberek dolgoztak és megfigyelték az egyes munkafázisokat. A helyszíni tapasztalatok alapján elemezték a betegségek kialakulásának okait, határozták meg a prevenciós eljárásokat valamint a terápiás lehetőségeket. Mindketten bejárták a várost, a bányászházakat, megismerték a bányásztársadalom rétegződését, az eltérő életmódot, a lakásviszonyokat, táplálkozási és öltözködési szokásokat, a családi életet és a gyermeknevelést. Mindketten hosszútávú, a selmeci egészségügyi viszonyok és a bányaegészségügy fejlődését célzó munkásságot végeztek, mindketten az állami beavatkozás és felelősségvállalás fontossága mellett érveltek. Száz év különbséggel ugyan, de mindketten azt állapították meg, hogy a bányászok rendkívül rossz egészségi állapotát a munkahelyi ártalmak, a munkakörülmények, valamint az életmódjukból következő rossz higiéniai viszonyok, a zsúfolt és egészségtelen lakáshelyzet, a helytelen és egyoldalú táplálkozás, az alkoholizmus, a degenerált személyek házassága, a gyermek- és fiatakkori munkába állás, a betegségről és az egészségről uralkodó téves képzetek okozzák. Mindezek a kérdések, megoldási javaslatok és konkrét intézkedések megjelentek mindkettőjüknél, de csak Tóth Imrének sikerült megvaló-

¹¹ KOCHLATSCH, St. S.: *Dissertatio de metallicorum nonnullis morbis*. Halle, 1721. lásd. BUGYI 1972.

¹² Mikrofilmváltozata csak 1971-ben Bugyi Balázs jóvoltából került Magyarországra, így a Semmelweis Orvostörténeti Könyvtárban olvasható. Lásd. BUGYI 1972.

¹³ HOFFINGER 1791.; DEÁKY, 2004. 104–105.

sítania javaslatait, eredményeivel csak ő tudott nemzetközi elismerést is kivívni magának.

Hoffinger munkáját Tóth Imre folytatta száz évvel később, és fejezte be többek között a bányaaaszály pontos meghatározásával. Reformintézkedései jelentősen javítottak a bányászok munkakörülményein, sőt például megszűnt a bányaaaszály és az ólommérgezés előbb Selmecbányán, majd a többi bányavárosban is.

A nagyszebeni születésű Johann Georg Hoffinger (1756-1792) Bécsben szerezte orvosi oklevelét, majd Zalatnán és Oravicán volt bányorvos, végül 1783-tól Selmecbányára bányakerületi főorvosnak nevezték ki. Hét évig az alsó-magyarországi bányavárosok – Körmöcbánya, Selmecbánya, Besztercebánya, Bélabánya, Libetbánya, Bakabánya, Újbánya – ellenőrzési jogkörrel felruházott főorvosa volt, de a bányász kamarához tartozó településeken és Selmecbányán is ellátta a mindennapi orvosi teendőket.

A rendkívül érdekes *Vermischte medicinische Schrifte* című, 1791-ben Bécsben megjelent munkája három fejezetből áll. Az első fejezet, a *Medicinische Topographie der königl. freien Bergstadt Schemnitz in Niederhungarn* önálló, klasszikus orvosi topográfiai műfaj, melyben Hoffinger történeti, statisztikai adatokkal, pontos és szemléletes képét adta a korabeli gazdag és szép, ezüst- és arany bányászattól híres bányavárosról és környékéről, lakóiról, azok életmódjáról, egészségi állapotát meghatározó, a bányaműveléshez szorosan kapcsolódó tényezőkről.¹⁴ A második fejezet, *A selmeci bányászok között előforduló gyakori betegségek*¹⁵ is méltán tarthatna a közérdeklődésre számot, hiszen az egyik legkorábbi iparegészségügyi munka. A harmadik fejezet a selmeci bányászok számára felállítandó kórház tervrajza szintén művelődéstörténeti kuriózum.¹⁶ Ez utóbbi már csak azért is fontos, mert Hoffinger selmecbányai működése során jutott arra a következtetésre, hogy a régi kórház helyett egy modern, a bányászbetegségek speciális gyógyítására alkalmas kórházat kell építeni. Ennek részletes, mindenre – az épület elrendezésére, a szobák számára, a fekvőhelyek elhelyezésére, az ápolók személyére, s fizetésre, a gyógyszertár felszerelésére, az ágytálak tisztántartására, a hideg-meleg fürdőkre – kiterjedő tervezetét adta, és tervrajzzal illusztrálta elképzelését.

Ha csak bányorvosi tapasztalatainak ipar- és munkaegészségügyi összefoglalása lenne ez a könyv, akkor is rendkívül értékes volna, de több ez, mivel a 18. század végi Selmecbányáról egyedülálló várostörténeti, társadalomnéprajzi, ipartörténeti, életmódtörténeti áttekintést ad. Hoffingernek – saját bevallása szerint – örömet okozott ez a munka. Bár a tényszerűsége és a tudományos követelmények megtartására törekedett, mégis érezhetjük az orvos rokonszenvét, tiszteltét és aggodását, személyes érintettségét is.

Hoffinger könyve, ellentétben Kochlatschekkel, nem egy betegségfajta leírása, hanem egy mindenre kiterjedő orvosi topográfia, amely alapján pontokba szedve összefoglalhatjuk a selmecbányai bányászok 18. század végi életmódbeli, egész-

¹⁴ HOFFINGER 1791.; DEÁKY, 2004. 66–107.

¹⁵ HOFFINGER 1791. 83–140.

¹⁶ HOFFINGER 1791. 141–270. 3 t.

ségügyi, higiénias viszonyait. Mivel élesen kettévált Selmechányán a városi polgárok és a bányászok életszínvonala, ezért a továbbiakban Hoffingert követve, csak a szegényebb rétegek, a munkások élet- és munkakörülményeiről beszélhetünk. Munkáját úttörőnek tekinthetjük abból a szempontból is, hogy rámutatott arra, a bányászok, a vájárok és más kiegészítő tevékenységgel foglalkozók egészségét nemcsak a munkakörülmények veszélyeztették, hanem a bányán kívüli életkörülményeik és életmódjuk is. Ezért az orvos feladata nem zárulhat le a bánya vagy a kohóüzem bejáratánál, komplex módon kell vizsgálni a bányászok egészségi viszonyait. Hoffinger tehát az életmódból és a munkából, a munkakörülményekből tárta fel a betegségek okát, és határozta meg a gyógyítási lehetőségeket. Megállapításai példák erre a szemléletre:

1. Lakáskörülmények: A belvárosban a főutca és a legelőkelőbb mellékutcák házai jól megépítettek, két- vagy háromemeletesek; a bányászok és a vájárok fából épített szűk és alacsony házai a mellékutcában és a domboldalokon épültek oly igénytelenséggel, hogy télen a szűk és sötét szobácskákban ráfagy az emberekre a takaró, gyakran teljesen belepi őket a hó. A tüdőbetegségek, a megfázások, a mellhártyagyulladások itt kezdődnek.
2. Higiénias viszonyok: A főutca szennyvize boltozatos csatornába ömlik, de a mellékutcák telítve vannak az emberi szennyel, és az nyáron át ott szárad az utcán, amit időnként kupacokba rakva kerülnetnek. Munka után gyakran napokig nem mosdanak meg a bányamunkások, ruhát nem váltanak – a káros por felszívódik a szervezetükbe.
3. Táplálkozás: Mindent a heti piacon vásárolnak. Állattartás és kertészkedés nincs. Egyoldalúan táplálkoznak hétköznapi – sztrapacska, mézzel-mákkal szórt tésztaféle, savanyúkáposzta és szalonna. Ünnepekkor – születés, gyermekágyas áldás, házvétel, temetés – mértéktelen zabálással jár. A kéthetente kifizetett bérre előre gabonát vételeznek, eltékozzolják a pénzt hamar, és napokig éheznek a következő fizetésig. Tavasszal gyakori a skorbut körükben.
4. Mértéktelen alkoholfogyasztás: Pálinka, sör és olcsó, rossz minőségű bor. A városban 42 borkimérés van (!).

II. Munkakörülmények:

1. Rossz levegő a tárnákban és az aknákban – sújtólég, a bányászlámpák fagygyúgóze, a bányaaácsolat rothadása, az ásványok gőz- és gázkítörései, a vizelet és széklet, rengeteg a bányászaszályos beteg.
2. Nedvesek a járatok, gyakran térdig érő vízben kell dolgozniuk a bányamunkásoknak. Különösen a csőtisztítóknál és az ércmosóknál rengeteg a tuberkulózisos eredetű bőrbetegség és a férgek.
3. A munkahelyre való eljutás is önmagában fárasztó, hajlott háttal a csúszós vajatokban, a függőleges bányalétrákon fel-le ereszkedni cipelve a nehéz szerszámokat. Rengeteg a végtagbeteg.
4. A robbantásoknál a figyelmetlenség és az elővigyázatlanság miatt rengeteg a szétroncsolt csont, tépett seb.

5. A fejtésnél a hajlott, megerőltető testtartás, lezúduló kötőanyag, a közetszilánkok szemsérüléseket okozhatnak – *„mindennapi dolog, hogy a bányákban szemnyaldosókat alkalmaznak, akik csekély évi juttatás fejében nyelvükkel szelíden kinyalják a sérült szemből az idegen testeket.”* De gyakran a bányásztárs hegyes késével próbál segíteni.¹⁷
6. A kőzetpor, az arany- és ezüsttartalmú por káros hatású. Beszívódik a bőrbe, bekerül a tüdőbe.
7. A kísértettörténetek, kísértethistóriák, a bányaszellemek, a bányatörpe keltette félelem és remegés károsan és általánosan hat az egészségre.
8. A szakmányos vajúrnak a nyolc órája után még nyolc órát a felszínen kőzetválogatással és kőzettöréssel kell töltenie. Rendkívül megterheli az amúgy is fáradt testet, a szilánkok pedig gyakran a szembe és a tüdőbe kerülnek. Rengeteg a sérves.
9. A kőzetmosó munkára kis gyermekeket, öreg és rokkant bányászokat alkalmaznak – ami a levegő szennyezettsége és a nedvesség miatt káros.
10. A kohászat minden munkafolyamata teljes egészében káros az emberi szervezetre. Az ólomkólika, helyi nevén olvasztómacska az általános kórkép.
11. Sérülések, balesetek, törések, csonkolások stb.

Hoffinger pontokba szedve foglalta össze azokat a munkakörülményeket, az életmódból, a gondolkodásból következő ártalmakat, amelyek kiváltották és meghatározták a bányászok legfőbb betegségeit. Komplex módon szemlélte a munkakörülmények és az életmód összefüggéseit. Prevenciós javaslataiban illetve gyógyító eljárásaiban is ez a szemlélet érvényesült.

Könyvének külön érdeme, hogy pontos leírást adott arról is, hogyan működött a bányaeorvosi adminisztráció, a gyógyellátás, az ingyen gyógyszer és a Bécsből irányított ellenőrzés. A 18. század végéről ilyen pontos és szakszerű leírás nincs a magyarországi bányászok egészségügyi viszonyairól, a bányaeorvos tevékenységi köréről és az egészségügyi ellátás mechanizmusáról. A kép igen sanyarú, főleg ha tudjuk, hogy a selmeci bányaaakadémia és a bányatechnika világszínvonalú volt, a 18–19. századon át technikai újítások sora került ki innét. Ennek egyik része a bányabiztonságot szolgálta ugyan, de a bányászok egészségvédelmét és a betegségek megelőzését nem tudták elérni a 19. század végéig.

Hoffinger munkáiban sokat foglalkozott a *Bergsucht*-nak nevezett bányászbetegséggel, amely *bányaaszály*, *bányakór*, illetve *anaemia montana* néven vált ismertté. Még selmeci időszakának kezdetén, az 1780-as években megfigyelte, hogy a bányászok között olyan betegség terjed, aminek okát nem tudja, de a korabeli orvosi szakmunkák sem tudták sem az okokat, sem a gyógymódokat megnevezni. 1786-ban Selmecbányán tömeges megbetegedések történtek, a bányászok rendkívül legyengültek, többen meg is haltak, így a kamaragróf kivizsgálást ren-

¹⁷ HOFFINGER 1791. 74–93.

delt el. Hoffinger ekkor írta le ennek, csak a bányászok között jelentkező betegségnek a tüneteit, a bányaauszályt.¹⁸

A bányaauszály, mint bányászbetegség régen ismert, de a 19. század végéig nem tudták sem megelőzni, sem gyógyítani. Tóth Imre kutatásokat végzett, és megállapította, hogy ezt a betegséget a szakirodalom tulajdonképpen évszázadok óta ismeri, sőt egy 1740-es orvosi értekezés szerint acélos borral kezelték. 1800 óta a belga-francia szénmedencében is ismerték, és vérszegénységnek nevezték. Egy bélféreg okozza, amely a belek falán fogaival sebet ejt és vérrel táplálkozik. A féreg 1–1,5 cm hosszú, a belekben él évekig, petéi az ürülékkel távoznak, majd 20–40 fok hőmérsékleten bábozódik és várja, hogy valaki lenyelje. Westfáliában is elterjedt volt, nálunk még Körmöcbányán, Aninán, Brennbergen. Ott terjedt el, ahol aknával hatoltak a mélybe, zsákszerű nyílásokat készítettek, a bányavízet emberi vagy állati erővel, később gépekkel emelték ki. A függőleges üregekben hiányos volt a szellőztetés, és az emberi ürüléktől az üregeket nem tartották tisztán. Ráadásul meleg is volt.¹⁹

Elterjedtségének okát nemcsak a korabeli orvostudomány hiányos ismereteiben kell keresni, hanem abban, hogy az állam és a bányavállalatok nem törekedtek a bányák olyan modernizálására, nem fektettek be pénzt olyan korszerű berendezésekre, amelyek a bányabetegségek megelőzését segítették volna.²⁰ Nálunk is csak Tóth Imre bányorvos reformintézkedései után tűnt el ez a betegség a magyarországi bányászok körében.

Tóth Imre 1844-ben Sárváron született, 1868-ban orvosi diplomát szerzett, majd a Rókus kórházban sebészasszisztens volt. Innét került Selmezbányára 1873-ban, előbb bányakerületi műtőorvosként működött, majd bányakerületi főorvosként tevékenykedett nyugdíjazásig, de haláláig (1928) a városban maradt.²¹ Munkásságát, szakirodalmi tevékenységét a bányászok szociális és egészségügyi helyzetének javításának szentelte, témánk szempontjából kiemelve a bányaauszályt, az ólommérgezést és az alkoholizmus kérdését.

Selmecre kerülésének pillanatától kötelességének tartotta megismerni a bányát, a zúzó és a kohók helyszíneit, megismerni a bányászok munkáját, munkafázisait és életkörülményeit. Először a bányakerületben alkalmazott bányász, zúzó, kohómunkások és altsztek általános egészségügyi állapotával foglalkozott. Szerencsénkre rendkívül precíz és elkötelezett orvos volt. 1879-től statisztikai adatokat gyűjtött és vezetett a megbetegedésekről, a halálozásokról és a betegnapok számáról. Tapasztalatait folyóiratcikkek és tanulmányok formájában rendszeresen nyilvánosságra hozta. 1880 és 1918 között a selmezbányai Bányászati és Erdészeti Akadémián közegészségügyi ismereteket oktatott, 1903-ban Brüsszelben a Nemzetközi Higiéniai és Demográfiai Kongresszus tisztelet-

¹⁸ HOFFINGER 1791. A betegséget a 16. századtól ismerték már, de selmezbányai bányabetegségként ő írt róla először. A bányaauszályt csak 1880-ban azonosította Eduardo Perroncito olasz orvos (1847–1936) a Szent Gotthard alagút építése közben megbetegedett alagúttépítők vizsgálatakor. Akkor állapította meg, hogy egy bélféreg, az anchylostomiasis duodenale okozza a kórt, és a betegséget azóta anchylostomiasisnak nevezik.

¹⁹ TÓTH 1907. 8.

²⁰ DUKA ZÓLYOMI 1983. 760.

²¹ Életről és tevékenységéről összefoglalás: DUKA ZÓLYOMI 1983.

beli elnökének választotta. Hatalmas hazai és nemzetközi szakirodalmi munkásság kísérte életét, amelyek egy része Selmecbányával kapcsolatosak. Ezek az írások Hoffinger óta a legteljesebb források a selmecbányai egészségügyi viszonyokról, és művelődéstörténeti szempontból is rendkívül sok információt nyújtanak.

Tóth Imre hasonlóan Hoffingerhez kitágította szaktudományos szemléletét. Különösen széleskörű kutatásba kezdett, miután megismerte Perroncito eredményeit a bányaaszályal kapcsolatban. Munkásságában minőségi változást hozott, hogy mérhetővé tette a betegségekhez tartozó jelenségeket, statisztikai feljegyzései alátámasztották addigi ismereteit. Ezek mellett élt a megfigyelés módszerével, elemzései bepillantást engednek kutatói módszerébe is. E szerint a bányászászály tanulmányozásánál az volt a legnehezebb kiderítenie, mi módon ragályozódik a betegség. Korábban azt gondolták, hogy vízivással terjed, de hát a selmeci bányászok nem isznak a bányavízből. Mivel a féreg csak meleg helyen tud fejlődni, és ilyen nálunk csak a bányákban van egyenletesen, ezért arra a következtetésre jutott, hogy csak a bányában kell keresni az okokat. Lement tehát a bányába, és megfigyelte a bányászokat munka közben. Rájött, hogy mivel 1882 előtt megengedték a bányászoknak a bányákban való szükségvégezést, ezzel piszkították a bányákat. A bélsárból a *féregálcák* a talaj sarával keveredtek, a járószint agyagos talaja fertőzővé vált, innen került a szerszámokra, a létra fokára, onnét a sár az élősdivel a bányász kezére. A bányász a mosdatlan kezével ette a „kenyeret, szalonnát, túrót, sajtot vagy gyümölcsöt, szóval száraz ételeket.” Ráragadt a fertőzött sár mindenre, onnét került a szájába.²²

Módszerére jellemző, hogy megfigyelte és részletesen rögzítette azt is, hogyan isznak a bányászok. A vizet kívülről hozták a bányába „*lapos hordikákban (csobolyó), a munkás társa után a csoboló nyílásának megmosása nélkül inni nem szokott, a megmosást a következőképen végzi: „a csobolyót megrázza, hogy a víz kiloccsanjon, vagy oldalvást fordítja, s kezével a nyílást megtörli, a bányasárral bepiszkolt kezéről a sarat és az esetleg az abban levő féregbábót a csobolyó nyílására és esetleg a vízbe is viszi, s ivás alkalmával lenyeli.*” Mivel a féregbáb kicsi, szabad szemmel nem látható, megállapította, hogy csak így fertőződnek meg a bányákban az emberek akár a bánáti, akár a selmeci és a brennbergi bányákban.²³

Szigorú intézkedéseket hozott a megfigyelt jelenségek után. Miközben a megbetegedetteket a felszínen meggyógyította, kicseréltette a bányák szennyezett talaját, büntetés terhe mellett megtiltotta a tárókban, a benyílókban, a folyosókon való szükség végzését, e célra vaskálicoldatos hordókat állíttatott be a bélsár ürítésére.²⁴ Tóth Imre ezekkel a szigorú intézkedéseivel nemzetközi sikereket is elért. Rendelkezéseit betartva a 19. század végére a selmeci bányákban megszűnt a banyaaszály, miközben Németországban csak 1925-re csökkent le 1%-ra a megbetegedések aránya, Belgiumban is csak 1923-ra tűnt el véglegesen, Franciaországban pedig még az 1950-es évek elején is előfordult.²⁵

²² TÓTH 1903. 5–6.

²³ TÓTH 1903. 7.

²⁴ Ennek eredményeként Selmecbányán 1882-re megszűnt a banyaaszály. TÓTH 1903. 10.

²⁵ DUKA ZÓLYOMI 1983. 763.

A másik súlyos, a bányászok életét, egészségét veszélyeztető betegség a korabeli elnevezéssel ólommérgezés, *ólmokólika*, *ólmohüdes* volt. Selmezbányán az 1880-as években újra fellendült az arany és ezüst termelése, mert aranyereket találtak, így megnagyobbodtak a kohóberendezések is. A selmezbányai kohókban ezüstöt és aranyat tartalmazó érceket, színporokat, ólomérceket, ólomszínporokat, rézben szegény ólomérceket, *kovacsot*, *antimonos színporokat* és tellurérceket dolgoztak fel. A feldolgozás során rengeteg egészséget károsító ártalom keletkezett. Tóth Imre ezt az egészséget károsító munkafolyamatot is megvizsgálta. Beállt a munkások mellé a fémkohókba, és megfigyelte, hogy a kohósító folyamat során ólomgőz (ólomoxid) szabadul fel, amelyet a levegőbe kerülve belélegeznek az emberek, rákerül a hajukra, bőrükre, ruhájukra. Sőt látta, és ismét pontosan lejegyezte, ahogy munkások a magukkal hozott ételüket a *pörköltő pestek* (kemencék) nyílásában vagy éppen a kifolyó salakon melegítették, vagy éppen megfőzték, amely során az ételek szintén ólomszennyezetté váltak. Tehát az ólomoxiddal szennyezett helyiségben a munkások mosdatlan kézzel ették meg ólomoxiddal szennyezett ételüket, így a kohóban való táplálkozással az ólom a gyomorba jutott, ott a sósav feloldotta, és könnyen felszívódott.

Megfigyelései után Tóth Imre először 1882-ben javaslatot nyújtott be az ólommérgezés megelőzésre. Pontokba szedve sorolta fel a teendőket:

1. szellőztetés, az olvasztásra előkészített ólomérceket nedvesen kell tárolni
2. a kohónál dolgozók kötelesek evés előtt arcukat, kezüket szappannal és meleg vízzel megmosni. Tilos oda bevinni ételt, csak külön helyiségben lehet azt tárolni és megenni.
3. Álljon mindig rendelkezésre tiszta friss víz és pohár, ezzel szájukat és torukukat óránként ki kell öblíteni.
4. Kívánatos lenne, hogy a munkások naponta, de legalább hetente fürödjének, a fürdővízhez ólomoldó só hozzáadásával.
5. A munkaruhák napenkénti jó kiszárítása, kiporolása. Helyes lenne külön munkaruha biztosítása, amelyet időnként ólomoldó sókkal főznének ki.
6. Szeszecital fogyasztása tiltandó.
7. Mivel a zsír és a zsíros ételek ellenszer, ezért a munkásoknak hetente szalonnát osszanak, naponta 1-1 liter tejet kapjanak
8. Akinél a tünet, a foghús kékesszürke színű, jelentkezzen, és más munkára kell áthelyezni.²⁶

A javaslatokat elfogadták, de jól, rosszul tartották be, ezért sem csökkent jelentősen a megbetegedések száma. Sőt az ólommérgezéses esetek száma 1895-ben emelkedett a tetőpontra, amikor 328 munkás közül 241 volt beteg, és ebből 189 vált munkaképtelenné.²⁷ Tóth Imre ezért újabb egészségvédő szabályokkal jelentkezett. Javaslatára 1898-ban bevezették az ólomgőzök felfogására alkalmas tölcserék, illetve kémények elhelyezését a kemencék fölé, alaposabb és hatékonyabb szellőzésről gondoskodtak. Külön mosakodó és étkező helyiségeket állítottak be, ahol kötelezővé tették, hogy a munkások evés előtt szájukat kiöblítsék, és

²⁶ Tóth 1895. 15–16.

²⁷ Tóth 1895. 12.

kezüket megmossák. Ezzel elérte 1913-ra, hogy gyakorlatilag a minimális és csak enyhe lefolyású megbetegedések történtek Selmebányán.

Feltételezhetjük, hogy a munkahelyen bevezetett higiéniai szabályok idővel hatottak a selmeci munkások otthoni életmódjára, tisztasági és táplálkozási szokásaira is.

Ha csak a bányaaszályt és az ólommérgezést szüntette is volna meg Tóth Imre, az is jelentős lett volna. De még 1873-ban, selmebányai alkalmazása elején elkezdte megvizsgálni a bányamunkások lakó- és életkörülményeit is. Hoffingerhez hasonlóan ő is bejárta a várost, a bányász családok lakta utcákat, bement a házakba, a lakásokba, mindenről feljegyzéseket készített. Összességében megállapította, hogy a városban rendkívül rossz higiéniai viszonyok uralkodnak, kevés az idős férfi, de sok az özvegy és az árva. A bányákban a nehéz munka és a meleg mellett a tisztátalanság és a szellőztetés hiánya rombol, a bányán kívül az egészségtelen lakások, a szennyezett talaj, a rossz ivóvíz, a hiányos táplálkozás és az iszákosság rombol. A bányamunkások betegesek, elcsenevészedtek, emiatt gyengén teljesítenek és gyengén keresnek. Nyomor, betegségek, ólommérgezés, tuberkulózis – foglalta össze Tóth Imre a selmebányai bánya- és kohómunkások egészségi viszonyait. Nem volt véletlen, fejtette ki 1906-ban Pozsonyban a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűlésén, hogy 1882-ig a város országos híré volt a rossz egészségügyi helyzet miatt. Halálozási rátája 39–40% között állt. Kevés gyermek született, a lakosság rendkívül degenerált volt, sehol az országban nem volt annyi *cretin, idióta, púpos, golyvás, sánta, görvélyes és törpe*, mint itt – foglalta össze. Ennek oka a nyomor, az alkohol, az egészségtelen bánya-foglalkozás: földalatti munka, napfényhiány, tisztátalanság, oxigénhiány, lámpakorom, robbantási és egyéb rothadási gázokkal teli levegő, létrán való ki-be mászkálás: „A város évek hosszú során át nem tudta megadni az újoncjutalékot, gyakori eset volt, hogy anyák háti kosárban vitték hadköteles fiaikat a sorozó bizottság elé. Azok a bányatörpék, kikről a gyermek mesék annyiszor megemlékeznek, itt valóban éltek, de csakhogy nem a bányában a kincsek mellett, hanem a föld felett szegényes kunyhókban. 80–120 cm magas 20–40 éves férfi és nő elég gyakran volt látható.”²⁸ Az egészségügyi reformintézkedések hatására ez az állapot jelentősen javult 1906-ra – mutatott rá Tóth Imre.

E súlyos testi és szellemi degeneráció okát abban is látta, hogy a társ pénz-tárnak bárki tagja lehetett. Ugyanis bármelyik bányaorvos vehetett fel társ pénz-tári tagnak bányamunkást. Ha az egyik orvos nem vette fel a jelentkezőt valami-

²⁸ TÓTH 1907. 6.; vö. Mikszáth Kálmán Az arany kisasszony novella részletével: „Uraim, ha a pokolban egyszer az a gondolatjuk támadna az ördögöknek, hogy várost építsenek, az bizonyosan olyan lenne, mint Selmebánya. [...] Egy idősb nőt láttam egyszer a „Kamara utcán”, amint lihegve és a fáradságtól kimerülten egy mennydörgős nagy kosárral a hátán mászott a hegynék, mert Selmebányán vagy fölfelé mászik az ember, vagy lefelé ereszkedik; tertium non datur.

A kosár átkozottul füstölgött. Azt hittem, valami portékája meggyulladt benne, s rákiáltottam a szegény tót asszonyra:

– Anyó, ég a kosaral!

Ónszürke arcát mosolyra fordítá felém, s anyai büszkeséggel mondá:

– Ej, dehogy. A Náckó pipázik bent.

S valóban, egy veszekedett kamasz ült a kosár alján összekuporodva, aki már pipázott, s akit anyjának még mindig a hátán kellett cipelni.”

lyen testi hiba miatt, akkor elment a jelentkező a másikhöz, vagy a harmadikhoz, míg egyszer csak megkapta a megfelelő papírokat és az engedélyeket. Végül is az orvosok és a bányatulajdonosok úgy gondolták, hogy azért vannak a bányák, a zúzók és a kohók, hogy minél több ember dolgozhasson, és minél több ember kereshesse meg a kenyerét. „... és így történt – jegyezte meg erről Tóth Imre – *hogya a cretinek, idióták, süket-némák, sánták, görvélyesek, angolkórosak, hátoldalgörnyések s más egyéb testi és lelki fogyatkozásban szenvedők, még a törpék is, rendes társaspénztári tagokul lettek felvéve.*” Ezek megnőszültek, családot alapítottak, de mert keveset tudtak keresni, tovább nyomorogtak, gyermekeik is rosszul fejlődtek. Amikor a férfiak 36-45 éves korukra munkaképtelenné váltak, vagy meghaltak, a család végérvényesen nyomorba süllyedt. A degeneráció öröklődött, amit az alkoholizmus még fokozott.²⁹

E helyzet megelőzésére és a degeneráció kiszűrésére Tóth bevezette, hogy társaspénztári tag csak teljesen egészséges és normális férfi lehetett 16-40 éves korig. (Kezdetben alig talált ennek a kritériumnak megfelelőeket.) Általános mértékül a 21 éves kort, a 155 cm feletti magasságot és a 78 cm mellbősséget szabta meg. Tehát rendes társaspénztári tag csak erős és egészséges ember lehetett, aki így meg tudott nőszülni, keresni tudott, nem nyomorgott, és akinek gyerekei is egészségesek lettek. A degenerálódás folyamata így megszűnt, „*ezen Darwin-féle kiválás itt Selmecen fényesen bevált*” – jegyezte meg Tóth erről 1906-ban.³⁰

A nagymérvű alkoholfogyasztásnak igen nagy múltja van Selmecbányán. Ezt már Hoffinger is kifogásolta topográfiájában, Tóth Imre pedig egyenesen harcot hirdetett ellene. Régen, amíg a bányák jól jövedelmeztek az aranyból és az ezüsből, nagy volt a jólét, az élelmiszerek és az ital is olcsóbb volt. Selmecbányán a felhagyott bányatárók nyílásai borospincék lettek, volt olyan, amelyekben 2000 hl bort is tároltak. Egyes bányapolgárok (Waldbürger) Mátyás király óta kocsmáztatási joggal rendelkeztek. A 19. század második felében a város főutcáján majd minden házban volt kocma. Zsarnócán a kincstárnak sörháza volt, ennek sörét a bányák mellett árusították olcsón. Ha eredményes volt a fejtés, megünnepelték, és rengeteget ittak. Kéthetente volt bérfizetés, sok volt az ünnep – pl. a bányák védszentünnepe, stb.³¹

1880 után a filoxéra miatt a szőlő elpusztult, nagyon megrágult a bor és a sör, helyette a szesz ivása terjedt el. A gyümölcspálinka – szilva sok termett a környéken –, de volt boróka-, rozs-, törköly-, borseprő és cseresznyepálinka is, és kedveltek voltak az édes likőrfélék. A városnak volt szeszregáléja, amit 3-3 évre bérbe adott. A szomszédos Szitnyató községben 40%-kal olcsóbban árusították a pálinkát, tódultak oda vásárolni. A pálinkarészség általános lett a vidéken, „*az emberek az utakon, utcákon heverték részegen, családokban nők, gyermekek állandóan részegek voltak, sőt a csecsemőt is pálinkával kábították el.*” Általánossá vált a civakodás, verekedés az utcákon, sok volt a testi sérülés. Éveken át itt 4000 hl szesz került eladásra, ezen felül bor és sör még. – Rendkívül hatott a munkavégzésre

²⁹ TÓTH 1907. 7.

³⁰ TÓTH 1907. 7.

³¹ TÓTH 1907. 10.

és a degenerációra, gyakori volt a delirium tremens potatorum.³² 1878 tavaszán 1 hónap alatt 40 közül 1 maradt életben – írta Tóth keserűen. Minden fórumon felszólalt a helyzet javítása érdekében, reformintézkedései erre is kiterjedtek.

A két selmecbányai bányorvos munkássága összeköt szász évet a 18. század végétől a 20. század elejéig, és átfogja a város bányásztársadalmának egész életét a hétköznapiaktól az ünnepekig, a munkahelyektől az otthonokig. Alapvetően az egészségügyi viszonyok átalakítását és jobbítását tartották szem előtt. Bár a bányászbetegségekre és a bányaegészségügyre specializálódtak, mégis egy foglalkozási csoport tagjainak teljes munka- és életvilágát vizsgálták. A természettudományi és a társadalomtudományi módszerek és szemlélet mindkettőjük tevékenysége során kiegészítette egymást. Mindkettőjüknél meghatározó volt az a Hippokratész óta ismert vélekedés, miszerint a természeti környezet, a vizek minősége, az életmód, a megélhetési mód, a hiedelmek, szokások, a nevelés, az erkölcsi állapot határozza meg az egyén és egy adott közösség egészségügyi helyzetét. Azok megismerése nélkül nem lehet a betegségeket sem pontosan meghatározni, sem eredményesen gyógyítani.³³ Terápiás eljárásaikat is ez az alapállás határozta meg.

Végül Johann Georg Hoffingert és Tóth Imrét az elkötelezettség is összeköti. Mélyen felelősséget éreztek a reájuk bízott közösségért. Selmecbányai tevékenységük ideje alatt messze többet tettek a bányászok egészségügyének javítása érdekében, mint amennyi elvárható volt korukban. Képesek voltak kilépni a távolságtartó szerepükből akkor, amikor hosszú időt eltöltöttek a bányákban, a tárlókban, a kohókban, és beléptek a bányászok házaiba, kocsmaiba a megismerésért, az apró jelenségek megfigyeléséért, a megértésért.

Irodalom

BÉL MÁTYÁS

1742 *Notitia Hungariae novae historico-geographica*. IV. Wien: Straub

BRINDZA, Carol

1990 Aus der Geschichte der Gesundheitsbetreuung im Banater Mountainindustrialgebiet. *Heimathefte der Banater Berglanddeutschen* 1. Geschichte Reschitza 1990. november

BUGYI Balázs

1972 Az első magyarországi bánya- és kohóegészségügyi könyvről. *Bányászati és Kohászati Lapok – Bányászat* 105. 7. 498–499.

DEÁKY Zita

2002 Az orvosi helyiratok, mint a kutatás forrásai. In: Barna Gábor-Kótyuk Erzsébet (szerk.): *Test, lélek, természet. Tanulmányok a népi orvoslás emlékeiből – Köszöntő kötet Grynaeus Tamás 70. születésnapjára*. Budapest – Szeged: SZTE Néprajzi Tanszék. 33–47.

³² TÓTH 1907. 7. 11.

³³ DEÁKY 2002. 33.

DEÁKY Zita (szerk.)

- 2004 *Felső-magyarországi orvosi helyiratok. Történeti-néprajzi források a 18–19. századból. A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára 9.* Budapest: Györffy István Néprajzi Egyesület

DEMKÓ Kálmán

- 1894 *A magyar orvosi rend története, tekintettel a gyógyászati intézmények fejlődésére Magyarországon a XVIII. század végéig. 1–2. kötet.* Lőcse–Budapest: Reiss – Dobrowsky – Franke

DUKA ZÓLYOMI Norbert

- 1967 TÓTH Imre, a munkaegészségügy úttörője. *Orvosi Hetilap* 1967. 13. 1187–1188.
1983 TÓTH Imre selmecbányai orvos, a magyarországi bányaeészségügy úttörője. *Bányászati és Kohászati Lapok – Bányászat* 116. 11. 760–767.

ERNYÉY József

- 1905 *A bányavárosok orvosai a XVI–XVII. században.* Klny. a *Gyógyászat* 1905. évi számából

HOFFINGER, JOHANN Georg

- 1791 *Vermischte medicinische Schriften. Medicinische Topographie der königl. Freien Bergstadt Schemnitz in Niederhungarn. Beschreibung einer Krankheit die bei dem kaiserl. königl. Bergvolke in Schemnitz sehr häufig vorkommt.; Entwurf über ein Krankenhaus für das Bergvolk in Schlemnitz.* Wien: Rudolph Gräffer und Comp. 83–140. 141–270. 3 t.

KOUDELA Pál

- é.n. Selmecbánya a 18–20. században.
www.kodolanyi.hu/szabadpart/22/22_tarstud.koudela.htm

MAGYARY-KOSSA Gyula

- 1931 *Magyar Orvosi Emlékek. III.* Budapest: Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat

MIKSZÁTH Kálmán

- 1980 Az arany-kisasszony. In: Mikszáth Kálmán: *Tót atyafiak; A jó palócok.* Budapest: Móra. 7–54.

SOBÓ Jenő

- 1910 *Selmecbánya Sz. Kir. Város társadalma, ipara és kereskedelme a XVI. század második felében.* Művelődéstörténeti Értekezések 40. Budapest: Fritz Árpád

STULLER Gyula

- 1906 *Selmecbánya Sz. Kir. Város közegészségügye az egészséget érintő megjegyzések kíséretében.* Selmecbánya: Selmecbányai Gyógy- és Természettudományi Egylet

TÁRKÁNY Szűcs Ernő

- 1981 *Magyar jogi népszokások.* Budapest: Gondolat Kiadó

TÓTH Imre

- 1895 *A Selmecbányai Magyar Királyi Fémkohó egészségügyi ismertetése.* Selmecbánya: Joerges Nyomda

- 1901 Alkoholizmus a társadalomban. In: *A selmecbányai Gyógyászati és Természettudományi Egylet Évkönyve*, 1900. Selmecbánya. 39–59.
- 1903 *Hygiene a bányászat- és kohászatnál*. Előadta a gyógyászati és természettudományi társulat közgyűlésén 1903. április 25-én. Selmecbánya
Megjelent még: *A selmecbányai Gyógyászati és Természettudományi Egylet Évkönyve*, 1902. Selmecbánya. 5–17.
- 1907 *Az alkalmazott hygiene a bányászat és kohászatnál*. Előadta a Magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlésén Pozsonyban. Selmecbánya.

DEÁKY, ZITA

HEALTH CONDITIONS IN SELMECBÁNYA AT THE END OF THE 18TH CENTURY AND THE 19th CENTURY.

The activity of Georg Hoffinger and Imre Tóth, mine doctors

By the mid-18th century Selmecbánya (now Banská Štiavnica, Slovakia) was in the forefront of European mining. The renowned mining academy, the steady rise in productivity and revenues brought economic prosperity and a flourishing culture to the town. The number of students, intellectuals, mine engineers and mine officials increased and the middle class strengthened, while the standard of living and the state of health of the miners, most of whom were Slovaks, remained on an extremely low level.

The study, based on the writings of two mine doctors active in Selmecbánya, outlines the health conditions of the non-ferrous metal miners in Selmecbánya in the 18th and 19th centuries. The work of the two doctors, Johann Georg Hoffinger (1756–1792) and Imre Tóth (1844–1928) spans a period of a hundred years, from the end of the 18th century to the beginning of the 20th century. Their principal goal was an improvement in health conditions, and although they specialised in miners' diseases and miners' health, they examined all aspects of the work and life of this occupational group.

EGY 19. SZÁZADI SZENTEMBER – ÖKRÖS JÓZSEF

Mind a katolikus, mind a protestáns népnyelv *szentember*nek nevezi azokat az egyéneket, akik a közösség vallásos életében bizonyos feladatokat, szerepeket felvállalnak. A szentemberek a hagyomány keretein belül „eleven erővel, gazdag változatossággal” képviselik és jelenítik meg a közösségi vallási igényeit. Újításukat a közösség pedig „szívesen ismeri el magáénak”.¹ Alig ismerünk úgy egy-két alkotót, mint például a Bálint Sándori idézetben szereplő Orosz Istvánt,² az utóbb több kutatót is érdeklő jászárokszállási Varga Lajost,³ vagy a Szeged környéki Engi Tüdő Vincét,⁴ akiről először Grynaeus Tamás írt 1972-ben, majd 1995-ben Sávai Jánossal közösen publikált kötetükben. Melléjük szeretném most Ökrös Józsefet, a kunszentmártoni szentembert emelni.

Ökrös József, Kunszentmárton 19. századi szentembere

Életrajzát, családjá történetét maga megírta az 1850-es években, amelyben az Ökrös-család származását mutatja be a 17. századtól az 1800-as évek közepéig.⁵ Eszerint a szegedi eredetű család Kiskunmajsán és Tisasason keresztül került Kunszentmártonba. Feltűnő a családtörténetben, hogy kiemeli elődei vállalkozó szellemét. Édesapjánál, Ökrös Ferencnél fontosnak tartja elmondani, hogy kiváló vőfély és kedvelt társasági ember volt. Önmagát gondos, körültekintő és megbízható embernek mutatja be, aki nemcsak megözvegyült édesanyját gondozta, hanem megárvult testvéreit is kiházasította, mesterségében pedig jól működött. Elbeszéli apja és a maga házasságkötéseit.

Ökrös József 1816. március 19-én született Kunszentmártonban Ökrös Ferenc takácsmester és Ferentzi (Szénási) Erzsébet gyermekeként. Az elemi iskolai két vagy három osztályt az 1820-as évek közepén végezhetette, majd apjánál tanulta a takács mesterséget. 1835-ben indult vándorútra: Csongrádra, onnan Mohácsra ment. Innen tért vissza Kunszentmártonba 1837-ben. 1838-ban lépett be a céhbe. A céhes iratok alapján azonban a takács céhnek már 1837. június 11-én lett mes-

¹ BÁLINT 1981. 54.

² BÁLINT 1942.; BÁLINT 1981.

³ ANTALÓCZY 1986.; LUGOSSY 1998.

⁴ GRYNAEUS 1972/1973.; SÁVAI – GRYNAEUS 1994.

⁵ JÓZSA 1998. Helytakarékoság miatt nincs módunk itt közölni azt a forrástanyagot, amelyre támaszkodva Ökrös József énekeit, prózai szövegeit elemeztük. Ezek nagy része azonban elolvasható a következő publikációkban: BARNA 1998., 2001., 2004.; JÓZSA 1998.

terként tagja.⁶ 1839-ben november 24-én megházasodott, nőül vevén magának „Szabo Annát, Szabo Janos Tanátsnok Ur Leányát”. 1893. január 21-én halt meg. Sírjának helyét nem ismerjük. Fényképe nem maradt fenn.

Családtörténetét összekötötte Kunszentmárton török utáni, 18. század eleji újratelepítésének és általában a céhek, különösen pedig a helyi céhek történeti leírásával. Ezek identitástudatának valószínűleg két fontos pillérét jelentették. Maga és felmenői a 17. századig takácsmesterek voltak, ám nem kunszentmártoniak. A céhek történetét bemutató fejezete mutatja múlt iránti érdeklődését. Jelzi, tudja, hogyan és miért kell a történelmet és történelmi tudatunkat újra és újra megszerkeszteni.

Az ún. „Megszálló levél”, a város 1719. évi újra megszállásának története, amelynek a tanácsi jegyzőkönyvből kimásolt változatai mintegy a „kunszentmártoniság” igazoló okmányai voltak abban az időben. A helyi polgárjogok a redemptióban való részvételhez kötődtek, s a „Megszálló levél” ennek egyfajta igazolása volt. Ezért a legtöbb helyi birtokos család elhelyezte másolatát családi irattárában. Az a körülmény, hogy Ökrös József ezt lemásolta és a családja, valamint a céhek történetével egy füzetbe összefűzve őrizte, mutatja érzelmi meggyőződését. Egyúttal jelzi tudatos törekvését is, hogy igényt tart a tősgyökeres kunszentmártoni minősítésre, amelyet már Kunszentmártonba költöző apja, Ökrös Ferenc megalapozott azzal, hogy beházasodott egy helybéli családba.⁷

Buzgó katolikus ember volt. Az 1840-es években fáradhatatlan és jó szervezőként „éneklo”, 1851 után pedig temetkezési és rózsafüzér társulatokat alapított,⁸ ezeket vezette és működtette. Nagy érdemei vannak a kunszentmártoni temetői kápolnák megépíttetésében is.⁹

Fontos kéziratos forrás egyházi énekeinek gyűjteménye, amelyet 1862-ben állított össze. Ennek darabjait részben maga írta, részben pedig az alkalomnak megfelelően hallomásból, esetleg kéziratos kötetekből gyűjtötte és szerkesztette. Énekeskönyve főleg az egyházi év ünnepeinek rendjét tükrözi. Halottas énekei pedig más kunszentmártoni virrasztói előénekesek kéziratos füzeiteiben őrződtek meg napjainkra. Énekszövegeinek felismerését, szerzőségének biztos jelét az akrosztichon¹⁰ alkalmazása adja. A versfőkben elrejtette az ÖKRÖS, ÖKRÖS JÓ(Z)SEF, ÖKRÖS JÓZSEF ÉNEKE stb. szavakat, s legtöbbször jelöli azt az ismert dallamot, amelyre a verse elénekelhető volt. Ezt a két nagyterjedelmű énekgyűjteményt más írásainkban már elemeztük.¹¹ Ökrös József előszeretettel alkalmazta az akrosztichont, legtöbb énekszövegénél használta, mint pl. a Rózsafüzér Társulat jegyzőkönyvi fejezeteiben, valamint a százados céhünnepségre írott énekében. Nemcsak énekszövegeket írt, hanem prédikációkat, vallásos pró-

⁶ Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, Kunszentmártoni Egyesült Céh iratai, Takács céh jegyzéke 1852.

⁷ BARNA 1994.

⁸ BARNA 1998. passim

⁹ JÓZSA 1998.

¹⁰ Akrosztichon: a versfőkben megjeleníteni a szerző nevét. Népszerű költői fogás volt a népi énekszerzők gyakorlatában a múlt században, s századunk elején is. V.ö.: BÁLINT 1981.; BARNA 1983.

¹¹ BARNA 2001a., 2001b. Itt megtalálhatók a példák is.

zai szövegeket is. Ezek legfontosabb forrása az Élő Lelki Rózsafüzér Társulat jegyzőkönyve,¹² amelyben a temetői kápolnák és keresztutak felállítását szorgalmazó beszédei olvashatók. Ezek egy részét külön füzetben is leírta.

Ökrös Józsefnek a kunszentmártoni céhek megalakításának százados ünnepségére írott ünnepi köszöntő énekét a kunszentmártoni céhes iratok őrizték meg.¹³ A rövid feljegyzés azt jelzi, hogy nemcsak a vallásos élet, hanem a céhes, az iparos élet területén is elismert szervező volt, hiszen rábízta a százados ünnep megszervezését s az ünnepi beszéd elmondását. Tudta, hogyan kell egy ünnepséget megszervezni.

Fontos kéziratos forrás a kunszentmártoni Élő Rózsafüzér és Éneklő Társulat csak részben Ökrös József által írott jegyzőkönyve. A társulat egyik megalapítója, s 41 évig első számú vezetője, jegyzőkönyvírója volt. A társulat megalakulásának történetét, valamint a működés intézményi kereteinek kialakítási történetét leírva, természetesen óhatatlanul önmagáról is vallott.¹⁴ Ezekből a válogatott idézetekből a közéleti Ökrös József mutatkozik be, akinek tervei, elképzelései vannak, amelyeket meg is tud valósítani, mert tekintélye van az egyházi és világi közigazgatás vezetői, valamint polgártársai előtt. Személyiségjegyei és egyéni képességei pedig alkalmassá teszik őt a nyilvános szereplésre.

Melyek ezek a tulajdonságok és képességek? A jegyzőkönyv és egyéb írásai alapján: 1. Állandó tájékozódás, olvasás és tanulás széleskörű érdeklődés alapján, amelynek középpontjában a vallás tanítása és az egyház története, az egyházi népénekanyag valamint az ipartörténet áll. 2. Jó kommunikációs képesség, amelyet a közéletben és a mesterségben szerzett tekintélye alátámaszt és támogat. 3. Jó helyzetfelismerés, jó emberismeret. 4. Körültekintő és alapos, megfontolt tervezés. 5. Jó szervezőképesség és készség. 6. Költői véna. 7. Kiváló szónoki képesség. 8. Egyházhűség, mély vallásosság.

A 19. századi vallásossággal szemben támasztott, fentebb említett általános igényeknek (szerep) és a tömören ismertetett licenciátusi hagyományoknak mindenben megfelelt Ökrös József élete és működése. Összetett, gazdag egyéniség volt: énekes ember, „főénekes”, társulati szervező, búcsúvezető, vallásos prózai szövegeket („prédikációkat”, tanításokat) író ember, termékeny énekszerző, a közösségi élet ünnep alkalmainak, szertartásainak, ünnepeinek szervezője, alakítója, irányító formálójá.

A vallási ismeretekre tanító: Ökrös József prózai írásai

Ökrös József gyakorlott író, jó tollú elbeszélő volt. Mindez meg is látszik bejegyzésein. Lehetséges, hogy ebben valami szerepe lehetett a családi hagyománynak is: apja vőfélykedett, s nyilván egyéni képességei is alkalmassá tették erre.¹⁵ Egyes jegyzőkönyvi bejegyzései – főleg a számára fontosnak tűnő társulati

¹² BARNA 1998.

¹³ Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, a kunszentmártoni céh iratai, 1865.

¹⁴ BARNA 1998.

¹⁵ BARNA 1998.; GUNDA 1998.

eseményekről szólók – jól megfogalmazott, kerek epikus történetek. Példának említhetem a megalakulás körülményeit (1–12. oldalak), a társulati lobogókészítés (46–48.) ennek felszentelési ünnepségét (54–55.) vagy a templomi stációs képek csináltatásának részleteit leíró (75–76.) jegyzőkönyvi fejezeteket. Ezek gyakran az előbeszéd stílusfordulatait is jól visszaadó narratívumok.¹⁶

A Rózsafüzér Társulat által szervezett új ájtatosságokra összegyűlt tömeg kínálta alkalmakat Ökrös József arra használta ki, hogy a rózsafüzérről oktassa, tanítsa az egybegyűlteket. Erre bizonyára volt plébánosi felhatalmazása. A rózsafüzér ájtatosságát és társulatát népszerűsítő beszédeit felvette a társulati jegyzőkönyvbe is. E beszédek, a vallási propaganda jól kimunkált darabjai (pl. 39–43., 68–69. oldalakon), témájából felkészült, tájékozott, olvasott embernek és jó szónoknak mutatják őt.

Halottas énekei mellett, prózai írásaiból a gyász reprezentálásán kívül megismerjük a korabeli ember felfogását a jó halálról, a hirtelen halálról (=készületlen, váratlan halálról), a halálokokról, a halálhoz való viszonyáról és a meghalás kultúrájáról, azaz a halálhoz vezető útról. Valószínű, hogy ez nem csupán Ökrös József egyéni, vagy a szűkebb kunszentmártoni katolikus közösség véleménye, hanem a korabeli általános katolikus felfogás helyi tükröződése. Igazolják ezt az elemzésbe bevonható prózai szövegek is, amelyeket a temetői kápolnák és keresztutak felállítása érdekében mondott és írt. Hét prózai szöveget lehetett bevonni az elemzésbe: 1./ *Temetési egyletek (é.n.)* 2./ *Mária, a haldoklók segítője (é.n.)* 3./ *Halottak napján beszéd, 1854.* 4./ *Halottak estéjén elmélkedés a temetőben, 1856.* 5./ *Halottak estéjén, 1857.* 6./ *Kálvária kápolna építésére beszéd, halottak estéjén, 1868.* 7./ *1869. Az Alsó temetői kápolna toronygomb és -kereszt feltételére elmondott beszéd és versek.*

E prózai munkák egy része prédikáció. Tudomásunk szerint pedig az egyház nem engedte prédikálni a laikusokat, tartva a téves tanítás lehetőségétől. A korabeli plébánosok Ökrös Józsefnek mégis megengedték, hogy temetőben, a rózsafüzér társulat templomi miséje után (?) beszéljen, tanítson, kápolna építésére és adakozásra buzdítson.

1854 Nagypéntekjén például a kunszentmártoni Felvégyben álló Vereskeresztnél¹⁷ rózsafüzért népszerűsítő beszédet mondott. Lehet, hogy a beszéd nem saját fogalmazványa, hanem valamelyik újságból, folyóiratból vette. Ám ez sem von le semmit a jól szerkesztett szöveg értékéből. Azt pedig jelzi, hogy Ökrös József el tudta fogadni az abban leírt gondolatokat, mert hiszen továbbította is polgártársainak.

A jól megszerkesztett beszéd bevezető része ellentétpárookra épül, finoman aktualizál és apologizál. Arra utal, hogy az adott alkalommal (Nagyböjt) alig néhányan mondják csak a fájdalmas olvasót („bánatos olvasót”), pedig Kunszentmárton katolikus város. Az ok: a tudatlanság. Ezen akar ő segíteni, ezért beszél a szentolvasóról, s ismerteti beszédje vázlatát. Ennek kapcsán utal az újon-

¹⁶ E történeteket lásd BARNÁ 1998. a jelzett oldalakon!

¹⁷ JÓZSA 1999.

nan alakult Rózsafüzér Társulatot elítélő véleményekre (új találmány, cifra imádság¹⁸), visszautasítva azokat. Beszédének következő két részében először röviden a rózsafüzér titkait mutatja be találó hasonlatot használva (rózsa és részei: virág, tövis, levél; rózsafüzér és titkai: örvendetes, fájdalmas, dicsőséges), érthetően és képszerűen fogalmazva. Valószínű, ezek nem saját ötletei és költői képei voltak, hanem a rózsafüzéres kiadványokból meríthetett. Bár a saját szerzőség sem vethető el teljesen, hiszen tehetségét sok-sok énekszövegén láthattuk. A titkok áttekintésével az akarja megmutatni, hogy az olvasó, a rózsafüzér egyenlő a Szentírással. Nem eretnokség, s nem tévtanítás. Ezt követően minden társadalmi réteget és foglalkozást (halász, pásztor, földműves, katona stb.) megszólítva az olvasó végzésére buzdít. A foglalkozásokat bibliai párhuzamba is állítja (pl. halászok voltak az apostolok is). Még mindennapi életünk tárgyai is – ugyancsak bibliai párhuzammal – a rózsafüzérre emlékeztetnek, amely a katolikus kereszténység szimbóluma lett. Az egyház ajánlására hivatkozással legitimálni kívánja a helyi társulati kezdeményezést. Erről, kiemelve a plébános szerepét, dicsérőleg szól. Beszédjének célja az oktatás mellett buzdítás, példaadás és konfliktus-oldás is volt.

Mindezek a szövegelemek, gondolati tartalmak azt jelzik, hogy Ökrös József sok mindent elolvashatott kora kegyességi irodalmából. Hogy miket, nem tudjuk, mert alig egy-két helyen utal erre kézírataiban, általában pedig nem jelzi. De szinte biztosnak látszik, hogy vallási ismereteit a templomi igehirdetésen kívül olvasmányélményeiből is tudatosan gyarapította. Fennmaradt kézírataiban csupán egyetlen alkalommal, éppen a Szentolvasó magyarázatánál említi meg szövegének forrását „Katholika Néplapból, Október 3-dikán 1858”.¹⁹ Valószínűleg utazott is (Eger, Esztergom, Máriaradna, Baja [?]) olyan helyekre, ahol vallásos irodalmat vásárolhatott. A 19. század második felében már több kunszentmártoni család járatott újságot. Közöttük lehetett az Ökrös család is. 1861 óta a Kunszentmártonban működött a polgári olvasó egylet. Ebből a korból a jászladányi Orosz István olvasmányait ismerjük – részben. Ezek címeit – sőt nem egyszer beszerzésük módját is – leírta. Az elemzésbe bevonhatjuk ugyan a múlt századvég kunszentmártoni plébániai könyvtárát, amelynek jegyzéke fennmaradt. Ám nem tudjuk, hogy ebből Ökrös József mit olvashatott. Egy alaposabb tartalmi elemzés természetesen hozhat eredményeket, hiszen – ha nem is az énekeiben, és prózai írásaiban – Ökrös József gyakran említ példát nemcsak a Szentírás különböző helyeiről (őszövettségi könyvek, az apostolok cselekedetei, levelek), hanem a szentek életéből, az egyház történetéből. Az énekszövegek szempontjából is egy alaposabb formai és tartalmi elemzés lesz a megmondhatója, hogy kora mely énekeskönyveit használta fel, melyek énekanyagára épített tudatosan vagy szabadon használható közkinsnek tekintve szinte természetesen (mint Bálint Sándor szerint Orosz István). Amit biztosra mondhatunk, az egyrészt a Zsasskovszky énektár, hiszen az egri főegyházmegyében akkoriban azt használták, másrészt

¹⁸ Vö.: BARNÁ 1998. 40.

¹⁹ BARNÁ 1998. 46.

a kunszentmártoni Mezei kántorok énekeskönyvei, hiszen azok a legtöbb kunszentmártoni család tulajdonában megvoltak, különösen Mezey Nepomuk János 1883-as kiadású Egyházi énekkönyve. Ezekben halotti énekek is vannak.²⁰

A házi orvosságos könyv

Ökrös József orvosló, gyógyító tevékenységéről nem tudunk. Valószínűleg ezzel nem is foglalkozott. Mégsem lehet véletlen, hogy hagyatékában fennmaradt egy 48 oldalas kéziratos gyógyászati könyv.²¹ Ennek keletkezéséről és használatáról semmi közelebbit nem tudunk. Lehetséges, hogy csak a maga és családja számára írta össze ABC rendben a betegségeket, tüneteiket és gyógymódjaikat. De nyilvános működését ismerve az sem kizárt, hogy a köztisztvisletben álló embert többen is megkeresték betegségeikkel, problémáikkal, s ő akkor segített nekik. Talán rá is vonatkozik Bálint Sándor megállapítása, miszerint az általa vizsgált „szentemberek” egyfajta „kultikus orvosi készségnek” voltak birtokában.²²

Maga a kéziratos könyv egy kisebb és egy nagyobb kéziratos füzetből áll, amit fehér és fekete cérnával összevarrtak. Borítója, címlapja nincs. Az első és az utolsó oldal eléggé elszennyeződött. Bizonyára többször folyadék ömlött rá, mert foltos és néhol az írás erősen elhalványodott. Ökrös Józsefnek nemcsak azért tulajdonítjuk, mert leszármazottaitól került elő, hanem azért is, mert Ökrös számos fennmaradt autográf írásával összevetve azonnal látszik az azonosság. Nem ismerjük a kéziratos könyv forrását. Hatvan betegség diagnosztizálását és gyógyítási javallatát tartalmazza, nagyjából következetes ABC rendben. A gyógymódok közül csupán egynél találtam „próbát” megjegyzést, ami a gyakorlatban való alkalmazásra utal. Ez pedig a hideglelés meglehetősen bizarrnak tűnő orvossága: a disznóvályú alól vett, ecetbe tett giliszta megivása. Emellett hasznos tanácsokat is ad például a gyermekgondozáshoz.²³

Közel azonos korból ismerünk egy másik kéziratos gyógyászati könyvet Mesterszállásról, amely egészen 1897-ig Kunszentmárton pusztája volt.²⁴ A mesterszállási kéziratos gyógyászati könyvet Gulyás Éva tette közzé és elemezte két közleményben is.²⁵ Megállapítása szerint a gyér orvosi ellátottság miatt a XIX. században sok családnak még szüksége volt a gyógyászati ismeretek kéziratos összefoglalására.²⁶ Ezek a kéziratos orvosló könyvek a nyomtatott orvosi könyvek hiánya miatt a 16-18. század orvosi irodalmának jellemző megnyilvánulási formái voltak.²⁷ A kunszentmártoni könyv – a mesterszállásával együtt – a házi orvosságos könyvek kategóriájába tartozik. A mesterszállási kéziratos könyvet

²⁰ BARNA 1983., 1984.

²¹ Részleteket közölt belőle TURCSÁNYI 1973. A 19. század második feléből származó kéziratot tanulmányában GULYÁS Éva tévesen 18. századnak említi. GULYÁS 1990. 338.

²² BÁLINT 1942. 25.

²³ BARNA 2002.

²⁴ BARNA 1995., BARNA – GULYÁS 1996.

²⁵ GULYÁS 1990., 1992.

²⁶ GULYÁS 1990. 335.

²⁷ SZLÁTKY 1983. 402.

„Tereffel kunszentmártoni doktornak könyvéből 1841. esztendőben” írták ki.²⁸ Gulyás Éva hangsúlyozza Pápai Páriz Ferenc *Pax Corporis*ának, valamint néhány más 17-18. századi orvosi könyvnek, különösen Juhász Máté *Házi különös orvosságok* című erős hatását az általa vizsgált kéziratra.²⁹ Egy évszázaddal korábbi (Berhida, 1798) kéziratos orvosló könyvet elemezve Vajkai Aurél arra a következtetésre jutott, hogy abban főleg Váli Mihály: *Házi Orvos Szótáratska*, valamint Méliusz Juhász Péter: *Herbáriumának* adatai bukkannak föl.³⁰

Kunszentmárton egészségügyének 18-19. századi történeti vázlatát Turcsányi István írta meg,³¹ aki végigköveti a helyi borbélyorvosok, orvosok működését a településen. Ebből megtudjuk, hogy az utolsó orvosborbély az öcsödi Treffler József volt Kunszentmártonban, aki 1849-1853 között működött.³² Kunszentmárton város tanácsa 1853-ban hirdetett első ízben állást egyetemet végzett orvosdoktor részére.³³ Valószínű, hogy a mesterszállási kéziratos könyvhöz hasonlóan Ökrös József is valamelyik kunszentmártoni borbélyorvos könyvét használta forrásul. Ezen a ponton azonban már találgatásokra vagyunk utalva.

A kézirat helyi jelentősége mellett fontos dokumentuma a 19. század utolsó harmada alföldi mezővárosi népies gyógyító gyakorlatának. Jelzi, hogy az állatgyógyítás mellett az emberorvoslásban is szerepet kaptak nyomtatott és kéziratos gyógyászati könyvek.³⁴ Egyetérthetünk Gulyás Éva megállapításával: azzal, hogy bizonyos nyomtatott orvosi könyvekből kéziratos füzetekbe kerültek gyógymódok, eljárások, megnyílt az út a gyógymódok folklorizációja előtt.³⁵ Ökrös József kéziratos recept-könyve sem más tehát, mint írásba foglalt szóbeli kultúra.

Néhány tanulság Ökrös József és 19-20. századfordulás társai

Láttuk tehát, hogy Ökrös József szerepvállalásában megvoltak mindazok a funkciók, amelyek tevékenységét a licenciátusával összekötik, s netán azonosítják: búcsúvezető, énekszerző, előénekes, a paraliturgia szervezője, társulatalapító, vallási ismeretek közvetítője. Nem keresztelt, nem esketett és nem temetett azonban, arra szükség sem volt, hiszen a 19. században Kunszentmártonban már több pap is működött. A liturgia szolgálatára 1845-ben alakult meg az

²⁸ GULYÁS 1990. 338.

²⁹ GULYÁS 1992. 405.

³⁰ VAJKAI 1975. 245–246.

³¹ TURCSÁNYI 1973.

³² GULYÁS 1990. 337. Bár ennek kissé ellentmond, hogy a mesterszállási kéziratos könyv címlapján „Tereffel kunszentmártoni doktorként” szerepel már 1841-ben is.

³³ TURCSÁNYI 1973. 79.

³⁴ BARNÁ 1981. A kunszentmártoni plébániai könyvtár anyagában megmaradt néhány állatgyógyászati könyv is. Ezekben a margón vagy külön papíron megjegyzések olvashatók, hogy használóik mely betegségekre és mely gyógymódokat használták. A kunszentmártoni plébániai könyvtár általam ismert 1870-es jegyzéke azonban nem tartalmaz emberorvoslással foglalkozó könyveket, amelyek forrásául szolgálhattak volna Ökrös József kéziratos orvosló könyvének. Bizonyára máshol kell a forrást keresnünk.

³⁵ GULYÁS 1992. 405.

Énekes Társulat, a helyi népnyelvben *Szent Lélek Céhe* Ökrös József vezetésével. Ez ugyan három éves működés után magától megszűnt, ám mégis az egyesületi gondolat fenntartója lett, s így újabb társulat megalakításának inspirálójává vált a következő évtizedben. Miután a liturgiában való segédkezés és közreműködés Kunszentmártonban elsősorban a mindenkori kántorok³⁶ feladata volt, az énekesek, így Ökrös József is főleg a paraliturgiát szolgálták ki. Nagy érdemei vannak a kunszentmártoni temetői kápolnák építtetésében is.³⁷ Kezdeményezője volt a temetőnyitásnak, a stációk és a kápolna építtetésének. Ezáltal újabb szakrális teret alkotott Kunszentmárton közössége számára, amely nemcsak a hivatalos liturgiák, hanem a paraliturgia színterévé is vált 1869 után. Az Alsó temetői kápolna pedig egyfajta *deponia pia* funkciót is betölt immár közel másfél évszázada.³⁸

Ökrös József tevékenységével és „egyházias kultúrájával azt a szakadékot hidalja át, ami a jozefinizmus kényelmes józanságában nevelkedett lelkipásztor és a vallás heroikus élményét hordozó nép között sokszor vált a 19. század folyamán olyan feltűnővé”, – idézzük Bálint Sándor megállapítását.³⁹ Elfogadva Bálint Sándor véleményét, azt érvényesnek tekintjük Ökrös Józsefre is: „a XVIII. század katolikus újjászületésében ismét paphoz (jutó közösségekben) a licenciátusok hivatása tulajdonképpen véget ért volna, de régi szerepkörükből több mozzanatot, így a búcsúvezetést, templomi előimádkozást és éneklést, egyéb tennivalókat, egyszerűen a helyi hagyományt továbbra is megtartják ... E típus serénykedik a régivágású közösségek, jámbor társulatok vezetésében. Bizonyos az is, ... hogy a kultuszban ők őrzik ... a parasztság jellemző kollektív megnyilatkozásait, orális gyakorlatát”.⁴⁰

Ökrös József ezzel szemben, vagy ezek mellett elsősorban az írással élt. Kéziratot, sőt, nyomtatásban is megjelentetett énekszövegeit nem tekintjük azonban másnak, mint írásba foglalt / kinyomtatott szóbeli, orális közköltészetnek.

Ökrös József az átlagosnál magasabb egyházas műveltségű, öntudatos ember volt, aki tudatosan felvállalt szerepkörében a licenciátus hagyományok folytatója és a típusnak tekintett jászladányi Orosz István méltó kortársa volt. Az a típus, aki – ismét Bálint Sándort idézve – „a közösség szószólója, az ünnepek szertartásmestere, aki biztosítja a hagyományos rendet, ismeri az íratlan tradíciókat, amelyeknek értelme talán már el is homályosult, mégis ragaszkodnak hozzájuk, mert valami magasabb szimbolikus jelentést éreznek bennük. Ez a személyiség meg tudja adni Istennek, ami Istené és az embernek, ami az emberé. Ismeri az évszázados kultikus gyakorlatot, az ünneplés etikettjét, vagy legalábbis annak beidegzett formáit és így képes arra, hogy a közösség egyes tagjaiért ... Isten, ember előtt helyt álljon. ... Ügyel a közösségi kultusz teljességére, amelyet

³⁶ BARNA 1983., 1984.; DÓSA – SZABÓ 1936. 177–193.; BÁLINT 1942. 30.

³⁷ BARNA 1995.; JÓZSA 1998.

³⁸ A temetői kápolnák esetében ez nem egyedülálló dolog. Hasonló szerepe van a tápéi Ótemető kápolnájának is, amely tárgyaiban az elmúlt másfél évszázad népi vallásosságának, lelkiségi áramlatainak is lerakata lett. Lásd: BARNA 2003.

³⁹ BÁLINT 1942. 26.

⁴⁰ BÁLINT 1942. 27.

a pap műveltsége, társadalmi helyzetének különbözése folytán már nem tölt be egészen.”⁴¹ Bár elismeri plébánosa, papja tekintélyét, a maga területén nagyfokú önállóságot, mégpedig felelősségteljes önállóságot mutat. A maga eszközeivel végzi és segíti a hívek pasztorációját.

Úgy látszik azonban, hogy ennek az embertípusnak a 19. század végi Kunszentmártonban sem volt egyöntetű elismertsége. A helybeli születésű Dósa József plébános ugyan Ökrös József 1891. évi szóbeli lemondásakor még személyes elismeréséről és tiszteletéről biztosította, s javasolta, élete végéig hagyják meg rózsafüzér társulati világi elnöki tisztségben, egy évvel később azonban már – jegyzőkönyvi köszönettel – elfogadta írásos lemondását.⁴² Újabb egy évvel később pedig meg sem említi Ökrös József halálát a Rózsafüzér Társulat jegyzőkönyve, holott más esetében megtette. Miért? Olyan konfliktus áll a háttérben, amelyet a jegyzőkönyv lapjairól nem lehet kiolvasni? A figyelmesség Ökrös József sajátja volt, utódai pedig nem értek fel hozzá figyelmességben és szellemi színvonalban? Vagy ez a körülmény jelzése annak, hogy lejárt az ilyen szentember-típusok ideje, s a századvég vallásosságában a hozzá hasonlóknak már nem volt, lehetett szerepe? Ma már csak találgathatunk, de valószínűleg mindegyik fölvetésben lehet igazság.

Dósa József plébános aktív bekapcsolódása a társulat munkájába értelmezhető úgy is, hogy a klerikus egyház ellenőrzését a laikus vallásos társulatra és vezetőire, az énekes emberek működésére is kiterjesztette, s ezáltal a szentemberek tevékenységét visszaszorította. Ebben sok igazság lehet, hiszen a 20. században megalakult újabb vallásos társulatok már mind erős papi irányítása alatt működtek. A 19-20. század fordulójára megjelent Kunszentmártonban is egy új típusú vallásosság, amely egy erősen individualizálódott, az egzisztenciális kérdésektől erősen eltávolodott, s vasárnapi hangulattá alakított vallásosság volt. Ennek képviselői a helyi tiszttviselők, a helyi birtokos réteg értelmiséggé vált tagjai. A minta értéke nagy volt. Ekkor alakult ki az „úri hölgyek” vasárnap déli fél tizenkettes ún. „szagos misére” való járása, a parasztnéppel nem keveredtek. Az izzadságszagú vallásosság a maga gyalogos zarándoklataival, vezekléseivel, keresztyárásaival és virrasztásaival visszaszorult. Bár a népi vallásosság megmaradt annak, ami volt, komplementer vallásosságnak, de mind szűkebb körben érvényesül. Még szentemberei is vannak, mai énekszerzők, előénekesek, búcsúvezetők. A racionálissá üresedett klerikus egyház, s a vasárnapi vallásosság azonban nem tud mit kezdeni velük. Vallási túlhajtást, sőt, babonáságot lát bennük és működésükben.

⁴¹ BÁLINT 1942. 15–16.

⁴² BARNÁ 1998. 200–201.

Irodalom

ANTALÓCZY Lajos

1986 *Az Egri Nyomda Rt. története 1893–1949.* Eger.

BÁLINT Sándor

1942 *Egy magyar szentember. Orosz István önéletrajza.* Budapest.

1981 Vallásos népköltészetünk egyéni ihletései. In: *A hagyomány szolgálatában.* Budapest: Magvető Kiadó. 53–67.

BARNA Gábor

1981 Baromorvosi könyvek - népi állatorvoslás. Nagykinsági adatok a népi állatorvosláshoz. In: Dankó Imre (szerk.): *Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 30. évfordulójára.* Túrkeve 183–191.

1983 „Istent dicsőítő egyházi énekkönyv”. A Mezey kántorok énekeskönyvei és énekei I–II. *Vigilia* 48. évf. 4. 264–267, 5. 337–341.

1984 Katolikus egyházi népének, énekszerzők és a folklorizáció. *Folklor és tradíció* 1. Budapest. 123–133.

1998 *Az Élő Rózsafüzér kunszentmártoni társulata.* Devotio Hungarorum 5. Szeged.

2001a „Örök valóságba mentem átál...” A halál és a túlvilág Ökrös József halottas énekeiben. In: Pócs Éva (szerk.) *Lélek, halál, túlvilág. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* Budapest: Balassi Kiadó. 383–395.

2001b „Örvendez ég és föld ...” Ökrös József achrosztikonos énekei. In: Barna Gábor (szerk.): *„Nyisd meg, Uram, szent ajtótát ...” Köszöntő kötet Erdélyi Zsuzsanna 80. születésnapjára.* Budapest: Szent István Társulat. 113–154.

2002 Egy XIX. századi kézirat orvosságos könyv és összeírója. In: Barna Gábor – Kótyuk Erzsébet (szerk.): *Test, lélek, természet. Tanulmányok a népi orvoslás emlékeiből. Köszöntő kötet Grynaeus Tamás 70. születésnapjára.* Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 9. Budapest – Szeged: Kairosz Kiadó – Paulus Hungarus Kiadó. 48–66.

2003 *Egy szent raktár. A Sacred Depot.* Devotio Hungarorum 10. Szeged: Néprajzi Tanszék.

2004 „Örvendtes olvasóddal Mária tisztelünk ...” Ökrös József rózsafüzéres éneke. In: Andrásfalvy Bertalan – Domokos Mária – Nagy Ilona (szerk.): *Az Idő rostájában I. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára.* L'Harmattan – Budapest. 445–490.

BARNA Gábor szerk.

1995 *Mesterszállás. Tanulmányok a község történetéből.* Mesterszállás.

BARNA Gábor – GULYÁS Katalin szerk.

1996 *Mesterszállás - az önállóság útján 1897–1997.* Mesterszállás.

DÓSA József – SZABÓ Elek

1936 *Kunszentmárton története I.* Kunszentmárton.

GRYNAEUS Tamás

1972/1973 Engi Tüdő Vince: a legenda és a valóság. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve.* Szeged. 155–184.

GULYÁS Éva

- 1990 Adatok a Jászság és a Nagyunság XVIII-XIX. századi gyógyító gyakorlatához. *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv VII.* Szolnok. 335–346.
1992 Egy XIX. századi kéziratos gyógyítókönyv Mesterszállásról. In: Novák László (szerk.): *Hiedelmek, szokások az Alföldön I.* Nagykőrös. 401–425.

GUNDA Béla

- 1998 Az egyéniség- és személyiségkutatás kibontakozása a néprajztudományban. In: Barna Gábor (szerk.): *Szentemberek – a vallásos élet szervező egyéniségei és jeles alakjai.* Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 1. Szeged–Budapest. 13–25.

JÓZSA László

- 1998 Kunszentmárton múlt századi szentembere: Ökrös József. In: Barna Gábor (szerk.): *Szentemberek – a vallásos élet szervező egyéniségei és jeles alakjai.* Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 1. Szeged–Budapest. 233–244.
1999 *Megszenteltkövek. Kápolnák, szobrok, keresztek és temetők Kunszentmártonban.* Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 4. Szeged.

LUGOSSY Ilona

- 1998 Varga Lajos jázsági búcsúvezető, a Verses Szentírás alkotója (1855–1909). In: Barna Gábor (szerk.): *Szentemberek – a vallásos élet szervező egyéniségei és jeles alakjai.* Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 1. Szeged–Budapest. 51–67.

SÁVAI János – GRYNÆUS Tamás

- 1994 *Tüdő Vince betegei. Egy szeged-alsótanyai gyógyító ember feljegyzései.* Devotio Hungarorum 1. Szeged.

SZLATKY Mária

- 1983 „Minden doktorságot csak ebből késértek ...” Szemelvények orvosi kézikönyvekből. Budapest.

TURCSÁNYI István

- 1973 A népi gyógyászat Kunszentmártonban. *Tiszazugi Füzetek 1.* Kunszentmárton – Szolnok. 76–85.

VAJKAI Aurél

- 1975 Egy kéziratos orvosló könyv. *Orvostörténeti Közlemények, Supplementum 7–8.* Budapest. 245–257.

BARNA, GÁBOR

A HOLY MAN FROM THE 19TH CENTURY

In the role of József Ökrös (1816-1893) one can find all those functions which bind him to the so called licentiate: leader of pilgrimages, writer of church songs, precantor, organizer of the paraliturgy and religious societies, mediator of religious knowledges, healer. As the co-operation in the liturgy was always the task of the cantors in Kunszentmárton, birth place of József Ökrös, precantors served mainly the paraliturgy. He was initiator of opening of a new cemetery, of building of new cross way and chapel. Through this activity he formed new spaces and places for the religious community of Kunszentmárton.

With his activity József Ökrös bridges the distance between the enlightened opinion of priests and of the people's religious practice in the 19th century.

A CSÁSZLÓCI GYÓGYÍTÓ „SZENT EMBER”

*„Bölcsességét sokan magasztalják, s az nem is múlik el az idők végéig.
Az emlékezete nem enyészik el, késő nemzedékek emlegetik nevét.”
Sirák fia könyve, 39, 9-10.*

A tanulmány az Ungi sík egyik legismertebb lelkészének életútját tárja fel a már ismert dokumentumok és visszaemlékezések alapján. A több mint négy évtizeden keresztül egy helységben, Császlócon (ma Császlivci, Kárpátalja) szolgálatot teljesítő római katolikus pap, Szentmihályi Lajos, közösségének nem csak lelkipásztora, hanem gyógyító orvosa is volt.

A hajdani tisztelendő emlékképe napjainkban is elevenen él a volt hívek, valamint a környező települések lakosainak emlékezetében. A néprajzi gyűjtőutak során lejegyzett anyagban fél évszázad távlatából is számos utalás, hivatkozás és visszaemlékezés bizonyítja a katolikus pap széleskörű gyógyító tevékenységét. Elöljáróban röviden felvázoljuk azokat a történelmi eseményeket, amelyek közrejátszottak abban, hogy Szentmihályi Lajos atya – akit később pápai kamarássá és címzetes préposttá neveztek ki –, a lelkeszi hivatás gyakorlása mellett minden körülmények között, a „nehéz időkben” is felvállalta a gyógyító pap szerepét. A település és az ott működő katolikus plébánia életének jelentősebb eseményeit is felvillantva, a kezdetektől napjainkig párhuzamosan vizsgáljuk a történelem során bekövetkezett változásokat. Feltárjuk azokat a körülményeket, amelyek közrejátszottak abban, hogy a faluba került fiatal lelkész az idők folyamán a közösség szellemi vezetőjévé, tanítójává, orvosává és igazi atyjává vált.

Önmaga megfogalmazta jelmondatához mindhalálig hű maradt, a falu közösségének nemcsak lelki, hanem testi orvosa is volt. Hitéhez és meggyőződéséhez híven teljesítette a reá bízott feladatot, akárcsak az önként vállalt, igen nehéz és fáradságos gyógyító tevékenységet. Személyét, különleges egyéniségét már életében legendák övezték, ezek nyomába szegődve feltártuk azok eredetének okait is.

Hajdani hittanos diákjai napjainkban is mély tisztelettel és csodálattal szólnak emberségéről, önzetlenségéről, segítőkészségéről és mélységes hivatástudatáról. Halálának körülményei máig tisztázatlanok: egyes vélemények szerint szív-roham végzett vele, mások szerint az NKVD¹ ügynökei megmérgezték. Utolsó kívánságának megfelelően a császlóci temetőben helyezték örök nyugalomra. A hívei, tisztelői emlékül és hálából síremléket állítottak lelki és testi orvosuknak. Emléke a településen napjainkban is él, a falu főutcája az 1990-es évektől az ő nevét viseli.

Szentmihályi Lajos a Szabolcs vármegyei Nagyhalász községben született 1877. július 30-án. Édesanyja Mihalkovics Mária, édesapja Szentmihályi Imre,

¹ NKVD, Belügyi Népbiztosság, a Szovjetunió állambiztonsági szerve.

a folyó szabályozását végző Tiszavölgyi Társulat hivatalnok volt. Az elemi iskola 1–4. osztályát Sátoraljaújhelyen, a polgári iskola 5–7. osztályát Ungváron, a nyolcadikat Szatmárnémetiben végezte. Itt érettségizett a Katolikus Királyi Főgimnáziumban 1896. június 23-án, jó eredménnyel. Hittudományi tanulmányait 1896–1900 között Szatmárnémetiben, a papnevelő intézetben folytatta. Szentelési adatai szerint 1900. június 27-én al-szerpappá, június 29-én szerpappá, másnap, június 30-án áldozópappá szentelte Meszlényi Gyula (1832–1905) megyéspüspök.²

Lelkipásztori tevékenységét káplánként kezdte 1900. július 26-án, a Máramaros vármegyei Nagybecskón. Kétévi szolgálat után 1902. augusztus 25-től visszakerült Szatmárnémetibe, ahol két hónapig actuarius, vagyis törvényszéki írnokként, illetve bírósági jegyzőkönyvvezetőként tevékenykedett. A zsinati vizsgát 1908. május 13-án Szatmárnémetiben tette le, jó eredménnyel. A személyi lapján olvasható bejegyzés szerint katonai szolgálatra alkalmatlannak találták.

Bereg vármegye központjába, Beregszász városába 1902. október első napján helyezték káplánnak. Itt mindössze három hónapig maradt, mert 1907. január 7-től, ugyancsak káplánként visszakerült Szatmárnémetibe. Mindössze fél éves szolgálat után, 1907. július 21-től új állomáshelyen, az abban az időben Szatmár megyei Papos helységben kezdetben ideiglenes, majd szeptember 17-től kinevezett lelkész. Négy évig szolgálta a közösséget. Ezt követően 1911. október 9-től az Ung vármegyei Császlóc faluba helyezték.³

A községet első ízben 1263-ban említik az oklevelek *Chaslouch* néven, még hozzá az Ung vármegyében, Ungvár és Munkács között félúton elhelyezkedő Szerednye várának tartozékaként. A falu Árpád-korabeli templomát a 14. században építették, és a külső ellenséges betörések ellen sánccal vették körül. Az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzék szerint *Zeaczlocz* (Császlóc) helységben ekkor már plébánia működött, és a falu népe tíz garas pápai tizedet fizetett.⁴ Egy 1332-ből származó dokumentum szerint ebben a térségben már több mint ötven templom volt.⁵ Itt fontos megemlíteni, hogy a jelenlegi Kárpátalja területe kezdetben az I. (Szent) István királyunk által 1009-ben alapított Erdélyi Egyházmegyéhez, majd 1346-tól az Egri Egyházmegyéhez tartozott. Ebben az időben birtokosai a hasonnevű, Császlóci, illetve a Pálóczi családok voltak.⁶

A császlóci Nagyboldogasszony tiszteletére felszentelt, festményekkel és falfaragásokkal gazdagon ékesített templomot 1549-ben a hitújítók elfoglalták, a védőfalat és a monostort lerombolták. A küzdelemben a plébános is életét veszítette. Emiatt a 16. század derekától a lelkész nélkül maradt hívek lelki gondozását előbb a gerényi pálosok, jóval később, 1718-tól a kisérti plébános látta el.

Közben az 1567-ben felvett adójegyzék szerint Chaszlotz települést a híres egri hős várkapitány, Dobó István birtokolta, majd 1668-ban Petrovay János kapta örökbe. Az 1715-ből származó adatok szerint hét jobbágy és egy zsellér-

² *Magyar Katolikus Lexikon*. VIII. 2003. 1008.

³ A Szatmári Püspökség irattárában található személyi lapja szerint. 1. old.

⁴ *A Szatmári Egyházmegye sematizmusa* 2006. 28.

⁵ NÉMETH 1999.

⁶ A Császlóci nemzetség egy évszázad múltán, 1444-ben férfiágon kihalt.

család lakta a települést, akik magyar és ruszin anyanyelvűek voltak. A településen öt év múlva, 1720-ban már tizenegy jobbágy és egy zsellér élt, akik közül öt magyar és hét ruszin nemzetiségű volt.⁷ Ekkori birtokosa Petrovay Antal, aki Ung vármegye követeként részt vett az 1774. évi országgyűlésen.

Ugyancsak az előbbi esztendőben, 1774-ben gróf Esterházy Károly egri püspök elrendelte a megrongált, tető nélküli császlóci templom rendbehozatalát. A felújítási munkálatok 1795-re fejeződtek be, de a torony csak később, 1797-ben készült el. Itt helyezték el a hajdani felszerelésből megmaradt egyetlen harangot.⁸ A helyi birtokos család leszármazottja, Petrovay József 1802 és 1805 között kastélyt építtetett Császlócon, amely még napjainkban is áll.

Már említettük, hogy a plébánia alapításától kezdve az Egri Egyházmegyéhez tartozott, amelyet 1804-ben kettéosztottak. A jelenlegi Kárpátalja egyik része az ekkor felállított egri érsekségnél maradt,⁹ a többi – így a Császlóc is – az 1804. március 23-án alapított Szatmári Római Katolikus Egyházmegyéhez került. Ung vármegyét három főesperességre – felső-ungira, alsó-ungira és közép-ungira – osztották. A császlóci plébánia az alsó-ungi esperesi kerülethez tartozott.

A királyi Helytartótanács 1839-ben arról rendelkezett, hogy Császlócon a plébániát vissza kell állítani. A rendeletnek 1841-ben tettek eleget, amikor újra-alapították a császlóci római katolikus plébániát, és megkezdték az egyházi anyakönyv vezetését. Hamarosan, 1846 és 1874 között átépítették a templomot: áttörték a hajó főfalát és karzatos toldalékkal látták el. Ekkor emelték a templomot övező kőkerítést is, amelynek oszlopfülkéiben Jézus keresztútjának stációit megörökítő festett szobrokat helyeztek el.¹⁰ A lelkészi teendőket a plébánia 1841. évi újjászervezést követően Kroó Vida látta el, aki 52 éven keresztül, 1893-ig szolgálta a híveket.

Közben a korabeli összeírás szerint Császlóc lakossága 1840-ben, vegyesen magyar és rutén. Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc idején a helyi lakosok közül többen harcoltak a honvédseregben az országra tört ellenséges hadak ellen. A földbirtokos Petrovay család egyik tagja, Petrovay Ákos, Bem József tábornok seregében szolgált őrnagyi rangban.

Fényes Elek 1851-ben megjelent geográfiai szótára szerint Császlócz orosz-tót falu Ung vármegyében, római katolikus fiók-szentegyházzal. Ekkor 353 római katolikus, 360 görög katolikus, 6 református és 26 zsidó lakta a községet.¹¹

Később, 1893-ban a plébánia élére Rónai István került, aki azonban egészségi okok miatt még abban az évben megvált hivatalától. Ezt követően Pajor (Tempfli) Endre volt Császlóc plébánosa közel két évtizedig, 1911-ig. Ezt megelőzően, az 1900. évi népszámláláskor a községben 294 római katolikus és 246 görög katolikus hívőt vettek számba. A templom orgonáját 1906-ban a rákosfalvai Rieger-

⁷ Ungvár és Ung vármegye 1940. 180.

⁸ A Szatmári Egyházmegye sematizmusa 2006. 255.

⁹ (Habsburg) I. Ferenc király 1804. március 16-án kiadott rendeletében az egri püspökséget érseki rangra emelte, amelynek suffraganeusai a rozsnyói, a szepesi, a kassai és a szatmári egyházmegyék lettek.

¹⁰ NÉMETH 2000. 14.

¹¹ FÉNYES 1851. 201.

gyár építette.¹² A településen 1910. évi összeíráskor 559 lakos élt, közülük 551 magyar nemzetiségű volt. A felekezeti megoszlás: a római katolikusok száma 290, görög katolikus 209, evangélikus 1, református 13, izraelita 46 fő.¹³ A lakosság döntő része földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozott, de már egy-egy iparos (cipész, varrónő, stb.) is működött a faluban. A vékony értelmiségi réteg képviselői a tanító és a lelkész voltak.

A császlóci plébánia vezetését 1911-ben Szentmihályi Lajos vette át, aki 1943-ig volt lelki gondozója a híveknek.¹⁴ Az 1917. évi adatok szerint az egyházközség filiái voltak Baranya, Kincseshomok, Kettergény és Nagygejőc szomszédos falvak.

Császlóc 1919 májusáig Magyarországhoz, majd Csehszlovákiához, 1938 novemberétől 1944 októberéig ismét Magyarország tartozott. Ekkortól Kárpátalja – így a vizsgált település is – a Szovjetunió része lett. A falu utolsó földbirtokosa a Czibur család volt, tagjai 1944 őszén Kárpátalja szovjet katonai megszállása elől menekültek el Császlócról. A Szovjetunió széthullását követően, 1991-től a falu Ukrajna része lett.¹⁵ A hajdani Ung vármegyei Császlóc (napjainkban Császlivci, Ungvári járás), a területi székhely Ungvártól mintegy 13 km-re, délre terül el.

Településünk történetének felvázolása után visszatérünk a 20. század első évtizedének végéhez. Ekkortól a közel hatszáz lakosú Császlóc társadalmának fél évszázadon keresztül meghatározó egyénisége volt Szentmihályi Lajos római katolikus lelkész, aki küldetését a hívek lelki gondozásában és a gyógyító orvoslásban látta. Hitt abban, hogy az egyháznak fel kell karolnia a szükségét szenvedőket, szorgalmazta – életkoruktól és társadalmi helyzetüktől függetlenül – a hívek nevelését. Azt vallotta, hogy a katolikus tanítás egyik legfontosabb szempontja a szegényekről, a hátrányos helyzetűekről való gondoskodás. Ez pedig csak úgy valósítható meg, ha nemcsak a templomban végzi szolgálatát, hanem a falu közösségében, a családok körében is.

Vezetése nemcsak erkölcsi tekintetben valósult meg, hanem a történelmi események okozta bizonytalan élethelyzetekben hozzá fordulóknak adott tanácsai révén is. A falu népe elfogadta, a lelkész pedig felvállalta az irányító szerepét. Tudása, tekintélye, következetes szigora, rendkívüli pedagógiai érzéke összetartó közösséggé formálta a híveket. Hitvallásához híven gondoskodott a rábízott emberekről, szó szerint együtt élt híveivel, ismerte mindennapi gondjaikat, bajaikat. Nemcsak a hivatásából adódóan, hanem a közvetlensége miatt is rendkívüli tiszteletnek örvendett. Ennek jeléül a gyermekek és az asszonyok kezét csókoltak neki.

A második világháborút megelőző időkben a falvak többségében nem volt orvos. A vidéki lakosság egészségügyi ellátása az állami alkalmazásban lévő körorvosok feladata volt, akik általában a nagyobb városokban telepedtek le és heti egy alkalommal látogattak el a körzetükbe tartozó településekre. A falvak lakói a hét folyamán a falusi bírónak jelentették, ha valaki a beteghez orvost kívánt

¹² A Rieger-gyár irattára megsemmisült a rákosfalvai üzem 1944. évi bombázásakor. In. Kosóczki 2009.

¹³ *Magyarország Közigazgatási Atlasza* 2000. 101.

¹⁴ *A Szatmári Egyházmegye sematizmusa* 2006. 255.

¹⁵ *Révai Új Lexikona* IV. 1999. 360.

hívni. Az előjáró feladata volt az doktort elkísérni a beteg házához. A sürgős esetek ellátása azonban azonnali beavatkozást igényelt, és az ismertetett orvosi ellátás mellett a közösségek a saját gyógyító tudásukra támaszkodva, a népi gyógymódokat alkalmazva látták el a beteget. Kizárólag sikertelenség esetén fordultak segítségért a paphoz, vagy – ha a család anyagi lehetőségei megengedték – a városokban fizetség ellenében működő orvoshoz. A hívó ember a betegséget Isten büntetésének, a Teremtő által az emberre mért megpróbáltatásnak tekintette. Nem véletlen, hogy elsőként lelki gondozójukhoz fordultak, és jobban bíztak a közöttük élő papok segítségével, mint az állami egészségügyi ellátás biztosította, ritkán odalátogató orvosban, vagy a magánrendelőkben, pénzért gyógyító doktorokban. Sokkal inkább követték a rendszerint helyben lakó lelkész testi-lelki egészségre vonatkozó tanácsait.

A lelkészek orvosló tudása iránti bizalom nem volt alaptalan, hiszen a 19. század folyamán számos olyan kiadvány látott napvilágot, amelyek a lelkészek egészségügyi képzését szolgálták.¹⁶ A Szatmári Püspöki Könyvtár polcain is fellelhetőek voltak az ilyen témájú kötetek,¹⁷ ugyanis a Püspökség Papnevelő Intézetében *Schlauch* Lőrinc (1824–1902) prépost az oktatott tárgyak közé bevettette az egészség- és életmentés-tant is.¹⁸ Ennek eredményeként a papnevelő intézet diákjai – így Szentmihályi Lajos is – a teológiai tudományokon kívül bizonyos fokú egészségügyi képesítést is szereztek. Egyébként az egyháztól soha nem volt idegen a gyógyító tevékenység: papjai és szerzetesei évszázadokon át gyógyították a betegeket a kolostorok falain belül, és az egyházi fenntartású ispotályokban. Stöhr Ágoston írta a lelkipásztoroknak szánt könyvében, hogy Svédországban a 19. század második felében a papi és orvosi hivatás egyesítését oly mértékben megkövetelték, hogy a lelkipásztori hivatalokért pályázóknak egy orvosi kurzust is el kellett végezniük.¹⁹

Az egyház nevelő munkája, karitatív tevékenysége – a szegények ellátása, az árvák és az öregek gondozása, valamint a betegek ápolása – kiegészítette, sőt pótolta az állam ilyen irányú kötelezettségeit. Az 1911-ben Császlócra került, már több mint egy évtizede gyakorló lelkész munkáját lelkiismeretesen látta el. A hitélet megszervezése és irányítása tekintetében az első és legfontosabb feladatnak a személyes példamutatást tekintette. Ez megmutatkozott az életvitelében, szigorú napirendjében. Reggel korán kelt, napját imádsággal, és korán bemutatott szentmisével kezdte, majd intézte az egyház gazdasági ügyeit, vagy beteget látogatott. A déli harangszó alatt térdepelve imádkozott. Délután fogadóórát tartott, bárki megjelenhetett előtte ügyes-bajos dolgaival. Ekkor fogadta a betegeket is. A bőjti

¹⁶ Az egyik legismertebb és méltán a legnépszerűbb a Stöhr Ágoston würzburgi orvos-magántanár által írott, 1884-ben Budapesten megjelent *Lelkipásztorkodási Egészségtan* különös tekintettel a közegészségügytanra című kötete. A több kiadást megért művet a Veszprémi Növendékpapság Pázmány körének hallgatói fordították magyar nyelvre.

¹⁷ A püspöki palota könyvtára számára 1891–1892-ben egy új épületszárnyat építettek. Az új könyvtár a Bibliotheca Laurenziana nevet kapta. Anyagát a káptalani könyvtár állományával bővítették, így a kötetek száma 11 829 db, a füzeteké pedig 2 606 db lett. In: *Magyar Katolikus Lexikon* XII. 2007. 618.

¹⁸ *Magyar Katolikus Lexikon* XII. 2007. 624.

¹⁹ Stöhr 1884. 2.

időszakokat szigorúan megtartotta, szabad idejében a szobájában, vagy a kertben, az öreg nyírfa alatt imádkozott, esetleg a határban gyógynövényeket gyűjtött. Lelki gondozóként látogatta a betegeket, vigasztalást, megnyugvást nyújtott, a különböző bajokra gyógymódokat javasolt, mindezt ellenszolgáltatás nélkül. Szentmihályi Lajos mélységes embersége, önzetlensége, fáradhatatlansága és példamutató élete révén lelkészként és emberként is kiérdemelte a közösség feltétlen bizalmát. A gyógyítás iránt érzett különös elhivatottsága hamar megmutatkozott.

Az 1914–1918. közötti első világháború, majd az azt követő trianoni békediktátum súlyos csapásként érintette a Szatmári Egyházmegyét. A határmódosítások következtében 46 Ung vidéki plébánia, és azok filiái Csehszlovákiához kerültek.²⁰ Kárpátalja római katolikus híveit ez időben az ungvári főesperes kormányozta, majd a Vatikán és a csehszlovák kormány megállapodása alapján, 1921-ben Kárpátalja apostoli kormányzóság lett.²¹ Igaz ugyan, hogy a terület nem kapott egyházmegyei státuszt, de a pápa által kinevezett apostoli kormányzó irányította.²²

Császlóc települést – akárcsak az Ung vidék síkvidéki részét – is Csehszlovákiához csatolták.²³ Az impériumváltást követően a császlóci esperes nem menekült el, hű maradt a híveihez, sorsközösséget vállalt velük az új államhatalmi keretek között is.

A katolikus egyház fontos szerepet szánt az Ung megyét jól ismerő lelkésznek: 1923-ban szentszéki tanácsosi címet adományoztak számára. A következő évben, 1924-től az alsó-ungi kerület esperesévé nevezték ki. 1926 novemberétől püspöki helynöki tanácsos, 1930 szeptemberétől egyházmegyei kormánytanácsos, illetve ugyanezen időtől kezdve egyházi bírósági ügyvéd. 1930-ben már a zsinati vizsgáztató testület, Vigilantia bizottság tagja, censor. 1933. január 26-án XI. Pius pápa számon felüli tiszteletbeli kamarása lett. 1936. január 1-től Ugocsa (sic!, minden bizonnyal Ungi – K. E.) fő-esperessé nevezték ki.²⁴

Miként az előbbi felsorolásból is kiderül, a „csehek alatti” korszakban Szentmihályi Lajosnak fontos egyházi megbízatásai voltak.²⁵ A rábízott tisztségek azonban nem akadályozták meg abban, hogy lelki gondozóként és „testi orvosként” is ellássa a híveit, és a hit alapjaira, a helyes viselkedésre, az egészség megőrzésének módjaira oktassa a gyermekeket. Ezen kívül a betegségek megelőzésének lehetőségeit is megismertette az iskolás gyermekekkel.

²⁰ BURA 2003. 16.

²¹ CSÁTI 1990. 21.

²² BURA 2003. 16.

²³ Az 1921. évi első csehszlovák népszámlálás szerint Császlóc lakossága 508 fő volt, közülük 292 római-, 168 görög katolikus, 7 evangélikus és 39 izraelita valláshoz tartozott. In: *Statistický Lexikon ...* 1928. 26.

²⁴ Az idézett adatok a Szatmári Püspökség irattárában található személyi lapjából származnak. 2. old.

²⁵ A csehszlovák korszakban idején, 1930-ban megtartott, második népszékirás adatai szerint, a település lakosságának száma lényegesen nem változott – ekkor 498 fő volt –, a római katolikusok száma valamelyest csökkent – 280 főre –, a görög katolikusoké viszont 189 főre nőtt. Rajtuk kívül egy evangélikust és 16 izraelitát számláltak össze. Négyen pravoszlávnak, nyolcan pedig felekezethez nem tartozónak vallották magukat. In: *Statistický Lexikon ...* 1937. 22.

Az alábbiakban a gyógyító pap egyéniségének főbb jellemvonásait, valamint orvosló tevékenységének emlékezetesebb eseteit visszaemlékezések és elbeszélések (oral history) alapján rajzoltuk meg. Több esetben egy-egy emberi sorsot meghatározó személyes találkozást villantunk fel, valamint a lelkész pályájának jelentős eseményeit visszatükröző szóbeli közléseiből teszünk közzé.²⁶

Lajos atya [a császlóci pap] mindigán megmondta, mi a baja. Azt is megmondta, ki tudja azt a beteget gyógyítani, vagy nem. Azt is, ha operálni kellett. Hogy ennyire látnok volt-e, vagy ennyire benne volt ez a tudomány, nem tudom. (Koh. N. J-né)

Elementek hozzá [a paphoz], ű megmonta, neked kezdődő tüdőgyulladásod van. Ezt szedjen három napig, ha jobban fáj, gyere vissza. De ő csak füllel hallgatott. Akkor még nem volt fülhallgató. Odatette a fülét, és úgy hallgatta. (R. K. G-né)

A gyógyító plébános erkölcsi tartása, fegyelmezettségre, példamutató szerénysége, jószándékú szigora a híveiben tiszteletet ébresztett.

Én már öreg korába ismertem, de mint egy angyal, olyan vót. Hófehér haja, olyan alázatos, olyan kedves, olyan finom, olyan szípen beszélt. (R. K. E)

Ő soha nem járt sehova. Vannak olyan papok, akik eljárnak lakdalomba, de ő soha nem járt sehova. (Koh. N. J-né)

Én ütet csak egyszer láttam öltönybe, mikor harmadolni jött ídesapámnak. Mindig reverendába járt. (Cs. G. B-né)

Orvosló szereit gyógynövényekből állította elő, amelyeket leginkább a környező mezőkön és réteken gyűjtött össze. A hazánkban nem honos gyógynövényeket pedig a plébánia ablakaiban, virágcserepben nevelgette.

Most, hogy itt reklámozzák az aloét, hát gondolok vissza, hogy neki is [papnak] minden tele volt ezzel a kaktusszal [aloe]. Hogy abból csinálta vóna ezeket az orvasságokat? Csak most gondolkozunk rajta. A füveket aztat gyűjtöttük, vót neki segítője, Ágnes néni, a házvezetőnő, az tán még öregebb vót mint ő. Meg Mariska, egy vínjány is vót, aki a parókiát rendezte, takarította. Ágnes néni főzött. (R. K. G-né)

Az érdeklődőknek nagy türelemmel magyarázta el a gyógynövények helyes begyűjtési és szárítási módját, valamint a használatukat. A nagyobb gyermekeket bevonta a közös szedésbe, így azok korán megismertkedtek az orvoslásban felhasználható növényekkel. A falu határába kirándulásokat szervezett, és kötetlen beszélgetésekkel nevelte a szépre és a jóra, a köréje seregülő gyermekcsapatot.

A gyerekekkel nagyon szeretett foglalkozni. Emberszámba vette a gyermeket is! Úgy beszélt velünk, mint a felnőttekkel. Mikor vendígségbe hívott, azt mondta a szakácsnénak, hogy 'teríts a fiatal úrnak!' Pedig csak olyan nyóc-kilenc éves lehettem akkoriba. (...) Tavasszal, mikor nyesték a szőlőt, ő mindig üvegecskéket adott nekünk, hogy fogjuk fel a cseppeket a szőlőből. Édesanyám mondta, hogy nagyon vigyázz rá, csak akkor vedd ki belőle a dugót, mikor már felkötötted! (...) Az esperes úrnak én is gyűjtöttem. Orbáncfüvet, mert azt sokat használta, meg cintóriát, olyan kis lila virágút. (Cs. M. I.)

²⁶ A szövegközlések rövidített változatait az érthetőség és a befogadhatóság kedvéért kis mértékben szerkesztettük. Az idézetek az 1992 és 2012 közötti időszak terepmunkáinak gyűjtéseiből származnak.

Bár szigorú volt és megkövetelte a fegyelmet, a gyermekek szerették, mert mindig igazságos volt. Tudták, hogy aki figyel, tanul és fegyelmezetten viselkedik, jól válaszol a feltett kérdésekre, az jutalmat kap.

Ahogy én megismertem őtet, elég szigorú, de nagyon jólelkű volt. (...) Aki jól viselte magát, meg jól tudta a leckét, annak szentkipet adott. (Cs. M. I.)

Nagyon szigorú, nagyon jó szívű, nagyon okos esperes volt. Anyósom azt mondta, hogy mikor vele találkoztak, úgy mentek előtte, mint a katonák a tisztek előtt, meg vótak tanítva, hogy kell vele szembe viselkedni. Szigorú volt, de nagyon jószívű volt. (Cs. G. J-né)

Szentmihályi Lajos szolgálati ideje alatt – de nyugdíjba vonulását követően is – fontos szerepet töltött be a falu és a kistáj egészségnevelésben, valamint az egészségügyi ellátásában is.

Gyűteni gyűjtötte [a gyógyfüveket], mer még anyut is megtanította, jóformán minden egyes füvet ismert anyukám, mék micsoda, mitűl jó. Heten vótunk testvőrek. Esperes úr azt is megmutatta, hogy kell bennünköt vizes ruhába becsavarni, ha tüdőgyulladás vót, vagy ilyesmi. Hét gyerek közt ugyl minden vót. (Cs. G. F-né)

Marikám igen síró vót. Akarmit csináltam vele, csak sírt meg sírt! Elvittük a császlóci paphoz. Mikor kikötötte a pólyát, hát a gyermek nevetett. Hatalmas, szíp nagy fejír gyermek vót! Azt kérdezte a pap, hogy 'jányom milyen gyakran adol szopni ennek a gyermeknek?' Jaj, mondom, esperes úr, mindig, amikor csak sír!' 'No látod, fiam, az a baj! Még nem írkezte megemíszteni az egyiket – mer olyan túrónak válik az a tej a gyermek gyomrába –, és mán adod neki a másikat! Kell, hogy kiürüljön az a gyomor.' Azut oszt odafigyeltem, hogy ne szoptassam állandóan, oszt el is múlt a síróssága. (R. K. J-né)

A parókia egyik szobájában kisebb gyógyszertárat rendezett be. Az egyik fal elé polcokat állított, és azokon üvegcsékben tárolta a saját maga által készített gyógynövényfőzeteket, tinktúrákat, kenőcsöket.

Itt vót egy öreg pap. Rígen, ahol most van a kórház [Császlócon], ott vót a paplak. Mink akkor még gyermekek vótunk és ő gyógyított. Így is monta, hogy én nemcsak a lelki atyátok vagyok, hanem testi orvos is. (...) Ő gyógyított. Ilyen kisebb betegségekkal elmentünk hozzá, montuk neki, hogy betegek vagyunk. Egy kis szentelt vízbe ezt cseppentett, azt cseppentett. (...) Vót neki gyönyörű nagy patikája (...) sok póc, oszt azt tele vót orvassággal. A szenteltvízbe ezt cseppentett, azt cseppentett, szedjed három nap, gyere el viszsza, ha jobban leszel. Szentmihályi Lajosnak híjták.

Ha köhögéssel mentünk hozzá, akkor vót neki olyan sárga cukorka, olyan sárga vót. De olyan kemény vót, törtek aztat. Azt adott nekünk köhögéstűl. (Cs. M. B-né)

Az általa készített orvosló szerekről egybehangzó állításokat jegyeztünk le.

Az anyósom azt mondta, hogy csak az esperes úr volt az orvassuk. Amivel kezelt, az csak olyan volt, mint egy kis szenteltvíz, de az úgy segített, hogy ki se tudom mondani. Kicsi, kevéske volt, és olyan volt, mint a szenteltvíz, de olyan hatással volt, hogy nagyon jól segített a betegen. (Cs. G. J-né)

Ezek az orvasságok fehérek vótak, mint a tiszta víz, és íze se semmi. Se keserű, se csípős, se szaga! Semmi! Csak egyszerű, mint aki víz. És mindenkinek használt. (R. K. P-né)

Elsősorban belgyógyászati betegségek, valamint külső sérülések, sebek, tályogok orvoslására vállalkozott.

Három éves voltam, gyomor és hasi betegségem vót. Édesanyám nem tudott velem mit csinálni, hát elvitt a császlóci paphoz. Meghallgatta a panaszokat, és azt mondta, hogy a gyermeknek gyomor és bélhurutja van. Azt mondta, hogy a gyermeknek vörös bort kell adni. Édesanyám nagyon elcsodálkozott, hogy ilyen kis gyermeknek bort? (...) No, de édesanyámék annyira bíztak a tiszteletesbe [tisztelendő], hogy nem is vonták kétségbe, amit mondott. (R. Sz. O-né)

Füvekből főzte az orvasságot. Nálunk járatos vót, mer nígy esztendeig járt Pistához, mer fájt a bátyámnak a lába, csontot lökött a lába szárából, a térgyín alul. A császlóci pap gyógyította ki. Ű maga főzött olyan orvasságokat, járt oda a kanális partra szedni [gyógyfüveket], és Ű maga főzte az orvasságot, oszt Ű maga mindig priccolta [spriccelte, kimosta] neki. Igen beteg vót a bátyám. Csontot lökött, úgy darabokba jött ki a lába szárából a csont. Húszéves korába kezdett el mankón járni. Így kigyógyította a pap. És így Ű [a báty] nem kapta el a brontot.²⁷ (R. K. P-né)

Szentmihályi Lajos a tanításaiban, szentbeszédeiben arra törekedett, hogy minden hívét megszólítsa. Ugyanakkor jól tudta azt is, hogy ugyanazzal a módszerrel nem lehet egyformán hatni minden emberre. Ezért hangsúlyozta, hogy az emberekkel egyéni módon kell foglalkozni, a társadalmi szerepüknek és felfogóképességüknek megfelelően.

Az utolsó hittanra oktatott osztályának ma is élő tagjai napjainkban is meghatottan idézik fel azokat az időket, amikor az atya vállalva a kockázatot, a hatóságok tiltása ellenére hol egyik, hol pedig másik gyermek otthonában tartotta az órákat.²⁸ Nagy-nagy tisztelettel emlékeznek meg lelki atyjukról, aki egyben nevelőjük, oktatójuk és orvosuk is volt.

Karácsonykor mindig kellett hozzá menni nekünk gyermekeknek, és mindig adott tejeskávét, meg süteményt. (Cs. G. F-né)

Ezt nem lehet elmesélni, ezt érezni kell, hogy mi is volt ő nekünk! Testi lelki atyánk! Nekem csak jó emlékeim vannak hozzá kapcsolódóan. (Cs. M. I.)

Sikeres gyógyító tevékenységének hamar híre ment a vidéken, szekereken hozták a betegeket a környék falvaiból, és hosszú sorok kígyóztak a plébánia előtt. A lelkész ellen 1927-ben sikertelen merényletet követtek el. Nem tudni, hogy kik voltak a merénylezők, esetleg a felbujtók, mert az adatközlők szerint a lelkész nem tett feljelentést. A köztudatban úgy rögzült az eset, hogy az ungvári orvosok haragudtak rá, mert csökkent a bevételük azáltal, hogy a betegek szívesebben mentek a plébánoshoz gyógyulást keresni.

Még üt megverték a cseh orvosok, kihíjtak egy ilyen bitang bandát, majdnem hullára vertik az öreget. A csehek azok jól elintézték, jól elverték. (Pk. Sz. Gy.)

A zsidó orvosok meg akarták ölni, mer Ű sokat kigyógyított, oszt az orvosoknak nem vót olyan nagy keresettyök. Ez ingyen gyógyított, hát odamentek! Sose nem kírt semmit. Valaki templomra adott, hát az elfogadta, ajándékba. (...)

²⁷ Bront a seb fertőződése, üszkösödése. UMT. I. 598.

²⁸ Az utolsó hittanra oktatott osztálya az 1945-ben született gyermekek közül került ki, akik a politikai körülmények miatt, a megszokottnál korábban, már nyolc évesen elsőáldozók lettek.

Este, mikor harangoztak, térgyepelt, úgy imádkozott, oszt akkor rámentek azok, akiket az orvosok felfogadtak. Nem oroszok vótak még akkor, akkor még a háború előtt vót. (...) Többen vótak, mikor gyomrozták, mer még ott vót a tesvírje is, no, meg a nima szógáló, hát mindet meggyomrozták, nehogy kimenjenek oszt kiabáljanak, ugyi. Oszt ide lűttek neki a szájába, és nem fogta a golyó, visszapattant a golyó. Bizony! Bizony! A papra rálűttek, de visszapattant, nem fogta a golyó. (R. K. P-né)

A falusiakat addig is gyógyította, de üldözték érte, rá is lőttek, utána az arcán volt egy seb. (Cs. G. J-né)

Hallottam, hogy a cseh érában is vasajtót szereltetett, mert ugye az ungvári orvosok összefogtak, mivel sok kliensei voltak, hát lőttek rá. Azut osztán, de nem is ő szereltette fel az ajtót, hanem felszereltették a hívek, merthogy megvédeni az esperes urat. (Cs. M. I.)

A lelkész ellen elkövetett sikertelen merénylet tisztázatlan körülményei napjainkig foglalkoztatják a híveket, akik gyermekként hallották a szülők elbeszéléseit, és tanúi voltak a legenda kialakulásának. Eszerint a papot nem fogta a lövedék, visszapattant róla, ennek köszönhette életét. A ma is élő szemtanúk szerint a golyó a bal arcát súrolta az arccsont tájékán, és hosszú ideig látható volt az általa okozott seb.

Szentmihályi Lajos azonban orvosló tevékenységét a merénylet, és a hatóság tiltása ellenére sem szüneteltette, minden körülmények között a híveit és a betegeket szolgálta. Gyógyított, függetlenül attól, hogy Kárpátalja éppen melyik ország fennhatósága alá tartozott.

A gyógyítás mellett, a hívek lelki egészségének ápolásában nem kevés bölcsességre és kompromisszumkészségre volt szüksége. A hagyományaihoz és hiedelmeihez ragaszkodó vallásos közösségek orvosló hagyományaiban ugyanis számos olyan mágikus elem volt fellelhető, amelyekkel az egyházi személyeknek fel kellett venniük a harcot, és babonálás címén ki kellett iktatni a gyakorlatból. Szentmihályi jó pszichológiai érzékeléssel kezelte az ilyen eseteket, és ahol a betegre nézve veszélytelennek látta a babonás, illetve mágikus gyógyeljárást, megengedő magatartást tanúsított: oldotta a hívek lelkében a hit és a hiedelmek ellentétéből adódó konfliktusokat.

A szenes víz, az nem babona, ezt monta a császlóci pap is. A vallás nem engedi a babonálást. Ez nem az, ezt mink használuk és segít is. Szent igaz! (Sz. P. J)

Az első bécsi döntést követően, 1938 novemberében ismét módosultak az államhatárok, amelynek következtében az Ungvári Apostoli Kormányzóság 40 plébániája visszakerült Magyarországhoz. A Szentszék 1939. július 17-én megszüntette az Ungvári Apostoli Kormányzóságot.²⁹ Az anyaországhoz visszatért területen a magyar hatóságok megkezdték a közigazgatási és az egészségügyi hálózat újrászervezését.

Császlóc lakossága az 1941. évi népszámláláskor 505 fő volt, ebből 494 magyar (97,82%), 9 rutén (1,78%).³⁰ Vallási megoszlás szerint 315 római- (63,78%), 158

²⁹ BURA 2003. 16.

³⁰ KEPECS 1996. 112. 118.

görög katolikus (27,72%) 13 református (3,91%) és 19 izraelita (4,59%) lakta a községet.³¹

A falu plébánosát, Szentmihályi Lajost 1941. május 15-én XII. Pius pápa számon felüli tiszteletbeli kamarássá nevezte ki. Hamarosan, 1941. augusztus 15-én a Szent Györgyről elnevezett szobranci prépostság prépostja, majd ez év december 15-től a zsinati vizsgáztató bizottság tagja lett, valamint püspöki biztos az ungvári középiskolákban.

A második világháború folyamán dr. Scheffler János szatmári római katolikus megyéspüspök többször meglátogatta a kárpátaljai híveket. Utolsó főpásztori körútja alkalmával, 1945-ben Kárpátalján „a Rómától kapott utasítás szerint beosztotta: ha megnehezedik a kapcsolattartás a (szatmári) egyházmegye püspökével vagy letartóztatják a vikáriust, ki legyen a következő vikárius”.³²

A második világháborút követően vészterhes idők következtek. A négy részre szakadt Szatmárnémeti Egyházmegye romániai részén a híveknek csak egy töredéke élt, akik közül hamarosan deportálták a még megmaradt sváb lakosság nagy részét, több ezer hívőt. A püspökség területét a következő országok között osztották fel: Romániában maradt 55 plébánia és a püspöki székhely. A Szovjetunióba került 40 kárpátaljai plébánia, amelyek a birodalom 1991. évi felbomlása óta az önálló Ukrajnához tartoznak. Csehszlovákiához 13 plébániát (ma Szlovákia), Magyarországhoz 27 plébániát csatoltak.

A Szovjetunióhoz rendelt Kárpátalján a kommunista diktatúra kiépítése után, már 1945-ben megkezdődött a vallásüldözés, a lelkészek letartóztatása. Összesen 19 római katolikus pap ellen koholtak vádakat, ítélték el ártatlanul és hurcoltak el a Gulágokra.³³ Az itthon maradottakat állandó megfigyelés alatt tartották, korlátozták a mozgásterüket. A szentmisén és temetésen kívül más szolgálatot nem végezhettek. Államosították az egyházi iskolákat, a papi ingatlanokat és földeket elkobozták, megtiltották a felekezeti anyakönyvek vezetését, valamint a hitoktatást.³⁴ A templomokat bezáratták, a szerzetesrendeket feloszlatták. A görög katolikus papokat aposztáziára, azaz hitehagyásra kényszerítették. A szovjet hatóságok az előbbi intézkedésekkel gyakorlatilag lehetetlenné tették az egyházak működését.

Akkor állt be a pravoszlávia, és akkor mán a pravoszlávba nem akartuk vinni a gyermekeket, mer a katolikus papok úgy hangoztatták, hogy űk [a pravoszlávokká lett görög katolikus papok] mán ki vannak állva az egyházból, az ű szentcsíg kiszolgáltatások nem írvínyes. Így monták. (...) Azt mondta akkor az esperes úr: 'Semmi gond, hozd el, én megkeresztetem neked. Engem mán nem fog a törvínny, mán én öreg vagyok'. Így keresztelte oszt meg Árpikát. (R. K. G-né)

Én ott nyöttem fel a pápista templomba, Kereknyébe csak akkor mentünk, ha nekünk a görögöknek külön ünnep vót. Ű tanított hittanra. Eti, a testvirem, monta a papnak, hogy

³¹ KEPECS 2000. 98. 162.

³² BOTLIK 2005. II. 162.

³³ *A beregszászi és az ungvári ...* 2005. 101.

³⁴ A kárpátaljai római katolikus egyház története. Szerző, kiadó, hely év nélkül [In: http://www.ferences.hu/document/rk_tortenet.pdf. 8.]

a többi testvérek mind elálltak, csak én maradtam meg, ahogy vótam a görögkatolikus válásba. (R. K. P-né)

Szentmihályi Lajos nem menekült el a kárpátaljai szovjet megszállás elől, a háborút követő nehéz időszakban is segítette híveit, és alkalmazkodva a megváltozott körülményekhez, eleget tett papi hivatásának. Nem szüntette meg a hitoktatást, ha igény volt rá, titokban keresztelt, és gyógyított. Pedig az ateista szemléletű új államrend komoly veszélyt jelentett az egyházra és annak tagjaira.

A szovjet időszakban folytatott gyógyító tevékenységét illetően ellentmondások a visszaemlékezések, de azok vannak túlsúlyban, amelyek az írásos engedély meglétét állítják. Ennek azonban eddig nem leltünk nyomára.³⁵

Nem is tudom, mondani, vagy nem mondani? (...) De oroszok alatt űtet ezír nagyon tiltották. Pedig sokan jöttek hozzá. Rengetegen! A környék idejárt. Sokfelől jöttek hozzá. (R. K. G-né)

Ő ingyen gyógyított, és mán most oroszok alatt egy magas khb-s tisztnek meggyógyította a feleségét, és az kijárt neki egy olyan papírt, hogy gyógyíthat. (Pk. Sz. Gy.)

Valahonnan megtudták, hogy itt van egy pap, aki nem csak lelket gyógyít, hanem testet is gyógyít. Az a magas rangú katonatiszt, valamilyen generális lehetett, eljött hozzá és megkérdezte, hogy tudná-e fogadni. És ő elhozatta Oroszországból a lányát. (...) Pontos diagnózist állított fel, és még valamilyen kezelést is adott neki. Néhány hónapig itt is laktak Ungváron. Arra emlékszek, hogy akkor ilyen katonai autóval, bobikkal [katonai terepjáró] álltak meg mindig és a kisutcából mentek át a betegek, hátulról az udvaron. (...) És akkor ő [a katonatiszt] kieszközölte neki, hogy magánpraxist is vezethetett, elhozta ezt az engedélyt, mikor vót Moszkvába. Akkor mán kapott engedélyt, akkor mán nyilvánosan mentek oda. (...) Temérdek ember járt oda, emlékszek rá, hogy abban az időben, az 50-es évek elején, 10-20 kocsi is állott. Ilyen katonai járművek, bobik, ugye a hír az terjedt, oszt mindegyik hozta a betegjeit. (Cs. M. I.)

Az egy évszázaddal korábban, 1846-ban Hám János püspöksége (1827–1857) alatt eredetileg parókiának emelt, és a második világháború végéig az egyház tulajdonában lévő épületet a szovjet hatóságok államosították. Az akkor már idős Szentmihályi Lajost kilakoltatták. A szemtanúk elmondása szerint a parókia berendezési tárgyait és a lelkész könyveit kidobálták az udvarra. A plébános nem vihette magával a könyveit, mert albérletbe kényszerült. A lelkész özvegy sógor-nője – aki beteg lányát gondozta – vállalta, hogy ellátja a plébánost.

Előbb Földesnél lakott egy gazdagabb családnál, de aztán mondták, hogy könnyű a falu leggazdagabbjánál lakni! És úgy ment a legszegényebbhez, ez hadiözvegy volt, a lányát egyedül nevelte. (...) Aztán Vértésnél, ahol 6 gyerek volt, elment oda lakni. Ő egyedül ment mintegy számkivetettségbe. (Cs. M. I.)

Mikor az oroszok bejöttek, mán 70 év körül vót. Űtet nem vitték el. Mán öreg vót. Ű mán nem fílt semmitül. (R. K. G-né)

A parókiáról kiszórt könyvek egy részét a templom egyik sarkában halmozták fel, ezek további sorsa ismeretlen. A volt tanítványok úgy tudják, hogy az udvaron heverő, gazdátlan köteteket a hívek lassan széthordták.

³⁵ A plébánia iratanyagának átvizsgálása folyamatban van.

Fedáskzó [bőrgyógyász volt Ungváron] vette meg azt a könyvet, ami a császlóci papnak a könyve vót, amibe ezek az orvasságok le vannak írva. Ő bőrgyógyász, és abból gyógyított, őt [Fedáskzót] az oroszok vádolták is kuruzslással. (Koh. N. J-né)

Bár a szovjet hatóságok megtiltották a hitoktatást, a plébános albérteti szobáscájában vagy egy-egy családnál tovább tanította hittanra a gyermekeket.

Elsődleges célja az volt, hogy neveljen, tanítson. Az orosz megszállás után nem volt engedélyezve a hittan oktatás, magánszemélyeknél voltunk, egyszer az egyiknél, egyszer a másiknál. Ő már nem is bujkált! (Cs. M. I)

A lelkész orvosló tudására és hozzáértésére magyarázatot is talált az őt magába fogadó és gyógyítóként elfogadó közösség. Bár erre a hivatalos iratokban nem találtunk semmi utalást, a hívek úgy tudták, tudják, hogy a plébános eredetileg orvosnak készült, de egy szerelmi csalódás miatt a papi pályát választotta. Ezek a történetek is leginkább a plébános alakja köré fonódó legendák sorába tartoznak.

Ő orvosnak készült tanulni, de három év tanulás után változtatott rajta, hogy pap akar lenni. (Cs. M. B-né).

Szentmihályi orvosit végzett, és amikor elment Prágába vizsgázni, az alatt az idő alatt a menyasszonya férjhez ment. És ő akkor rögtön elment a teológiára. (Koh. N. J-né)

Akárcsak a plébános számára szerencsés kimenetelű merényletet, halálának a körülményeit is titok, legenda övezi. Ennek kialakulásában közrejátszhatott a szovjet idők vallásüldözése, a papok elhurcolása, illetve meggyilkolása. Jelentős szerepe lehetett a történet kialakulásában a megváltozott körülmények okozta közösségi hangulatnak is. A hívő és vallását gyakorló közösségre idegen, ateista szemléletű világnézetet kényszerítő új rendszer intézkedéseit a közösség elutasította, és minden rossz eredőjét az új államhatalom rendelkezéseiben kereste. Hozzá kell fűznünk, számos esetben nem is alaptalanul. A katolikus egyház üldözése során olyan tragikus esetek történtek – például Romzsa Tódor munkácsi görög katolikus püspök megmérgezése –, amelyek felvetették annak a lehetőségét, hogy Szentmihályi Lajos pápai kamarást, ungi fő-esperest a szovjet titkoszolgálat ügynökei megmérgezték.

Azt nyíltan beszélték, hogy megmérgezték. Azt a görög katolikus papot is megmérgezték, mi is a neve? [Romzsa Tódor] Nem is kellett lefizetni az ápolónőt, elég vót ráijeszteni. Abba az időbe, ne gondolja, hogy a káhebiszták valakinek fizettek! Ráijesztettek! (Cs. G. B-né)

Nagy a gyanúm, hogy ez meg volt rendezve. Mer 54 húsvétja után ő jól bírta magát, mer gyóntam, áldoztam is nála. Nem felejttem el eztet, mer ő általában Munkácsra szokott menni nyáron, inkább nyár végén, búcsú [Nagyboldogasszony napja] után, pihenni. Rokonjai voltak ott. Akkor [1954-ben] a húsvéti ünnepek után ő Munkácsra utazott. Nem tudni, hogy miért volt ez a sietség. Semmi baja nem volt. Ő nem tudta volna a saját baját gyógyítani?! Azt mondták, hogy étkezés közben hirtelen rosszul lett, és jöttek is már, hogy beviszik a kórházba, injekciót adtak neki, és rögtön meghalt. Boncolás nem volt, az egész el volt tusolva, 54-ben, már olyan erős volt a rendszer, az ellenállás már teljesen le volt törve, és megtehették eztet, mer biztosan nekik nagyon ártogatott. (...) Nem teszem tűzbe a kezemet, hogy ez nem megrendezve vót. Most mán mit tudunk mondani? Akkor a níp meg volt félemlítve, senki sehová nem ment, a boncolás, nem volt, mer tudom, hogy

a régi érába 60 éven felül nem csináltak boncolást. Szerintem el volt tussolva az egész. (Cs. M. I.)

Ugyancsak Munkácson, szintén tragikus hirtelenséggel hunyt el a Szentmihályi követő másik császlóci lelkész, Bakó Zoltán is.

Utána, 56-ban ide került Bakó Zoltán, ő is Munkácson halt meg, ő is pap volt és gyógyított. Őtet is odarendelték. Ott vót a káhebének az az osztálya, amék a nemkívánatos személyeket elintézték. Arra voltak szakosodva. Bakó Zoltán tisztelendő úr is ott halt meg olyan hirtelen. (Cs. M. I.)

Nem valószínű, hogy az igazságra valaha is fény derül, ugyanis nem történt igazságügyi orvostani vizsgálat, amely a halál valódi okát rögzítette volna. Bár az eddigi kárpátaljai vizsgálódások arra intik a kutatót, hogy az írott dokumentumokat is számos esetben fenntartásokkal kell kezelni.³⁶

Más szemtanuk tudni vélik, hogy az 1954-ben, 77 éves korában elhunyt lelkész már korábban is betegeskedett. Ezt látszik alátámasztani a személyi lapjában olvasható azon bejegyzés, amely szerint ifjú korában katonai szolgálatra alkalmatlannak találták. Kárpátalja szovjet megszállását követően a történelmi körülmények és a politikai helyzet olyan volt, hogy a mérgezésről szóló feltételezések akár igazak is lehetnek. A meggyilkolásával kapcsolatos feltételezések Császlócon és környékén napjainkban is élnek.

Összegzés

Az eddig feltárt, és lejegyzett adatok azt bizonyítják, hogy Szentmihályi Lajos, a császlóci esperes, híveinek hűséges, félelmet nem ismerő szellemi vezetője, lelki gondozója és „testi-lelki” orvosa volt. Az ifjúságnak szigorú erkölcsű, példamutató tanítója és nevelőjeként, valamint az Ungi síkság lakosságának ismert gyógyító papjaként vált ismertté.

Híveivel sorsközösséget vállalva állta a 20. század első felének történelmi-politikai viharait, és az impériumváltozások közepette is hű maradt pár száz lelkes katolikus közösségéhez. A csehszlovák korszakban, valamint a háborúk viszontagságos időszakában, majd pedig a szovjet éra igen nehéz és véres első évtizedében, a vallásüldözés ideje alatt is támasza volt híveinek.

Egy szépirodalmi idézet kívánczik ide: „Engem Isten ide helyezett, én itt élek. Itt vetettem, s most itt aratok. Azután kenyeret fogok csinálni a magokból, azután újra fogok vetni, aratni, kenyeret csinálni. Azután imádkozom, nagyon sokat kell imádkozni. Én nem mehetek el innen... Engem ide helyezett a Jóisten.”³⁷

Önként vállalt gyógyítói, egészségnevelési tevékenységét a tiltások ellenére és az üldözések közepette sem szüntette meg: minden hozzáforduló embernek segített, függetlenül attól, ki volt az és honnan jött.

³⁶ Lásd: Romzsa Tódor (1911–1947) munkácsi görögkatolikus püspöknek vagy Bródy András (1895–1946) ruszin miniszterelnöknek a halálával kapcsolatos iratokat. Puskás 1999. 231–253.; Botlik 2006.

³⁷ SZABÓ 1989. 195.

Pedagógiai- és pszichológiai érzékének, valamint kompromisszum-készségének köszönhetően, oldani tudta azokat a lelki zűrzavarokat, amely a hívek vallásos meggyőződése és a hagyományok mágikus hiedelmeihez való ragaszkodása között konfliktusként adódtak. Megengedő magatartása megnyugvásul szolgált a híveknek.

Közel hatvan éve, hogy nincs az élők sorában, de papi és gyógyítói tevékenységének emléke napjainkban is elevenen él az Ungi sík kistáj magyarságának emlékezetében.

Epilógus

Császlócból a szovjet hatóságok által 1945-ben sztálini légerekbe elhurcolt 15 férfi közül csak hárman tértek vissza. A római katolikus templom kertjében az ártatlanul elhurcoltak emlékére a falu közössége 1989-ben emlékművet állított. Közben, az 1960-as évek közepén a katolikus templom tornya leégett, ezt követően tatarozták, ekkor nyerte el mai formáját. A templomkert kerítésének egyik oszlopába építették be azoknak a falubelieknek az emléktábláját, akik az I. világháborúban estek el. A szovjet időkben az államosított parókia épülete kórházként működött, a Szovjetunió széthullását követően kihasználatlanul állt. A World Servants külföldi segélyszervezet építette újjá, és itt kapott helyet a császlóci magyar nyelvű óvoda. A faluban jelenleg összevont osztályokkal működik a magyar elemi iskola. A 750 fős lakosság 75%-a magyarnak vallja magát. Az 1949 után ortodoxsá minősített görög katolikusok 1989-től, Császlócon is újjászervezték egyházközösségüket.³⁸ A falu lakossága 2001. évi népszámlálás szerint 820 fő, ebből magyar 424 fő (51%), ukrán (48%).³⁹ A felnőtt római katolikus hívek száma 350, lelkipásztoruk Károlyi Lajos. Az egyházközséghez 1993-tól filiaként tartozik a közeli Kincsehomok.

Függelék

Az alábbi visszaemlékezést, amely a császlóci pap egyik eredményes gyógyításának történetét örökíti meg, 2003-ban rögzítettem, az eset után több mint fél évszázaddal.

– Anyámnak vót egy különös betegsége, neki ilyen vizeres vót a lába. Vót, hogy eccer ki is pattant neki, elvázott, úgy, hogy úgy találtuk eszméletlenül feküdt, annyira levázott, de hát osztán hosszú időn keresztül, de csak segítettek rajta, jött az orvos is, úgy, hogy élve maradt. De neki jött egy érdekes valami dolog, azóta se hallottam se azelőtt ilyet. A lába fejn, a kislábujja és a másik következő lábujja között behasított neki eccer. De irtó fájdalmasan, azt mondta, úgy, hogy a vajúdással felírt, olyan fájdalmas vót. Azut, meg mán előfordult neki egy héten egyszer, előfordult mán, hogy naponta, egyszer, aztán mán,

³⁸ BOTLIK – DUPKA 1993. 191–192.

³⁹ MOLNÁR – MOLNÁR 2005. 84.

hogy óránként jött neki. De olyan kínja vót, hogy azt mondta, fiaim higgyétek el, hogy a vajúdástul fájdalmasabb. Ez úgy 1936 körül vót, rettenetes volt, nem bírt még dolgozni se. De annyira végtelenül nagy volt a fájás.

Volt a szomszédunkba Császlócrul P. E., ú odaszállott a szomszódba, és az mint szomszódasszony átjött és mondta, hogy menjenek el Császlócba, mer ott vót egy pap, aki gyógyított. Az egyedül ment a gyerekekkel a mezőre, és azt monta, te ezt szeggyed, te azt szedjed, és ő azt egyedül főzte az orvasságokat. Olyanba, mint a penicilines üvegecske, olyanba vót neki felrakva a pócra az orvasságok, mint egy gyógyszertárba. És elmentünk mi ahhoz tényleg, én mint gyerek 14-15 éves lehettem, én vótam a kocsis, büszke is vótam rá, hogy ilyen kis gyerek és egyedül megyek. Anyám, meg a szomszódasszony felültek a hátsó ülésre, mer még régi vasráfos szekerek vótak. Elmentünk Császlócra. Megálltunk ott az udvar előtt, anyám, meg a néni felmentek. Az esperes úr kérdezte, hogy mi van, hogy van. Hát oszt adott is neki orvasságot, ilyen kis üveggel. Naponta 3-szor 2 cseppet kanál vízbe bele-cseppenti és abbul vegyen be, feküdjön le, a lába alá tegyen valamit, hogy a lába magasabban legyen, mint a test. No, hát ú szedte ezt egy nap, két nap, megszűnt. Azt mondja, olyan ez csak, mint a víz, nem érzek én semmit ebbe, ez se nem keserű, se semmi, megfogta, és megitta az egészet egyszerre. Kicsi kis üvegecske vót a. Meg is szűnt, elműlott.

Majd 48-ba, mikor bejöttek az oroszok [helyesen: 1944 októberében], előjött megint neki. De még mielőtt ez történt volna a pappal, mink Kaposra hordtuk orvashoz, mer akkor mink Kaposhoz tartoztunk, ott volt járási orvos. Az azt mondta, vihetik Budapestig a poliklinikára, ezen segíly nincs. Ez egy olyan idegszál-gyulladásos betegség, hogy ezen nem tudnak segíteni. No és a pap adta ezt, és megszűnt. 48-ba visszajött. No, más nincsen, megint elmegyünk az esperes úrhoz, nízze meg, mi van. Megint befogtam a szerkébe, és elmentünk vissza az esperes úrhoz. Azt mondta, hogy jó-jó, én mondtam akkor magának, hogy egy hónap múlva jöjjön vissza, hogy tudjak rezultátot (eredményt) írni, hogy tulajdonkippen, hogy használt, mint használt. Fel vót írva, hogy mit adott, meg hasonló, vezetett egy nyilvántartást.

No, mondja anyámnak, hogy megpróbálok, adok még egyszer. Azt is beszédte, és elműlott, nem vót vele többet baj. Meg is halt vele anyám, nem vót vele sose baj. 66-ba halt meg anyám. Pedig nem vót neki felírva, hogy mit adott először, mer nem mentünk vissza. No de meghallgatta anyámat, és adott neki megint. Az is jó vót, de hogy az-i vót, mint először, azt nem tudom. Többet sose fordult elő, pedig olyan fájásai vót, hogy gyeszülissel felírt. (Ksz. J. Z.)

Irodalom

A beregszászi és az ungvári kopjafaavatásokról

2005 A beregszászi és az ungvári kopjafaavatásokról. Összeállította: Dupka György. *Nyelvünk és Kultúránk* 2005. 141–142. 98–101.

BOTLIK József

2005 *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján*. I–II. Nyíregyháza – Veszprém: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék – Veszprémi Egyetem Tanárképző Kar.

- 2006 A miniszterelnöki bársonyszéktől a börtönig. Bródy András politikai pályája 1938. október – 1939. február közt. *Együtt* (Ungvár) 1. szám. 88–89.
- BOTLIK József – DUPKA György
1993 *Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján*. Budapest – Ungvár: Intermix Kiadó – Patent Kiadó.
- BURA László
2003 *A második évszázad (1904–2004)*. A Szatmári Római Katolikus Egyházmegye kislexikona. Csíkszereda: Státus Kiadó.
- CsÁTI József
1990 A kárpátaljai római katolikus egyház. *Hatodik Síp III.* 1.
- FÉNYES Elek
1851 *Magyarország geographiai szótára*. Pest: Kozma Vazul.
- A kárpátaljai római katolikus egyház története*
é. n. A kárpátaljai római katolikus egyház története. Szerző, kiadó, hely, év nélkül. [In: http://www.ferences.hu/document/rk_tortenet.pdf.]
- KEPECS József (szerk.)
1996 *Kárpátalja településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai. 1880–1940*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
2000 *Kárpátalja településeinek vallási adatai. 1880–1941*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- KOSÓCZKI Tamás
2009 *Magyar orgonatervező szakértők diszpozíciói a XX. század első felében*. DLA Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem.
- Magyar Katolikus Lexikon*
1993–2010 *Magyar Katolikus Lexikon I–XV*. (Főszerk.: Diós István.) Budapest: Szent István Társulat.
- Magyarország Közigazgatási Atlasza 1914*
2000 *Magyarország közigazgatási atlasza 1914*. A Magyar Szent Korona országai. (Tud. szerk.: Zentai László.) Baja–Pécs: Talma Könyvkiadó.
- MOLNÁR József – MOLNÁR D. István
2005 *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköztanácsa.
- NÉMETH Imre OFM (szerk.)
1999 A Katolikus Egyház 1000 éve a Kárpát-medencében. *Új Hajtás* 1999. 5. 10–11.
2000 *A Kárpátaljai Római Katolikus Apostoli Kormányzóság Névtára*. Szerk.: Németh Imre OFM. Munkács: Kárpátaljai Római Katolikus Apostoli Kormányzóság.
- PUSKÁS László
1999 *Romzsa Tódor püspök élete és halála*. Budapest: Don Bosco Kiadó Bt.

Révai Új Lexikona

- 1999 Révai Új Lexikona. (Főszerk.: Kollega Tarsoly István.) Szekszárd: Babits Kiadó.

Statistický Lexikon Obcí v Podkarpatské Rusi

- 1928 Statistický Lexikon Obcí v Podkarpatské Rusi. V Praze: Státní úřad statistický.

Statistický Lexikon Obcí v zemi Podkarpatoruské

- 1937 Statistický Lexikon Obcí v zemi Podkarpatoruské. Praha: Orbis.

STÖHR Ágoston

- 1884 *Lelkipásztorkodási egészségtan különös tekintettel a közegészségügytanra.* Budapest: Hunyadi Mátyás Intézet.

SZABÓ DEZSŐ

- 1989 *Az elsodort falu.* Debrecen: Csokonai Kiadó.

A szatmári egyházmegye jubileumi sematizmusa.

- 2006 A szatmári egyházmegye jubileumi sematizmusa. Összeáll.: Ilyés Csaba. Szatmárnémeti: Szatmári Római Katolikus Püspökség.

UMT

- 1979 – 2010 *Új Magyar Tájszótár* I-V. Főszerk.: B. Lőrinczy Éva. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Ungvár és Ung vármegye

- 1940 Ungvár és Ung vármegye. Szerk.: Csíkvári Antal. Vármegyei szociográfia IX–X. Budapest: Vármegyei Szociográfia Kiadó.

Gyűjtőhelyek és adatközlők

- Cs. – Császlóc: Garai Józsefné, Gergely Bernátné, Kriczki Jánosné, Mitrovics István

- Ksz. – Kisszelmenc: Jevcsák Zoltán

- Koh. – Koncháza: Nagy Józsefné

- Pk. – Palágykomoróc: Szanyi Gyula

- R. – Rát: Kótyuk Gergelyné, Kótyuk Jánosné, Kótyuk Péterné, Kozma Erzsébet, Szuperák Oszkárné

- Sz. – Szürte: Pásztornyicki Júlia

THE HEALING “HOLY MAN” OF CSÁSZLÓC

The study traces the life career of one of the best known Catholic priests in the Ung Plain region, on the basis of documents and reminiscences. Lajos Szentmihályi, a Roman Catholic priest who served for more than four decades in the same settlement, Császlóc (now Chaszlivtsi, Subcarpathia, Ukraine), not only tended to his community's spiritual needs but was also their healer.

Even from a distance of half a century, the many references and recollections recorded during the course of fieldwork bear witness to the extensive healing activity carried out by the priest. The paper outlines the historical events that were among the reasons why Father Lajos Szentmihályi – who was later appointed papal chamberlain and titular provost – undertook the role of healing priest in addition to his pastoral vocation, under all circumstances, even in the “difficult times”. It touches on the major events in the life of the settlement and its Catholic parish and the changes there from the earliest times to the present. It examines the circumstances of how the young priest appointed to the village gradually became the community's spiritual leader, teacher, healer and true father.

Szentelési éve: 1900.

SZENTMÁRTYI LAJOS

I. Származása	1. Született: Nagyménasz/Szabolcs, 1877. július hó 30. napján 2. Atyja: Szentmátyi Imre (vallása: rom.kat., foglalkozása: tiszt. szob. díjazta.) Anyja: Mihalkovics Karla (vallása: rom.kat., foglalkozása: tiszt. szob. díjazta.) Erzsébet család neve: () a B. M. Erzsébet születését eljegyeztette meg: szentmátyi. év hó -én Erzsébet engedélyével kikötötték latára: év hó -én vallását: év hó -én letett katekizist.
II. Tanulmányai	3. Középiskolán: Szentmátyi, a Szentmátyi végezte. Érettségi vizsgálatot tett: a szentmátyi kir.kat. fő gimnázium-ban, 1895. év június hó 23. napján, jó eredménnyel. 4. Hittudományi tanulmányait végezte: 1896. -tól 1900. -ig a szentmátyi papnevelőintézetben 1. -tól 1. -ig a 1. -tól 1. -ig a 5. Hittudományi elővelet nyert 1. év hó napján a egyetemen. 6. Hittudományi végzettségen kívül oklevele van: szerezte: 1. év hó napján.
III. Szeminárium: ével	7. Felvételt a papnevelő intézetbe Szentmátyi-on 1895. év július hó napján, mint a szentmátyi egyházmegye növendéke. 8. A következő papnevelő intézetekben nevelkedett: 1895. -tól 1900. -ig a Szentmátyi-ban 1. -tól 1. -ig a 1. -tól 1. -ig a Ha előbb szerzetes volt: 1. év hó -tól 1. év hó -ig a szerzetesek logia volt.
IV. Szentelési adatai	9. Alszentpapa: 1895. 1900. jun. 27. hely: Szentmátyi szentelő püspök: Mészáros Gyula 10. Szentpapa: 1895. 1900. jun. 29. hely: Szentmátyi szentelő püspök: Mészáros Gyula 11. Áldozópapa: 1895. 1900. jun. 30. hely: Szentmátyi szentelő püspök: Mészáros Gyula
V. Későbbi vizsgái	12. Ismételt vizsgát tett: I. 19. év hó napján eredménnyel II. 19. év hó napján eredménnyel III. 19. év hó napján eredménnyel 13. Zsinati vizsgát tett: Szentmátyi-on 1908. év május hó 14. napján jó eredménnyel 14. Hittudományi vizsgát tett: -on 1. év hó napján eredménnyel
VI.	Katonai szolgálata: Katonai szolgálata alkalmatlannak találtatott.
VII.	Meghalt 19. év hó -n -on Eltemetve, a -on, a temetőben.

„JÓREGVEL, HARMATOSAN SZEDJED, NE SZÓLJ SENKINEK...”

A gyógyító növények természetes erejét segítő hiedelmek a moldvai magyaroknál

„A gyógyulásért mindenféle fegyvert bevetnek...”
(Gryaneus Tamás)

A természetben található növények és egyéb javak gyűjtögetése ma is széles körben elterjedt a moldvai magyaroknál. A táplálkozás céljára gyűjtött növények, gyümölcsök és más termések fontos szerepet játszanak az egykori Etelköz mai magyarságának életében, mint ahogy megvan a jelentőségük az ott élő más népekében is. A többségükben vadontermő növények legáltalánosabb körét jelenti a *gyógynövények* világa, ezek ismerete és használata szinte minden csángó családban általános. Egy-két emberöltővel ezelőtt *burjánokból* készült *feredőben* kúráltak a beteg *bubától* a gyermekágyas asszonyon át a reumás öregekig szinte minden rászorulót; *szentelt dudókkal* való *füstöléssel* vagy azokból főzött teával – *csajjal* – gyógyítottak úgyszólván minden betegséget, de széles körben alkalmazzák napjainkban is.

A hagyományos népi gyógynövényismeret és -használat nem olyan, mint a mai társadalom nagyrészeéhez tartozó, többnyire városi ember és a patikai gyógyszer kapcsolata, amikor az orvos által felírt tablettákat, reggel vagy este egy korty vízzel bekapjuk, aztán el is felejtjük az egészet. A gyógyító hatású növények hagyományos használata és hatásának mechanizmusa ennél sokrétűbben, árnyaltabban működik, többféle tényező szükséges hozzá. „*Sok pásztile van benne*” – mondta a magyarfalui Csernik Anna, érzékeltetve, hogy erősen gyógyító hatású valamely növény, több erő van benne, mint egy-egy szem orvosságban.

A gyógyító növények gyakorlati hatásának négy pillérét a következőkben tudom meghatározni, különösebb fontossági sorrend nélkül:

- a növény *természetes gyógyító hatása* és annak ismerete;
- a teákhoz szükséges víz felforralásának *fertőtlenítő szerepe*, vagyis hogy a beteg nem a többé-kevésbé fertőzött kútvizet itta;
- a fürdőknél a *felmelegített vízben* való mosakodás, vagy maga a *fürdés*, a *dörögölés*, *masszírozás*;
- a gyógyító erőbe vetett mitikus *hit*, amit különféle mágikus cselekményekkel erősítettek, mint a *szentelés* és a gyűjtés során alkalmazott eljárások: *szótalanul*, *holdtöltekor*, vagy éppen *holdújáságkor* való szedés, *hétféle* vagy *kilencféle* növényből főzött tea és így tovább.

Nehéz volna eldönteni, hogy ezek közül melyik a fontosabb és a kevésbé jelentős, de hogy esetenként legalább három tényező együttesen érvényesül, az biztos. A növényi gyógyító erő felismerésére van néhány – részben tapasztalaton, részben megfontoláson alapuló – módszer. Például Jugánban elmondta nekem egy öreg ember, hogy amelyik *burjánról a méhek gyűjtenek, az orvosságnak is jó*. Ehhez hasonló az a többfelé ismeretes vélemény a tövises, tüskés növényekről, miszerint azok *megszúrják* a betegséget. Általában azonban a szájhagyomány útján öröklött népi tudás az, ami megalapozza és fenntartja valamely növény gyógyító erejébe vetett hitet; az „*így kaptuk az öregektől*”, meg az „*édesanyám örökké mondta*” formula érvényesülése.

Persze ma már Moldvában is lépten-nyomon találkozunk hagyományos gyógynövényismeret megkopásának jelenségével. Amikor kezd feledésbe menni az egy-egy növényre vonatkozó ismeret, akkor következik a „*minden burján jó*”, vagy az „*ez jó mindentől*” szemlélet. Teának talán nem mernek mindent meginni, de feredőnek bármit felhasználnak. A paraszti „specialisták” ritkulásával mindinkább azok maradnak, akik tétova tudásukkal még használják ugyan a gyógynövényeket, de már csak részlegesen, vagy felületesen ismerik őket. Ebben a fel lazult tudásban aztán szerepet kap a másod- és ki tudja hányadlagos olvasmány, rádió- vagy tévé információ, az orvosi elszólásból fakadó félreértés, a papi tudálékosság, az olánék és a cigányasszonyok babonás szemléletén átszűrt híranyag, valamint a profi vagy éppen alkalmi vigécek felelőtlen piacozása.

Ugyancsak a hagyományos tudás eróziójának jele, amikor egy csángó ember 10-15 féle növény főzetét ajánlja teának, vagy fürdőnek, mondván, hogy valamelyik biztosan jó lesz. Ennek szélsőséges esetét hallottam Magyarfaluban: *gyógyítás kilencvenféle burjánnal*. „*Mámám főzte, mikor be volt dugulva az orrom, fájt a fejem, egy gripa¹ leütött vót, kurentet² kapott, nem akart teljen. Abba bele kell tenni kilencvenféle burjánt. Minden burjánból egy kicsit, meddig leszen kilencven. Megittam, s el tudott telni hamar.*” És még egy változat Klézséről, „*úgy volt az emberem, hogy operálják ulcsertől³. Csak főzni fogtam a dudókat, minden módút tettem, minden módút.*” Ezek azonban a hagyományos paraszti tudásnak már inkább csak megkopott forgácsai, mint mikor a lövési tudománnyal hadilábon álló vadász „*vaktában puskáz a sűrűjébe*”, hátha valamelyik sörét talál. Amikor még használják a gyógynövényeket, de már nem tudják biztosan, hogy mire és mit.

A növények gyógyító hatását a hagyományos népi gyakorlat a moldvai csángók körében is leginkább háromféleképpen alkalmazza: *külsőleg* (fürdőként, lemosással), *belsőleg* (teaként), valamint *mágiával* (füstölve).

A fürdőt készítették *gyermekágyas asszonynak, újszülöttnak*, vagy kicsi *bubának*, továbbá *reumában*, vagy más *mozgásszervi betegségben szenvedőnek*. A fürdő mindig többféle – ha nem is éppen kilencvenféle – növényből készült. Főként a *bubák* és az asszonyok fürdőjébe tettek előszeretettel *szénamurhát*, mert abban igen sok növény van együtt. Gorzafalváról tudjuk, hogy „*burjánokat szedtek nyárba, voltak*

¹ megfázás, influenza

² huzat (curent, rom.)

³ gyomorfekély

olyan öreg bábák, s ha tél vót, adták oda a bubás asszonyoknak, s mondták: ne, fereszd ebbe s abba. S asztán egyszer s másszor javultak vélle, valamilyen féleképpen eltőtt, valamelyik burján használt neki.”⁴ A „feredőbe jó minden burján” – mondják, de talán maga a fűrösztés, a fájó testrészek meleg vízben való áztatása, dörzsölése is sokat használ.

Teaként még gyakoribb a gyógynövény főzetének használata. Sokszor hallani, hogy „minden burján jó valamitől, de nem tudjuk, hogy mitől.” Szinte minden növényre rámondja valaki, hogy csajnak jó. „Nem hal meg senki a burjántól” – vélte a pusztinai Sebestyén Mária. Különben is, csángóknál nem lehet egyértelműen elkülöníteni a gyógyításra használt, és az egyszerűen víz helyett történő teaivás gyakorlatot. Pusztinában hallottam, hogy operációk után előszeretettel isznak mentateát, „hogy ne igyék vizet, főzi csajnak.” A megszentelt burjánnal való füstölés, füstölődés pedig elsősorban a beteg ember belső, lelki energiáit mozgósítja, a gyógyulásba vetett hitét erősíti.

Ám nem csak az emberek, hanem az állatok egészségének megőrzésére, vagy helyreállítására is hasznosítják a különféle növényekre vonatkozó ismereteket. Persze ezekben az esetekben a hiedelmeknek alig van szerepük, hiszen a gyógyítás hatékonyságában úgysem hisz az *animál*,⁵ legföljebb – a gazdája.

A gyógyító erőt fokozó hiedelmek

A gyógynövények hatásmechanizmusának szerves része a mágia, a burjánok gyógyító erejébe vetett hit, vagyis *hiedelem*. Ennek elősegítésére számtalan cselekedetet kell elvégezni, illetve számos tiltást kell betartani. Pusztinában – és bizonyára máshol is – úgy tudják, hogy „esztendeig jó a burján, ha az esztendőn keresztülment, akkor már nem jó, kell más.” Magyarfaluban azt is betartják, hogy a gyógyító tea készítésekor soha ne páros, hanem páratlan legyen a csipetek száma.⁶

A gyógyításra – és részben egyéb célokra – használt növények természetes erejének fokozására a legáltalánosabb mód a növény *megszentelése*. Erre rendszerint Nagyboldogasszonykor, valamint virágvasárnapon, esetleg Szent Antal napján, vagy az adott település templombúcsújakor kerül sor. Rendszerint augusztus 15-e előtt szedik, s aznap viszik a szentelni való burjánokat a templomba, mégpedig meglehetősen válogatás nélkül. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy sem s szépségre, sem a „hasznosságra” nem voltak egyértelműen tekintettel, majd hogy nem viszik, ami a kezük ügyébe kerül. Pusztinában Barta Mihályné László Katalin 1994. augusztusában a következő burjánokat szenteltette: „biszijok, botas, piros kerekklapi virág, tulipán, lidércclütte burján, kékcspike, Szent Antal butikó, ulmutor, kender, terebuzavirág, mustárvirág, kicsike napraforduló”⁷ [bازsalikom, bűdöske, muskátli, tulipán, veronika, iringó, számárkenyér, réti legyezőfű, kender, kuko-

⁴ GAZDA 1980. 228.

⁵ A csángók nem használják a nyelvújítás korában keletkezett *állat* szavunkat, helyette a románból kölcsönzött latin *'animál'*-t alkalmazzák.

⁶ IANCU 2002. 35.

⁷ PÁLFALVI 1997. 143.

rica hímvirága, mustár, napraforgó]. Tehát volt köztük kimondottan a szépségükért tartott és teljesen jellegtelen, haszonnövény virágok. De nem is a szépség a fontos, mert „*akarmilen burján legyen, ha virágszentelő napján szeded, az erőt jó. Azon a napon Szűz Mária minden virágot megszentelt a mezőn akkor es, ha nem ért el a templomba. Szedtük azelőtt való nap, s elvittük a templomba, de ha nem vót üdönk szedni azelőtt való nap, akkor szedtük Nagyboldogasszony napján, s az es olan vót, mint ameliket megszentelték a templomban*” – mondták Klézsén.⁸

Nagyboldogasszonykor sok olyan növényt szentelnek, aminek nincs saját, istenadta ereje, nem is gyógyításra használják, hanem a szenteléstől kapott erejével *füstölnek* rontás ellen, *nagyidő elejibe, nagyijetség ellen*.

A *fa* többféle formában szerepel a különböző betegségek gyógyításában is, de ezek inkább hiedelemcselekményeknek tekinthetők. Az ótvaros gyermeket például faforgács főzetében fürdetik, amikor is valószínűleg maga a *feresztés* a lényeg. Magyarfaluból jegyezték fel, hogy ha a gyermek ótvaros „*Menjen ki a favágóhoz, szedjen fel kilenc forgácsot, s főzzék meg, s feresszék meg abban, s akkor elműlik a betegség arról a kicsikéről*.”⁹

A fához kapcsolódó hiedelmek elsősorban az analóg cselekedetekkel, az álmokkal, valamint a rontó szándékú műveletekkel és azok elhárításával kapcsolatosak. Egész Moldvában ismert a koporsó készítése során keletkező gyaluforgács fölhasználása annak kibélelésére, ami azonban több, mint célszerű cselekedet, hiszen a halott feje alá kerülő vánkosba is gyakran ebből a forgácsból tesznek. Máskor pedig mezei *burján*okkal tömik ki a párnát. Pusztinában „*A koporsóba alatta vót az a forgács, amit legyaluttak, aztán arra vásznat terítettek, és arra rakták rá. Kicsi párnát es tettek a feje alá, el vót készítve, abba es forgácsot tettek; azt mondták, abba tollat nem szabad tenni*.”¹⁰ Magyarfaluban fejfájás ellen gyógyító céllal „*Kilenc forgácsot a favágóról, vízbe mártottak és dobta hátra egyenként*.”¹¹

Van aztán a moldvai csángók hagyományos ismeretanyagában néhány olyan gyógyító növény, aminek különleges erőt tulajdonítanak, ezeket titokzatosság veszi körül, s nem a mindennapi gyógyítások során használják. Már gyűjtésekor gondoskodnak a természetfölötti erők jóindulatáról, gyakran antropomorf vonatkozások erősítik a folyamatot. Ezekről a növényekről mindig megkülönböztetett tisztelettel beszélnek. Ezekről mondják kissé elfogódottan, kellő titokzatossággal, hogy az „*nagyerejű burján*.” Ezeknél különösen nagy súlyt fektettek arra, hogy különféle mágikus cselekedetekkel erősítsék a növény természetadta erejét.

Ezekről lesz szó a továbbiakban. Természetesen viszonylagos dolog meghatározni, hogy mit tekinthetünk „*nagyerejű*”, meg „*kevésbé nagyerejű*” burjánnak, de ha az ember hosszú évek során megismeri a csángók kapcsolatát a körülöttük lévő természethez, s rátalál környező világban való tájékozódásuk erővonalaira, maga is ráérez ennek a kapcsolatnak a lényegére.

⁸ NYISZTOR 1992. 14.

⁹ BOSNYÁK 1980. 173.

¹⁰ VIRT 2001. 285.

¹¹ DIÓSZEGI 1950. 44.

Az aszat és a bogáncs (*Cirsium ssp.*, *Carduus ssp.*)

Elsősorban a madéfalvi veszedelmet követően Moldvába került, s hagyományait megőrzött úgynevezett *székelyes csángók* körében használják általánosan az *aszatot*, valamint a *bogáncsot*. Főzetét reuma ellen fürdőnek, valamint csomók lemosására alkalmazzák, továbbá teaként isszák a gyomor, a máj és a vese betegségeire. A románok körében való használatáról a Vrancea megyebeli Nereju-ról van adatunk: főzetével a szifiliszes sebeket mosták le, megtört gyökerével pedig a farkas harapását gyógyították.¹²

Két különleges hiedelem is kapcsolódik ehhez a növényhez. Egyik, hogy *nagybeteg gyermek esetében „élő-haló” funkcióban alkalmazták*. Erről két adat ismeretes. Egyiket az 1940-es években Pusztinából a Baranya megyei Szárászra települt székelyes csángók körében gyűjtötték: az *„aszat főzetébe feresztették a gyermeket, ha életrevaló: megél, ha halálra való, meghal”*.¹³ A másikat az 1990-es években jegyezték fel Csíkfaluban: *„hosszantartó beteg állapotának kiderítésére kilenc szál növényből fűrdőt készítenek, s megfürösztik benne a beteget. Ha életre való, akkor három nap alatt megjő,¹⁴ ha pedig nem az, akkor meghal.”*¹⁵ Talán ezzel a nem mindennapi, „választó” szereppel függ össze, hogy az egyébként lebecsült aszat, bogáncs rendszerint benne van az augusztus 15-én, *„Szanta Marija napján”* szenteltetni vitt virágcsokban.

Odvas keltike (*Corydalis cava*)

A moldvai magyar nyelvterületen – ahol egyáltalában ismerik – egységesen *szűgombának* nevezik ezt az egyébként zárvatermő, kétszikű, a mákfélék családjába, a keltikék nemzetségébe tartozó növényt. Véletlenül se gondoljuk tehát, hogy valódi gombáról van szó. Földalatti gumójáról – ahogy Kicsipatakon mondják *‘pityókecskájáról’* – kapta a *‘gomba’* nevet, s mivel a szív betegségeit gyógyítják vele, így lett *szűgomba*. Lányikban azt mondták azért, mert a pityókája olyan, mint a szű.¹⁶

Csíkfaluban *szűgomba virágnak*,¹⁷ Csügésen pedig *szűfájás-burján*nak¹⁸ nevezik. Klézséről való adat szerint *kakastarés virág*,¹⁹ s ez a név Erdély felé mutat, Melius Herbariumában²⁰ is szerepel a *‘kakastaré’*, mint az ujjas keltike tájneve. Erdélyben elsősorban a Székelyföldön elterjedt a használata. A legnyugatibb adat Kalotaszegről való.²¹

¹² ANGHEL 2002. 141.

¹³ DIÓSZEGI 1951. 214.

¹⁴ helyrejön, meggyógyul

¹⁵ BENEDEK H. 1997. 163.

¹⁶ DIÓSZEGI 1963. 109.

¹⁷ BENEDEK H. 1997. 166.

¹⁸ BALOGH 1942.16.

¹⁹ BOSNYÁK 1980. 177.

²⁰ MELIUSZ 1979. 326.

²¹ ZSIGMOND 2005. 222.

Számos csángó faluban nincsenek olyan nagyobb kiterjedésű, hűvös éghajlatú bükkösök, mint amilyen élőhelyet az odvas keltike igényel, ezért jórészt misztifikálódott a *szűgomba* hozzáférhetősége és használata. „Nagy havasokon termik” – mondják például Lábnyikban, de a Kárpátok keleti lejtőjén fekvő Gorzafalván, különösen annak Zöldlonka nevű falurészében „van, aki a konyhakertbe palántálta, s ott megél.”²²

Klézsén, Csíkban, Pokolpatakon, Rekecsinben „a szűgombát tavasszal, Szent György nap előtt gyűjtik az erdőben. Mikor gyűjtik, teszik külön: ameliknek kék a virágja teszik egyfelé, ameliknek fehér teszik másfelé. A gyükerit kapecskával ássák ki.”²³ Pusztinában, Gorzafalván „szekervel mentek az erdőre Szent György napja táján, vittek ennivalót, 3-4 kila pálinkát, s ameddig tartott, addig gyűjtötték.”²⁴ Külsőrekecsinben úgy tartják: teliholdkor kell gyűjteni a szűgombát, hogy ne romoljon el. „Kék virágocskájú a férfit, az asszonyé fehér. Kiássák a földből, kiásnak tizet, megkapnak egyet. Máskor egy nagy kasornnyával hoznak.”²⁵

Általában tehát úgy tartják, hogy az odvas keltike piros virágú változata gyógyítja az embereket, s a fehér a fehérmépeket, de ezt napjainkban maguk sem veszik már komolyan, mert a gyűjtött gumókat együtt szárítják. Ez a szárítás úgy történik, hogy a gumócskáknak leszedik a héját, aztán a fűtő tetején, vagy cérnára fűzve, árnyékos helyen szárítják. A Mekényesre került klézsei csángók szerint Szent Antal tűzének nevezett orbáncot füstölik a *kakastarés virággal*.²⁶ Jászvásár környékén – román adat szerint – a teljes növényt megfőzik édestejben, s lemosásuk vele az ekcémás gyermeket, gumójának vizes főzetét pedig szifilisz ellen isszák.²⁷

A *szűgomba* használatáról sokféle a vélemény, ami azzal is összefügg, hogy kevesen használták személyesen, inkább csak hallottak róla. Ezekből a hallomásból általában meglehetősen ködös elképzeléseik vannak a *szűgomba* hatásáról, de éppen emiatt rendszerint fontosnak tartják a használatához kötődő hiedelmeket, s igen nagy gyógyító erőt tulajdonítanak neki. Egy Csíkfalvából való adat szerint a gumócskákat kell „bevenni” szívfájáskor, mégpedig kilenc szemet.²⁸ Ezzel szemben Gorzafalván úgy tudják, hogy vízbe teszik, teát főznek belőle s nádmézzel isszák. De csak keveset, mert „ha sokat iszol, akkor ront, s ahogy meggyógyítja, úgy meg is állíthatja a szüvedet.”²⁹ A legtöbben azonban alkoholos kivonatot készítenek belőle, magyarán pálinkába áztatják, leginkább kilenc darabot egy üvegbe, meleg helyen tartják, amiből naponta háromszor isznak egy pohárkával.³⁰

²² KREBSZ 2003. 8. 17.

²³ NYISZTOR 1992. 4.

²⁴ KREBSZ 2003. 8. 17.

²⁵ ZSIGMOND 2005. 221.

²⁶ BOSNYÁK 1980. 177.

²⁷ ANGHEL 2002. 142.

²⁸ BENEDEK H. 1997. 156.

²⁹ ZSIGMOND 2005. 223.

³⁰ DIÓSZEGI 1960. 109.

Mogyorós lednek (*Lathyrus tuberosus*)

Ahhoz képest, hogy érdemben milyen keveset tudnak erről a növényről a csángó parasztemberek, igen sokféle néven nevezik. Talán szépséges virágjára és jó illatára – tehát viszonylagos haszontalanságára – vezethető vissza az iránta megnyilvánuló felületes érdeklődés. *Árva virág* a neve Klézsén, *disznópityóka* Magyarfaluban, *fődimogyoró* Pusztinában, *fődimezerika* Lujzikalagorban, *kukuknyál* Szabófalván, *mazarika* Diószénban, *mezerika* Csíkban, Klézsén, Somoskán, *mezei mezerika* Kicsipatakon, Somoskán, *nyirásza virág* Somoskán, *trifoj szarbatik* Kelgyeszten, *vadbőrszo* Bogdánfalván. Némely elnevezés tartalma (árva, disznó, földi, mezei, vad) azt is mutatja, hogy a csángóknál nincs nagy becsülete a mogyorós ledneknek. „Nem jó semmire, csak szép bűze van” – mondták Szabófalván. Pusztinában – s bizonyára máshol is – a gyermekek „válták ki a földből”, Magyarfaluban „a pityókáját ették, amikor kicsike volt. Gyermekek eszik tavasszal. Mennék az eke után, s mikor az eke kifordítja, felszedik. Ástuk ki a gyökerit s ettük meg, mert édes. De azt mondják, hogy nem éppen jó, mert hitványodol tőle.” Ha az asszonyoknak „fájt a hasuk alatt”, megfürödtek a főzetében.

Magyarfaluban azonban ismert egy különös hiedelem, amivel egyéb csángó településeken nem találkoztam, pedig számos helyen rá is kérdeztem. Ez pedig a szerelmesek megrontásával van összefüggésben. A lényege, hogy „nem jó, ha egy fiatal lány megfogja a virágot, mer megútálja a szeretője”, „a füle mögé sem szabad szúrja a leány, mert úgy megutálják egymást a szeretőjével, hogy nem is szólnak egymáshoz”, „ha bévetik két fiatal közé, akik szeretősek, úgy megutálja egyik a mászt, hogy soha nem esz neződnek.” Ezzel a hiedelemmel más településen mindeddig nem találkoztam, ami azonban természetesen nem jelenti azt, hogy ez a magyarfalusi adat egyedülálló lenne Moldovában.

Pirosló hunyor (*Helleborus purpureus*)

Moldvában a ‘hunyor’ nevet a keserűfű (*Polygonum*) különböző fajaira használják, a *Helleborust* pedig egész Csángóföldön román kölcsönszóval, a román ‘spînz’ szó „magyarított”, szókezdő mássalhangzó-torlódását föloldó alakjával (*eszponz*), illetve a hangalak változataival nevezik. A különböző *Helleborus* fajokat éppen úgy nem különböztetik meg, mint a Kárpát-medence más vidékének magyarsága sem.³¹ *Eszponc* a neve Jugánban, Lujzikalagorban, Pusztinában, Klézsén, Largucán;³² *eszpunc* Lábnyikban, Pokolpatakon.³³ Továbbá *észponc* Pusztinában, Klézsén, Diószénban, Lábnyikban, *észpënc* Csügesén, Lészpeden,

³¹ KÓCZIÁN – SZABÓ – SZABÓ Gy. 1979. 130.

³² HALÁSZNÉ 1981. 10. 364.

³³ DIÓSZEGI 1960. 107.

Klézsén, Diószénban, Magyarfaluban,³⁴ *észpëndz* Csüágenes,³⁵ *eszpundz*,³⁶ *ponc*³⁷ Bogdánfalván; *reszponsz* Csikban;³⁸ *szponz* Diószénban és *vadészponc* Pusztinában.³⁹ Mint látható, egy-egy településen belül többféle néven is említik.

Beteg állatok gyógyítására használatos ez a gennyképző hatása miatt a Kárpát-medencén belül általában tályoggyökérnek nevezett növény. A moldvai gyakorlatban az a különös, hogy a többi, állatok orvoslásához használt növénytől eltérően, ahol a növény gyógyító erejébe vetett hit a gyógyításban – a dolgok természetéből fakadóan – nemigen kap szerepet, az eszponcnak mondott Helleborus esetében ez is fontos tényező.

Általában az erdőkben gyűjtik, de mert csak elvétve található, számontartják a lelőhelyeket, sokszor más határból is hoznak, hozatnak, vagy kérnek. Például a Kis-Somlyó hegyén a pünkösdi búcsú alkalmával leggyakrabban gyűjtött növények között szerepel. A nagyobb hatóerőért a növényeket a Mária-szoborhoz is hozzáérintik.⁴⁰ A nyáron gyűjtött növényt megszárazstva tárolják, több helyen azonban tövestől hazahozzák és elültetik a kertekben, hogy szükség esetén kéznél legyen. Erre és a Kárpát-medencén belüli párhuzamaira Gunda Béla⁴¹ is felhívta a figyelmet. Ám a Kárpát-medencén belül sem lehetett gyakori, még kevésbé általános gyakorlat, ha Kóczián Géza és szerzőtársai⁴² külön kiemelik, hogy Somogy megyében, két horvátországi községben, Magyarbékáson, továbbá a Felső-Garam vidékén és Moldvában található meg a ház körüli kertekben. Saját tapasztalatom szerint szinte minden csángó faluban számon tartják azt a néhány, rendszerint több állatot tartó, jobb gazdaembert, akitől szükség esetén kérhetnek egy-egy szálát a kertjében lévő tályoggyökérből. Így aztán az állatgyógyításnak ez a fontos kelléke valóságos valutává vált, szükség esetén lehetett kérni, s különböző szolgáltatokat ezzel viszonzották. De azért Pusztinában úgy tartották, hogy „nagyobb ereje van annak a vadnak, mint a kertinek.”

Elsősorban a háziállatok megbetegedésekor használják. A szarvasmarhánál és a disznónál *deláknak* nevezik, amikor „*megcsemellik, vagy megfárad, megforrósodik, vagy eszik a szénából egérfészkét*”. Ezt a betegséget a csángók nem szokták konkrétan megnevezni, inkább körülírják. Voltaképpen az állat levertségét, rossz közérzetét jelenti, amit szemléletesen fogalmazott meg a pusztinai Lackó Anna: „*Ha delákot kapott a tehen, akkor nem ett, csak gondolkodott s fosott.*” Ennek a bajnak volt orvossága a Helleborus, vagyis az *eszponc*, ami gennyképző hatásával serkentette, erősítette a szervezet természetes védekezőképességét. A kezelés lényegét pusztinaiak a következőképpen mondták el: „*Olyan vékony gyökere van, s azt kiásták. Az a gyökeret meghántották, s megcsavarták egy kicsi kenderrel. A nyakába, vagy a tagjába húzzák. Felvágja a nyakán a bőrt, belészúr egy orsót, hogy kerekgyék hely, az*

³⁴ HALÁSZNÉ 1987. 11.

³⁵ BALOGH 1942. 16.

³⁶ DIÓSZEGI 1953. 38.

³⁷ CSÜRY 1930. 14.

³⁸ BENEDEK H. 1997. 170.

³⁹ HALÁSZNÉ 1981. 11.

⁴⁰ GAZDA – BENEDEK H. 1997. 272.

⁴¹ GUNDA 1988. 184.

⁴² KÓCZIÁN – SZABÓ – SZABÓ Gy. 1979. 141.

eszponcra rátekernek valami kenderfonalat, s annak a végét elhagyják künn, hogy tudják kihúzni. Mert azt nem tartják örökké benn, csak vagy három napot, mert eldagadódzik erőst. S három napra, ha lássák, hogy megdagadott, kiveszik, s akkor mondják, hogy na, most kihúzta. S attól megjő, megered, s kifolyik. Miután kivette az eszponcot, akkor a marha ellegetni kezd, aztán mind jobban, jobban. De a dagadtságot hordozza a nyakán.” Az eszponccal való gyógyítást körülengi az a hiedelem, hogy ezzel minden betegséget meg lehet gyógyítani. A pusztinai Kaszáp Istvántól hallottam egy alkalommal: *„Ha lett lenne neked egy eszponcszál, tuggyad akármilyen baja légyn a marhának, amikor az eszponcot belehúztad, még van ugorva.”* Számos történet szól arról is, hogy a már dögrováson lévő állatot hogyan sikerült az eszponccal meghozni. A szarvasmarha eszponccal való gyógyítását ismerik és gyakorolják még Lujzikalagarban, valamint Klézsén, Largucán⁴³ Diószénban akkor is eszponcot húznak, ha a tehénnek ellés után nem akar elmenni a pokla, vagyis a méhlepénye. Lányikban a felfúvódott marhát megszúr csapolják, ha nem javul megvérítik, s még eszponzot is húznak belé.⁴⁴ Amiből látható, hogy az eszponz húzást a delákon kívül a marha számos más betegsége gyógy módjának is tartották.

A beteg disznót is gyakran gyógyították eszponzzal. Már Csúry Bálint hírt adott róla, hogy *„ha féreg esik a disznóba, beléhúzzák a fülibe, rákötik a jószág sebére; ha pedig döglök a jószág, belekeverik az ételébe.”*⁴⁵ Magyarfaluban, ha a disznó szája széle kék volt a fülbe húzták az eszpencet, betekerték virágos kenderbe, terpentembe mártották, bicskával megvágták a bőrt s egy hegyes fával behúzták. Az 1940-es években Egyházaskozárra került Dávid Illésné emlékezett rá, hogy Pokolpatakon, ha a disznó nem evett, eszpondzot húztak a fülébe. *„Két-három eszpondzot köt össze kenderrel, megöntözte petróleummal, s húzta be a fülibe.”*⁴⁶ Természetesen a Helleborus állatgyógyításra való alkalmazása sem köthető a moldvai magyar etnikumhoz, mert a románság körében is elterjedt a használata.⁴⁷

Általában úgy tudják, hogy az eszponcnak nevezett tályoggyökeret csak állatok kezelésére használják, ember gyógyítására nem. Néhány adatunk azonban azt mutatja, hogy vannak kivételek. Ezzel ki tudom egészíteni a jeles szerzőhármasnak a Helleborus fajok népgyógyászati felhasználásról szóló tanulmányában megfogalmazott megállapítását, miszerint *„embergyógyításban való felhasználással csak a gyimesi csángók között találkoztunk”*.⁴⁸ Pusztinában a kiásott gyökeret megfőzték, s hajtástól – tehát hasmenésre – megszűrve adták, *„hogy a gyökeréből ne menjen semmi, mert az húzza össze a gyomrát”*. Hasonló szempontok alapján Csügesén az eszpéndz-et pálinkába téve gyomorfájás ellen használták. Rongyába, vagy ribancba teszik a pálinkába, nehogy lenyeljenek belőle, mivel az ember belit kilikajsza.⁴⁹ Lányikban sérv ellen *„megtörjük az eszpuncot az asztal szélén, bele kicsi pálinkába, s igya meg. Naponta iszik, mikor fáj.”*⁵⁰ Jugánban úgy tudják, de legalábbis

⁴³ HALÁSZNÉ 1981. 362. 364.

⁴⁴ DIÓSZEGI 1953. 44.

⁴⁵ CSÚRY 1930. 14.

⁴⁶ DIÓSZEGI 1953. 38.

⁴⁷ ANGHEL 2002. 145.

⁴⁸ KÓCZIÁN – SZABÓ – SZABÓ Gy. 1979. 144.

⁴⁹ BALOGH 1942. 17.

⁵⁰ DIÓSZEGI 1960. 107.

úgy hallották, hogy a rákra jó az eszponc gyökere. Pusztinából egész történet szól arról, hogyan használták a Helleborust a reuma gyógyítására. Így mondták el: „Feleségem elment kapálni, s ő hallta az asszonyoktól, s a darabban, ahol kapáltunk, ő megkapott egy bokrot, mert bokorba termik, fehér virágja van. Vadeszponc, úgy hívják. Reumatisztul való. Feleségem neki fogott, s neki mind fájtak a solgyai,⁵¹ reumatisztul fájtak a lábai. Leszaggatta azokat a lapikat, s belé húzta, lehúzta a lábbeliit, tett olyan lapit belé, s aztán visszahúzta. Mikor este hazajött, akkor a sorkai félhólyagoztak, fél s akkor az a bőr lekoskalábodott, lehudott, leesett, s aztán ő sirt, hogy tutta aszt ő reá tenni, hogy megsántujjon. Aztán megsántult, de megjött, többet nem bántya. Ez attól van, a rëomatisztul.”⁵²

Végezetül visszakanyarodunk Gyimeshez, amiről Kócziánék azt írták, hogy csak ott használják az eszponc gyökeret embergyógyításra. Ugyanis ők írják azt, hogy egy gyimesközéploki ember komanyesti ismerésétől tanulta a következőket: „meg kell mosni a gyökeret tisztára, s elszaggatni apróra, s üvegbe rakni, s pálinkával megtölteni az üveget, s két-három nap áztatni, s akkor lehet csak használni. Csak egy poharacskával. Gyomorra, gyomorfájásra.”⁵³ Bár tudjuk, hogy Kománfalván magyarok és románok vegyesen élnek, esélye van annak, hogy az a gyimesi ember egy kománfalvitól, tehát moldvai katolikus csángótól tanulta a receptet.

Mezei macskagyökér (*Valeriana officinalis*)

Ezt a növényt egész Csángóföldön a románból kölcsönzött, talán ukrán eredetű⁵⁴ *odolean* szó legtöbbször magyar kicsinyítő képzővel ellátott alakjával nevezik meg. De mint általában az idegen szavak átvételekor, itt is igen sokféle alak és változat fordul elő. *Odoleján* Kicsipatakon; *odalejánka* Bogdánfalván; *odojánka* Bogdánfalván, Külsőrekecsinben; *odoljánka* Bogdánfalván, Külsőrekecsinben, valamint Pusztinában; *odoleánka*, *odojánka* Klézsén, Magyarfaluban; *odolejánka* Klézsén, Külsőrekecsinben, Lészpeden, Magyarfaluban, Pusztinában.

Nem közismert, kevés helyen található növény, de ez inkább a titokzatosságával függ össze, nagyobb a híre, mint a vele kapcsolatos ismeretek mennyisége. Sokan vannak, akik hallottak róla, de kevesen, akik látták, különösen pedig használták volna. Van, ahol az egyik asszony azt mondja: „csak odafenn van a havasokban”, a másik – tíz házzal arrébb – megmutatja a kertjében, az anyjától kapott tövet. Rendkívüli erejét jelzi, hogy nem is valóságos, hétköznapi betegségeket gyógyítanak vele, hanem afféle földöntúli, vagyis az idegrendszerben, a közérzetben, mentálisan jelentkező bajokat, mint „*ijedtség*”, „*nagyijedtség*”, „*lapulás*”, „*rosszféle betegség*”. De ezeket aztán, úgy hiszik, biztosan gyógyítja.

Nyáron szedik, Nagyboldogasszonykor szenteltetik is, és leginkább füstölődni vele. Bogdánfalván így beszélnek róla: „*Ijedéstől való, lapulástól. Mëgpárolja a fejit, vagy mëgfüstölődik vele. Odaleánkát nyárba szédi, mëgaszalja, pap mëgszënteli,*

⁵¹ csípő (şold, rom.)

⁵² HALÁSZNÉ 1981. 12.

⁵³ KÓCZIÁN – SZABÓ – SZABÓ Gy. 1979. 144.

⁵⁴ DEX 1986.

mégálgya, aztán eltakarította, a mikor kell füstölődik még. Összetörök darabba, s letérszi egy tábla. A tüzet reateszi, s füstöli.”⁵⁵ Feredőnek is használják, „ha fájnak a tagjai.” Klézsén egy asszony megitta, hogy „mennyen el a gyermeke, de majd elment ő.”

Veronika (Lecsepült-, Gamandor-, Kosborképű-)

(*Veronica ssp.*)

Csángó tájnevét – *lűderclõtte burján* – Külsőrekecsinben azzal magyarázzák, hogy amikor a lidérc megtudta, hogy többé nincs hatalma ezen a földön, mert a burjánok megvédik az embereket, haragjában kilõtte a nyilát, s éppen ezt a növényt találta el, s annak az egyenes szára nem nõtt tovább, hanem V-betû forában kétfelé ágazott.

Kicsi gyermek *feresztõvizébe* teszik, füstölnek vele, beteg gyermek feje alá helyezik. „Minden módú betegségtõl jó.” Rossz betegség⁵⁶ ellen, „mikor szédül el, esik le a földre és rugdos”, megfüstölik a gyereket. „A rossz betegség okozója a lidérc.” Füstölés közben Külsőrekecsinben mondják: „rossz betegség mēnj el a pusztákra.”⁵⁷ Akárcsak az odaleánkát, ezeket a veronikaféléket is elsõsorban közérzeti, szubjektív panaszok ellen használják, mint ijedtség, éjszakai rettegés, hidegrázás, álmatlanság, vagy a „rosszféle betegség”-nek nevezett epilepszia, továbbá fürdõvíz készítéséhez, vagy füstölésre alkalmazzák.

Ez a két növény – a macskagyökér és a veronika – hatalmas gyógyító erejét a csángók szerint mi sem mutatja jobban, mint hogy a rosszak, a boszorkányok úgy beszélnek róluk maguk között, hogy „ha odalēanka s lűderclõtte ne lētt lenne, az egész vėlág a mienk lenne”, vagyis a rossz, a betegség uralkodhatna ez egész világon.

Réti legyezőfű

(*Filapendula ulmaria*)

Jelenlegi ismereteink szerint elsõsorban a Tázló menti Pusztinában, Frumószában, továbbá Szalonckán és Kukujecen – tehát székely identitással rendelkezõ etnikai csoportnál – ismerik, továbbá az ugyancsak zömmel székelyes csángó népességû Magyarfaluból van néhány, a növény használatára vonatkozó adatunk, ami természetesen nem zárja ki a lehetõségét, hogy más helyeken is tudomásuk legyen róla. Az említett településeken *drágagyökérnek*, *gyertyagyökérfűnek*,⁵⁸ valamint román neve után *ulmusornak*, *urmusornak* nevezik. Elsõsorban *sárigságtól*, vagyis sárgaság nevű betegség ellen használták, de úgy is mondják, hogy „mindentõl jó”.

⁵⁵ HALÁSZNÉ 1981. 17.

⁵⁶ epilepszia

⁵⁷ HALÁSZNÉ 1981. 16.

⁵⁸ DIÓSZEGI 1963. 45.

A Tázló mentén úgy tudják, hogy a havasokból hozzák, de Pusztinában a Pojána nevű határrészen is található. *„Vót egy bábacska, hozta a havasokból a gyertyagyökerű füjet, s azt vettük. Vótak olyan bábacska, eljöttek a tarisznyacskával s a kapun csak néztek bé. Kiléptünk, s akkor mondta milyen gyükere van, s akkor vettünk: egy szita lisztvel, egy darab szalonnával. A gyükereket magyar emberek hozták Kukujeécből. Ők közel vótak a havashoz, s gyütöttek többet.”*⁵⁹ A pusztinai Ruszka Katalin elmondása szerint *„hozogattak ide fentről, Frumósza felől, egy deákocska egy menyecskével. Egy ilyen kötéssel [maroknyi] tízezer le volt.”*⁶⁰ Ők kapnak a havasokban, tudják hol es van. Eljő a templom elejibe, az emberek hírt kapnak, s megveszik. Ha nem kapsz hírt, egyhamar elfogy.”

A csíksomlyói búcsúban, a Kis-Somlyó hegyén a leggyakrabban gyűjtött növények között ott van a gyertyagyökerű fű is. A pusztinaiak elmondása szerint *„Kimentünk ottan, Krisztusnak a hágóján, aztán meg láttuk az izét, egyfajta izék vótak, gyükerek, úgy mondtuk, hogy gyertya gyükerek, sárigságtól valók, értettétek-e? S akkor itten belétördeltük abba az üvegbe, abba a szenteltvízbe, amelyeket hoztunk Somlyóról. Hoztuk azt a gyükereket, beletördeltük, s azt ittuk meg, úgy, hogy egy kicsit megelégedt, na egy kicsit megsárgította a leveit, akkor vettünk egy pohárt, csináltunk viaszból pohárt, s meggyógyultunk münk es.”*⁶¹

Régebben elsősorban a máj betegségeitől támadt sárigság – sárgaság – különféle változatait gyógyították vele. Diószegi Vilmos a 20. század derekán Baranya megyébe települt pusztinai csángóktól jegyezte fel a növény használatának hagyományos módját. Eszerint a *„gyertyagyökerű fűből – arasz hosszú és sárga – szednek kilenc igét. Három szál egy ige. Literes üveg pálinkába teszik, ledugják, kilenc napig hagyják. A szilvapálinka sárga lesz tőle. Csináltak ilyen szép tiszta méhviaszból pohárt és abból kellett inni. Háromcor naponta, étel előtt. Félliter pálinkát megiszik, megjő a sárgaságtól.”*⁶² Az 1940-es években Egyházaskozárra települt magyarfalusiaktól Diószegi Vilmos azt jegyezte volt fel, hogy *„vót az a réz két gologányos,”*⁶³ azt a pohár fenekibe belé kellett ragasztani, s arról itták, 6-8 napig, naponta háromszor.”

Néhány emberöltővel ezelőtt, amikor még teljességében ismerték ennek a nagyerejű burjánnak a hatását, nagyobb gondot fordítottak természetes erejének mágikus eszközökkel történő erősítésére. Imádkoztak hozzá, ételt vittek neki, áldozatot mutattak be, valósággal emberszámba vették. Pusztinában 2007-ben még emlékeztek arra, hogy *„Régen a bábák úgy ásták ki, hogy kenyeret vittek, vagy málét, és sót, rátették a gyökerire, s imádkoztak. Elmondták a Miatyánkot, az Üdvözlégyet, egy töre. De azt nem ásták ki, hanem ástak mást.”* Volt, aki úgy mondta el: *„Az öregek, mikor mentek ki Pojánába, három urmusor bokornak a tövit megásták, s tettek sót rea. Elmondtak egy Miatyánkot, egy Üdvözlégy Máriát, s takarták vissza esént. Azt a három bokrot nem ásták ki, tettek a tövire sót, mielőtt a többi ásták volna. S aztán ásták ki Szentgyörgy előtt az urmusort, tették pálinkába s itták meg.”*

⁵⁹ NYISZTOR 1992. 7.

⁶⁰ 2007 tavaszán

⁶¹ GAZDA E. – BENEDEK H. 1997. 271.

⁶² DIÓSZEGI 1963. 105.

⁶³ gologan – tíz bani értékű régi rézpénz, magyarra garasként fordíthatnánk.

Mostanra azonban már megkopott a hagyományos népi tudás, s eluralkodott a 'mindenre jó' szemlélet. „Sárigságtól, kancsertől,⁶⁴ gyomrodtól, mindenre használ – mondják. – Beléteszik borcsba,⁶⁵ vagy borba, vízbe es jó, ebbe a háromfélébe használják. Kinek milyen betegsége van, mert a sárigság nem egyféle.” Kontárként való alkalmazása még bajt is okozhat, ha valaki a „minden”-be a reumát is beleérti, s a szűkségesnél hosszabban alkalmazza a „pakolást”. Pusztinán hallottam: „Ha reateszed a reumatisztól, mind sebet csinál. Az anyatársam megreszelte, reatette a nyaka csigájára, s elhatta ott estétől reggelig, s reggelre seb lett egészen. Nem úgy teszik! Leányom reatette – kaszáltunk Fábiánban. Megvágta késsel, mert nem volt mivel megreszeljük, s erőst fáj a vejem keze a kaszálástól. Megrakta s lefeküdt, el is aludt vele. Megálltam mellette egy ösvertet,⁶⁶ s kész. Levettük, egy kicsi verességet csinált, de meghozta a kezét. Nem hójagoztatta ki.”

Ezeket a nagyerejű burjánokat még most, mágikus nimbuszuk halványodó folyamatában is övezi bizonyos tisztelet. Igaz, hogy ez sok esetben már darabokra tört, de ezek a darabok sokszor más és más növényre szállva, azok hírét és rangját emelik. Nem úgy gyűjtik, nem úgy használják őket, mint sok más, úton-útfélen fellelhető, bármely kerítés tövében megkapható burjánt, hanem megadják a módját. S ha ma már nem is etetik őket, nem is imádkoznak hozzájuk föltétlenül, a közösségnek azon tudós hírben álló tagjai, akik ismerik a lelőhelyüket, akiken keresztül – közvetlenül vagy közvetve – biztosabban hozzájuk lehet jutni mintha vaktában keresgetnék, ma is osztoznak abban a megkülönböztetett, természetfölöttinek kijáró tiszteletben, ami – szinte még a közelmúltban is – méltán övezte ezeket a nagyerejű gyógyító növényeket.

Irodalom

Anghel, EUTASIA

2002 Plante de leac întrebuintate în Moldova. In: Munteanu, V. (szerk.): *Anuarul Muzeului Etnografic al Moldovei II*. Iași: Editura Junimea. 137–153.

BALOGH Ödön

1942 Néprajzi jegyzetek a csügési magyarokról. In: Szabó T. Attila (szerk.): *Erdélyi Tudományos Füzetek* 136. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület. 1–38.

BENEDEK H. Erika

1997 Adalékok egy moldvai csángó falu népi növényismeretéhez. In: Pozsony Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 5. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. 150–187.

⁶⁴ kancser rákbetegség (rom. cancer)

⁶⁵ borcs forrázott korpale, savanyító

⁶⁶ sfert negyed (rom.); itt: negyed óra

BOSNYÁK Sándor

- 1980 *A moldvai magyarok hitvilága*. Folklór Archívum 12. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport

CsÚRY Bálint

- 1930 Néprajzi jegyzetek a moldvai magyarokról. In: György Lajos (szerk.): *Erdélyi tudományos füzetek* 27. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület

DEX

- 1988 *Dicționarul explicativ al Limbii române* (DEX). București: Editura Academiei Române

DIÓSZEGI Vilmos

- 1950 Vegyes néprajzi gyűjtés. Kézirat a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában EA 4646
1951 Hiedelem, gyógyítás. Kézirat a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában EA 3649
1953 Hiedelemvilág és népies gyógyászat. Kézirat a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában EA 4210
1960 Embergyógyítás a moldvai székelyeknél. *Néprajzi Közlemények* V. 3–4. 35–124.

GAZDA Enikő – BENEDEK H. Erika

- 1997 Pusztinaiak csíksomlyói búcsújárása 1993-ban. In: Pozsony Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 5. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. 259–285.

GAZDA József

- 1980 *Így tudom, így mondom. A régi falu emlékezete*. Bukarest: Kriterion

GUNDA Béla

- 1988 A természetes növénytakaró és az ember. In: Bodó Sándor – Petercsák Tivadar (szerk.): *Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve XXIV*. Eger: Dobó István Vármúzeum. 165–219.

HALÁSZNÉ ZELNIK Katalin

- 1981 Adatok a moldvai magyarok gyógynövény használatához. *Gyógyszerészet* 10. 361–367.

HALÁSZNÉ ZELNIK Katalin

- 1987 Moldvai csángó növénynevek. In: Hajdú Mihály (szerk.): *Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok* 36. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, MTA Nyelvtudományi Intézete

IANCU Laura (Szerk.)

- 2002 *Johófiú Jankó. Magyarfalusi csángó népmesék és más beszédek*. Velence: Somhegyi Kft.

KÓCZIÁN Géza – SZABÓ István – SZABÓ László Gy.

- 1979 A *Helleborus* (hunyor) fajok népgyógyászati felhasználására vonatkozó adatok. *Comm. Hist. Artis Med. Suppl.* 1–12. 125–154.

KREBSZ János

- 2003 A szűgomba nyomában. *Moldvai Magyarság* 8. Csíkszereda. 16–17.

MELIUSZ JUHÁSZ Péter

1979 Herbárium az fáknak, füveknek nevekről... 1578. SZABÓ Attila (szerk.)
Bukarest: Krierion Könyvkiadó

NYISZTOR Tinka

1992 *Gyógynövény gyűjtés három moldvai faluban*. Kézirat

PÁLFALVI Pál

1997 A pusztinai temető növényvilágáról. In: Pozsony Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 5. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. 122–149.

VIRT István

2001 *Elszakasztottad a testemtől én lelkemet. Moldvai és baranyai csángók halottas szokásai és hiedelmei*. Kriza Könyvek 8. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság

ZSIGMOND Győző

2005 Szívomba a magyar népi gyógyításban. In: *Növények a folklórban – Plante în folclor*. Bukarest: Magyar Köztársaság Kulturális Intézete. 219–230.

HALÁSZ, PÉTER

“GATHER IT EARLY IN THE MORNING WHILE THE DEW IS ON IT, AND SPEAK TO NO ONE...” BELIEFS HELPING THE NATURAL POWER OF MEDICINAL PLANTS AMONG THE CSÁNGÓ HUNGARIANS

Gathering wild plants and other products of forest and field is still widely practised among Hungarians living in Moldavia. *Medicinal plants* are the most commonly collected; they are known and used in almost all Csángó families. The four pillars of the action of medicinal plants can be summed up as follows: (1) the plant's *natural healing action* and knowledge of it; (2) the *disinfectant action* of boiling the water used for infusions which means that the sick person does not drink more or less infected well water; (3) washing in *warmed water* in the case of baths, or the actual effect of *bathing, rubbing, massaging*; (4) the *belief* in the healing power that is reinforced with various magical actions, such as *blessing*, and the procedures observed in gathering the plants: gathering *in silence, at the full moon or the new moon*, making infusions from *seven or nine* different kinds of plants, etc. The traditional knowledge of the Moldavian Csángós also includes a few plants to which they attribute special power. These are used not in everyday practice but for the treatment of mental illness and psychological problems. Care is taken to gain the goodwill of the supernatural forces right from the time they are gathered and often anthropomorphic features strengthen their action. An air of mystery is added by the names such plants are given and great emphasis is placed on performing various magical acts to strengthen the natural power of the plant.

1-2. kép Virágvasárnapi pimpószenteltetés a templom előtt – Pusztina 1997

3. kép Füstölés céljából szentelt burján – Csíkfalu, 1998

4. kép Nagybaldogasszony napján szentelt virágokkal – Külsőrekecsin, 1971

GRYNAEUS TAMÁS ÉLETRAJZA

Született: Budapest, 1931. IX. 26.

Édesanyja festőművész (+1972), édesapja matematikus, egyetemi tanár volt (+1936).

Tanulmányai:

Elemi iskoláit a budai várban lévő evangélikus elemi iskolában, a középiskolát a Budapesti Evangélikus Gimnáziumban végezte

1949-ben érettségizett

1951-től a szegedi orvostudományi egyetem hallgatója

1957. február 13-án letartóztatták a forradalomban való részvétele miatt: ÁVH, koncentrációs táborok, első fokon 38 hónap, másodfokon 24 hónap börtön: Csillag, Markó, Vác, Gyűjtőfogház

1959–64 segédmunkás (Obudai Hajógyár), majd állatgondozó, laboratóriumi asszisztens

1965-től folytathatta és befejezhette egyetemi tanulmányait

Szakképesítések:

1971 pszichiatria

1977 neurologia

Tudományos fokozat:

1988 a történettudomány (néprajz) kandidátusa (CSc)

Munkahely:

Baja, Városi Kórház Ideg-elme Osztály

Pomáz, Munkaterápiás Intézet Elmeosztály

Budapest, Merényi Gusztáv Kórház Idegosztály

Budapest, Szent János Kórház Neuropsychiatriai Osztály

Ösztöndíj:

1961-ben a leuveni egyetemtől (Belgium) 1 évre (nem vehette igénybe, nem kapott útlevelet)

Kitüntetés:

a Magyar Orvostörténeti Társaság Zsámboki János Emlékérme

1956-os emlékérem

Külföldi kongresszusi előadások:

Plovdiv, Bécs, Drezda, Neubrandenburg, Erlangen, Heidelberg, Genova, Kassa

Egyetemi kurzusok:

Szeged, JATE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék

Budapest, ELTE BTK Folklore Tanszék és Kulturális Antropológiai Munkacsoport

Alkalmi egyetemi előadások:

Budapest, Kertészeti Egyetem

Debrecen, Orvostudományi Egyetem

Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem

Kolozsvár, Sapientia Egyetem

Opponensi, témavezetői feladatok, konferencia-szervezések.

Társulati tagság:

Magyar Orvosi Kamara

Magyar Orvostörténeti Társaság

Magyar Néprajzi Társaság

Arbeitsgemeinschaft Ethnomedizin (Heidelberg) levelező tag (1978), tiszteletbeli tag (2002, Münster)

World Psychiatric Association Transcultural Psychiatry Section

GRYNAEUS TAMÁS TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁGA

Könyvek:

Isa por... A honfoglalás és Árpád-kori magyarság betegségei és gyógyításuk. Budapest: Fekete Sas Kiadó. 1990.

Sávai János – Grynaeus Tamás: *Tüdő Vince betegei. Egy szeged-alsótanyai gyógyító ember feljegyzései.* Devotio Hungarorum 1. Szeged: JATE Néprajzi Tanszék. 1994. 23-50.

Szent Antal tüze. Budapest: Akadémiai Kiadó. 2002.

A fehértói javas ember tudománya. Dóczi István gyógyító tevékenysége. Csongrád megyei könyvtári füzetek 23. Szeged: Somogyi-könyvtár. 2002.

Tanulmányok:

1951

Unghváry László – Somló Ernő – Zakariás Imre – Farkas Fruzsina – Grynaeus Tamás: Eljárás a szív feszülési és kiürítési szakaszának meghatározására. *Orvosi Hetilap* 37. Klny. 1–13.

Unghváry, László – Somló, Ernő – Zakariás, Imre – Farkas, Fruzsina – Grynaeus, Tamás: Ein Verfahren zur Bestimmung der Anspannungs- und Austreibungszeit des Herzens. *Zeitschrift für Kreislaufforschung* 40. 585–592.

1952

Unghváry László – Grynaeus Tamás: A liquor összfehérje egyszerű titrimetriás meghatározása. *Kísérletes Orvostudomány* 4. 380-382.

Unghváry László – Somló Ernő – Grynaeus Tamás: Tapasztalatok oscillometriás görbék segítségével meghatározott pulsushullám terjedési sebességéről, a feszülési és kiürítési időről hypertóniás betegeken. *Orvosi Hetilap* 38. 1094–1095.

1954

Adatok Vésztő néprajzához. (Kézirat) *Néprajzi Múzeum Ethnologiai Adattár.* P 96/1954.

A kuruzslás és népi orvoslás mai helyzete Szegeden és a környék tanyavilágában. 1953–1954. (Kézirat) Móra Ferenc Múzeum Néprajzi Adattár.

1956

A fehértói gyógyító ember tudománya. Dóczi István gyógyító tevékenysége. (Kézirat) *Néprajzi Múzeum Ethnologiai Adattár.* P 9/1956.

1960

Adatok a magyarországi (főleg a szegedkörnyéki) halottlátók néprajzához. (Kézirat) Néprajzi Múzeum Ethnologiai Adattár. P. 204/1960.

1962

Nadály és nadályosok. *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica* 26. 129–156.

1963

Népi orvoslás Orosházán. *A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve 1963/64.* (1965) 337–438.

Szántó, László – Reviczky, Alice – Grynaeus Tamás: Thyroid function during treatment with the ergot derivative lysergic acid butanolamide. *Acta Medica Academiae Scientiarum Hungaricae* 19. 169–183.

1964

Gyógynövényárusok Szeged piacain. *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica* 30. 89–127.

Szántó, László – Reviczky, Alice – Grynaeus Tamás: Effect of a monoaminooxydase inhibitor (Nialamide) on thyroid activity. *Acta Physiologica. Academiae Scientiarum Hungarica* 25. 241–254.

Reviczky Alice – Szántó László – Grynaeus Tamás – Magony Ilona: Quantitative determination of the thyroid hormone fractions, their connection with the blood level of organic iodine. *Acta Physiologica Academiae. Scientiarum Hungarica* 25. 255–264.

Reviczky Alice – Szántó László – Grynaeus Tamás: Hydrált ergot-alkaloidák (Hydergin) hatása a pajzsmirigy működésére. *Kísérletes Orvostudomány* 16. 323–330.

Reviczky, Alice – Szántó, László – Grynaeus Tamás: Die Wirkung hydrierter Mutterkomalkaloide auf die Schilddrüsenfunktion. *Arzneimittel-Forschung* 14. 1230–1233.

Reviczky Alice – Szántó László – Grynaeus Tamás: Kísérletes vizsgálatok a serotonin antagonist és serotonin felszaporító anyagok pajzsmirigyre gyakorolt hatásáról J^{131} segítségével. *Acta Pharmaceutica Hungarica* 3. 121–127.

L. Reviczky Alice; Szántó László – Grynaeus Tamás – Magony Ilona: A J^{131} -e1 jelzett aminosavak dehidogénezése. *Kísérletes Orvostudomány* 17. 634–648.

Reviczky Alice – Szántó László – Grynaeus Tamás – Magony Ilona: A vérsavó endogen úton J^{131} -el jelzett anyagainak dehidogénezése. *Kísérletes Orvostudomány* 17. 648–655.

1965

...”Béka vala ekéje, kígyó vala ostora”... Természetfeletti és állatalakú betegség-
okozók a vésztői néphitben. In: Miklya Jenő (szerk.): *Sárréti írások [1.]*. Szeghalom: Szeghalom Község Tanácsa. 133–152.

Összehasonlító és aetiopathogenetikai vizsgálatok a fossilis és recens hyperostosisok körében. *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica* 36. 67–148.

1966

Reviczky Alice – Szántó László – Grynaeus Tamás – Magony Ilona: Trypsin és pankreatin emésztés hatása a pajzsmirigy jódtartalmú fehérjéire és aminosavaira. *Kísérletes Orvostudomány* 18. 502–506.

Reviczky, Alice – Szántó, László – Grynaeus, Tamás – Magony, Ilona: Deiodination of the 131I-labelled substances of blood serum I. *Acta Physiologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 22. 107–120.

Reviczky, Alice – Szántó, László – Grynaeus, Tamás – Magony, Ilona: Deiodination of the endogenously 131I-labelled substances in blood serum II. *Acta Physiologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 29. 121–130.

Szántó, László – Reviczky, Alice – Grynaeus, Tamás: Effect of serotonin (5-hydroxytryptamine) on thyroid activity of albino rats. *Acta Physiologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 29. 183–194.

1970

Grynaeus Tamás – G. dr. Szabó Erzsébet: Sacrális népművészeti értékek a Dunakanyarban. *Dunakanyar tájékoztató* 1970/1. 82–86

1971

Népi orvoslás. Sípbal, dobbal, nádihegedűvel... In: Juhász Antal – Ilia Mihály (szerk.): *Tápe története és néprajza*. Tápe: Tápe Község Tanácsa. 759–783.

1972

Gálfi Béla – Grynaeus Tamás – Kosza Ida: A Melleril retard hatása foglalkoztatott idült pszichotikusokon. *Orvosi Hetilap* 113. 3081–3082.

1973

Engi Tüdő Vince. A legenda és a valóság. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1972/73 – 1. 155–183.

Gálfi Béla – Benson Katalin – Grynaeus Tamás: Az IMAP (Fluspirilene) tartós hatású neurolepticummal szerzett tapasztalataink munkatherápiásan foglalkoztatott idült schizophreneknél. Pomáz: Egészségügyi. Minisztérium Munkatherápiás Intézete. 1–40.

Gálfi, Béla – Benson, Katalin – Grynaeus, Tamás: Erfahrungen mit dem anhaltend wirkenden Neurolepticum Fluspirilene bei arbeitstherapeutisch beschaffigten chronisch Schizophrenen. *International Pharmakopsychiatrie* 8. 37–59.

1974

Bácsmegyei gyógyító szokások és hiedelmek. *Cumania* II. 229–236.

Sándorfalvi boszorkánypör 1954-ben. *Somogyi-könyvtári Műhely* 13. 333–336.

Das Antoniusfeuer. *Acta Congressus Internationalis XXIV. Historiae Artis Medicinae* (25–31. Augusti 1974. Budapestini) II. 1271–1273.

Grynaeus, Tamás – Papp, József: Altungarische Heilpflanzennamen. *Acta Congressus Internationalis XXIV. Historiae Artis Medicinae* (25–31. Augusti 1974. Budapestini) II. 1275–1276.

1975

Papp, József – Grynaeus, Tamás: Identifizierung altungarischer Heilpflanzennamen. *Ethnomedizin* (Hamburg) 1974/753. 443–445.

Grynaeus Tamás – Kaszai Mihály: Szemelvények a vésztoi népköltészetből. In: Miklya Jenő (szerk.): *Sárréti írások II.* Szeghalom: Szeghalom Község Tanácsa. 119–123.

Grynaeus Tamás – Örményi Imre: Adatok a delírium tremens pathogenesiséhez. I. *Alkohologia*. 6. 11–22.

Örményi Imre – Grynaeus Tamás: Adatok a delírium tremens pathogenesiséhez. II. *Alkohologia*. 6. 45–65.

Grynaeus Tamás – G. dr. Szabó Erzsébet: Sírjelek a Dunakanyarban. *Dunakanyar tájékoztató* 1975/2. 19–40.

1977

Grynaeus Tamás – Papp József: Régi magyar (gyógy)növénynevek, 15–17. század. *Communcationes de Historia Artis Medicinae Supplementum (Historia Pharmaceutica.)* 9–10. 31–49. Mutatója: *Communicationes de Historia Artis Medicinae* 86/1979. 131–138.

Magyar Néprajzi Lexikon I–V. (1977–1981) címszavai – részben Pócs Éva, Nagy Ilona és Hoppál Mihállyal együtt: agos gyerek, árpa, csoma, fene, frász, füves, guta, gyógyító, hideglelés, himpók, holttetem, íz, keh, kolera, mádra, mérés, mirigy, népi gyógyászat, nyavalya, süly, száraz betegség, szemölcs, Szent Antal tüze, torokgyík, tüdőbaj, veszettség, zsébre. Budapest: Akadémiai Kiadó.

1978

Bálint Sándor – Grynaeus Tamás: Egy sokác-magyar mesemondó. *Cumania* 5. 363–369.

1981

Nil nocere! Medicinális ergometrin intoxicatio. „Szent Antal tüze” napjainkban. *Orvosi Hetilap* 122. 2849–2850.

1982

Örményi Imre – Grynaeus Tamás – Hockné Majer Jolán: A 3 Hertzes légköri rádiózájszint (ELF sferics) változásainak hatása a delírium tremens kirobbanására. *Alkohologia* 13. 86–90.

1983

A harmadik világ egészségügyi gondjai és feladatai. *Orvosi Hetilap* 142. 3184–3187.

(U.ez idegen nyelveken 1985: *Therapia Hungarica* 33. 110–114.)

1985

(Gyógy)növényismeretünk a reneszánsz és a reformáció korában. *Communicationes de Historia Artis Medicinae* 109/112. 105–110.

Grynaeus, Tamás – Papp, József: Identifizierung altungarischer Heilpflanzen-namen. *Curare Sonderband* 3. 33–34.

1986

Heilkundige des Antoniusfeuers in Ungarn. *Curare Sonderband* 8. 61–70.

1988

Az Urginea (Scilla) maritima (L.) Baker népi javallatai és tájékozódó farmakológiai vizsgálata. *Gyógyszerészet* 32. 75–77.

Budavári Ágota – Grynaeus Tamás: Barlangkutatók elektroencefalográfiai és pszichológiai vizsgálatának eredményei. *Karszt és Barlang* L. 29–32.

Vida Tivadar – Grynaeus Tamás (szerk.): „Szerelmes Orsikám...”. *A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

Philosophie der Krankheit. Ethnologisch-linguistische Aspekte. *Wiener Dialog über Ganzheitsmedizin*. Wien. 73–74. 391.

Bedeutung der Heilpflanzen in der Volksmedizin. *Wiener Dialog über Ganzheitsmedizin*. Wien. 257–258. 381–382. 391.

1989

Európai gyógyító személyzet a harmadik világ országaiban. Nehézségek és feladatok. In: Babulka Péter – Borsányi László – Grynaeus Tamás (szerk.): *Síppal, dobbal... Hagyományos orvoslás az Európán kívüli népek körében*. Budapest: Mezőgazdasági Könyvkiadó. 15–24.

Budavári Ágota – Grynaeus Tamás: Results of elektroencephalographic (EEG) and psychological examination of cave explorers. *Proceedings International Congress of Speleology*. Budapest. 1. 229–231.

Manifestation seelischer und körperlicher Leiden in Menschendarstellungen. *Curare Sonderband* 6. 57–64.

1990

Egy magyar szentembör. *Szegedi Műhely* 29. 22–28.

A magyar boszorkány egyes vonásainak szociálpszichológiai értelmezése. *Ethnographia* XXXIV. 467–474.

Hagyományok élete egy újrateremtett községben. *Szegedi Műhely* 29. 62–64.

Grynaeus Tamás – Lárencz László – Szabó László Gy.: Beer János „Hora budensis”-e. *Botanikai Közlemények* 77. 87–96.

Visionen ungarischen Bauern. *Congress us VII. Internationalis Fenno-Ugristarum, Summaria dissertationum* 2B. Debrecen. 63–68.

1991

Sozialpsychologische Aspekte der ungarischen Hexenprozesse und des Hexenglaubens. *Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae* 37. 479–488.

„Látomások” – túlvilági élmények a mai magyar népi szájhagyományban. In: Erdélyi Zsuzsanna (szerk.): *Boldogasszony ága*. Tanulmányok a népi vallássosság köréből. Budapest: Szent István Társulat. 143–180.

„Oszlassa erdőre, mezőre, vízre, rétre!” Megelőző-gyógyító imádságok és ráolvasások Dávodról. In: Halász Péter (szerk.): *A Duna menti népek hagyományos műveltsége*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság. 613–618.

Örményi, Imre – Grynaeus, Tamás – Majer, Jolán: The influence of geomagnetic activity on epileptic seizures of patients with different geophysical biotypes (weather sensitivity). *Proceedings of International ACA XX. Assembly*. Wien, 632.

1992

A Csöpörke tó mondájának folytatása. *Szegedi Műhely*. 31. 121–122.

Halászné, Zelnik Katalin (szerk.): *Gelencei orvosló könyvecske*. Kézirat a XVIII. századból. Utószó: Grynaeus Tamás. Lakitelek: Antológia Kiadó. 63–82.

Nagy Pálné, Balog Emerencia hadikfalvi (garai) gyógyítóasszony. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1991/92–1. 95–144.

Boxolók neuropsychiatriai és EEG vizsgálatának eredményei. *Horányi Béla Klinikai Idegtudományi Társaság Közleményei* 2. 1–44.

Örményi, Imre – Grynaeus, Tamás: Influence of solar flares on epileptic seizures of patients with different types of weather sensitivity. *XI. Cesko-Slovenská bioklimatologická konferencia s medzinárodnou úcast' ou Smolenice* 9–13. II. *Zborník referátov* 1. 30–34.

Grynaeus Tamás – Kalmár Péterné – Schwáb Péterné – Schmalhofer Károlyné – Farkas Mária: Antikoncipiensek nemkívánatos idegrendszeri mellékhatásai. *Gyógyszereink* 42. 268–274.

Grynaeus Tamás – Örményi Imre: Időjárási frontok és levegőfajták szerepe különböző időjárási érzékenyséű betegek epilepsziás rohama kiváltásában. *Nemzetközi Epilepsziaellenes Liga Magyar Tagozatának I. Kongresszusa*. Budapest, 1992. április 2–4. *Kivonatok*. 34.

1993

Szegedi Kőrös Gáspár (Casparus Frax'ins Zegedinus). *Communicationes de Historia Artis Medicinae* 141/144. 27–52.

Grynaeus Tamás – Vida Tivadar: Fraxinus Gáspár magyarországi működésével kapcsolatos iratok. *Communicationes de Historia Artis Medicinae* 141/144. 127–170.

Grynaeus Tamás – Szabó László Gy.: Növények ismerete és használata Dávodon (Bács-Kiskun megye) I-II. *Gyógyszerészet* 36. 29–36. 85–92.

Grynaeus Tamás – Örményi Imre – Hockné Majer Jolán: Különböző időjárás-érzékenységgű epilepsziás betegek rohamszámainak ciklikus változásai. *Balneologia, Gyógyfürdőügy, Gyógyidegenforgalom* 3. 90–101.

Dávodi ragadványnevek. *Magyar Nyelvjárások* 31. 157–184.

1994

Traditionelle Heilkundige in der Umgebung von Szeged im 20. Jahrhundert. *Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungariae* 39. 325–340.

A pálosok orvosló tevékenységének egy elfeledett emlékééről. In: Sarbak Gábor (szerk.): *Pálos rendtörténeti tanulmányok. Varia Paulina* 1. Csorna: Stylus. 234–236. 294–298.

1995

Dávodi hambárok. In: *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében 1994*. Kecskemét: [K.n.] 87–92.

Jövevények és vándorok vagyunk... Egy ügyeletes orvos följegyzései. *Lelkipásztor* 70. 7–9.

dr. Hudovemig Károly (1873–1928). In: *A Szent János Kórház centenáriumi évkönyve*. Budapest. 198–199.

Nagykamarás ragadványnevei. *Magyar Nyelvjárások* 32. 183–205.

1996

A honfoglalás-, és Árpád-kori magyarság növényei. Növényismeret, növényfelhasználás és növényföldrajz. In: Pócs Éva – Voigt Vilmos (szerk.): *Ősök, táltosok, szentek. Tanulmányok a honfoglaláskor és Árpád-kor folklórából*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatócsoportja. 121–137.

A Vörös kolostor és frater Cyprianus. Zainkó Géza (szerk.): *A repüléstörténeti konferencia közleményei*. Budapest: Magyar Repüléstörténeti Társaság. 197–204.

Az időskorúak depressziója. *Lelkipásztor* 71. 64–65.

Hogyan jelennek meg a szomatikus eltérések és a fájdalom felnőttek emberrajzain? *Clinical Neuroscience / Ideggyógyászati Szemle* 49. 148–165.

Örményi, Imre – Grynaeus, Tamás: Influence of some weather factors on epileptic seizures of patients with different biotypes of weather sensitivity. *Proceedings of 14th International Congress of Biometeorology*. 1–8 September 1996. Ljubljana. 142–149.

1997

Remete Szent Antal a hazai képzőművészetben. *Ars Hungarica* 25. 181–190.
Medicus curat, natura sanat. Kommentár Koltay Erika cikkéhez. *Komplementer Medicina* 1. 13.

Grynaeus Tamás – Örményi Imre: Kozmikus hatások és epilepsziás rohamszám összefüggései. *Teach Neurology Conference, Budapest 1997. márc. 6–8. Abstracts*. 55.

1998

„Lappongya gyógyítgató paraszt orvosok” Szeged környékén a századfordulótól napjainkig. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Ethnographica* 2. 137–165.

Skull trephining in the Carpathian Basin (8th–13th c.). In: Guerri, Antonio ed. alii: *La cura delle malattie. (Itinerari storico)* Genova. 73–77.

A Lyme kór előfordulása fiatal populáció egy csoportjánál. *A Szent János Kórház centenáriumi tudományos ülései*. 12. 3.

Grynaeus Tamás – Pósfay Miklós – Vidovszky Tamás: „Cseppben a tenger”. A budapesti Fasori Evangélikus Gimnáziumban 1949-ben végzett diákok sorsa a statisztikai adatok tükrében. *A budapesti Evangélikus Gimnázium Évkönyve* 1998/99. Budapest: [Evangélikus Gimnázium]. 75–80.

A megváltozott tudatállapotok pszichiátriai értékeléséről. In: Pócs Éva (szerk.): *Eksztázis, álom, látomás*. Budapest – Pécs: Balassi Kiadó – University Press. 213–228.

Befolyásolja-e a tömjénfüst a tudatállapotot? In: Pócs Éva (szerk.): *Eksztázis, álom, látomás*. Budapest – Pécs: Balassi Kiadó – University Press. 265–268.

Hadikfalvi kálvária. „Negyvenkét ember”. *Néprajzi Látóhatár* 7. 186–197.

1999

Szépesszorongók és tudósok Dávodon. In: Benedek Katalin – Csonka-Takács Eszter (szerk.): *Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitás történeti tanulmányok* Pócs Éva 60. születésnapjára. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet. 189–204.

A parázson-táncolók Szent Konstantin éneke. In: Pozsgai Péter (szerk.): *Tűzcsiholó. Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére*. Budapest: Táton Kiadó. 406–426.

Skull trephination in the Carpathian Basin (8-13th Century AD.). *The Mankind Quarterly* XI. 2. 131–142.

2000

„Életibe mindig áll, hótta után szaladgál” - Mi az? (Ballangókóró). In: Balázs Géza (szerk.): *Folklorisztika 2000-ben. Folklor, irodalom, szemiotika. Tanulmányok* Voigt Vilmos 60. születésnapjára. Budapest: ELTE Bölcsészettudományi Kar. 231–250.

Grynaeus Tamás – Kapocs Nándor: Demográfiai változások Szeremlén. Szeremlei matriculák tanulságai, 18–20. sz. *Demográfia* 43. 135–160.

Előadások az ethnopsychiatria területéről. In: Barna Gábor (szerk.): *Folklorisztikai olvasmányok. II.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Néprajz Tanszék.

Grynaeus, Tamás – Örményi, Imre: Influence of changes of terrestrial magnetism on the onset of epileptic seizures. Follow-up study of the same inpatient group. *EuroRehab* 10. 13–21.

Szabó István – Grynaeus Tamás – Szabó László Gy.: Etnobotanika szerepe az agrobiodiverzitás feltárásában. In: *Az agrobiodiverzitás megőrzése és haszno-*

sítása. Szimpózium Jánossy Andor emlékére. Szekció II/2. (oldalszám nélkül, 7 old.) Budapest.

Tápai Pista ürügyén. Gyógyító egyéniségekhez fűződő hiedelmek, mondák, narratívumok. *Néprajzi Látóhatár* 9. 495–523.

Régi latin növénynevek enciklopédiája. J. Stirling: *Lexicon nominum herbarum, arborum, fruticumque linguae latinae I-IV.* könyvének ismertetése. *Biokémia* 24. 30–31.

A magyar gyógyítás évszázadai. I-VI. *Gyógyszerészet* 44. 8-11. 111–115. 173–177. 230–235. 288–293. 361–364.

Grynaeus András – Grynaeus Tamás: Kísérlet a középkori Kárpát-medencei növényföldrajz rekonstruálására. *Botanikai Közlemények* 86/87. (1999–2000) 1–2. 67–76.

2001

InCANTATIONes. Énekelt varázsigék. In: Barna Gábor (szerk.): *„Nyisd meg Uram szent ajtódát”.* Köszöntő kötet Erdélyi Zsuzsanna 80. születésnapjára. Budapest: Szent István Társulat. 91–112.

Bödő Rozália püspöklelei halottlátó asszony. In: Pócs Éva (szerk.): *Lélek, halál, túlvilág.* Budapest: Balassi Kiadó. 149–159.

Grynaeus, András – Grynaeus, Tamás: The geobotany of medieval Hungary. *A preliminary report Medium aevum quotidianum* (Krems). 44. 78–93.

„Felszántom a szemkórház elejét...”. Egészségügyi krónika. *A hódmezővásárhelyi Erzsébet Kórház kiadványa* VI. 1–2. 41–44.

„Ear herb’ (Sempervivum tectorum L.) in the hungarian ethnomedicine. *Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae* 46. 261–271.

2002

Grynaeus Tamás – Szabó László Gy.: A bukovinai hadikfalvi székelyek növényei. Növénynevek, -ismeret és -felhasználás. *Gyógyszerészet* 46. 251–259. 327–336. 394–399. 588–600.

Grynaeus Tamás – Szabó László Gy.: A bukovinai hadikfalvi székelyek növényei. Növénynevek, -ismeret és -felhasználás. *A Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 10. 153–246.

Mi az íz? In: Pócs Éva (szerk.): *Mikrokozmosz – makrokozmosz.* Budapest: Balassi Kiadó. 387–399.

Fára aggatott rongyok. In: Barna Gábor – Kótyuk Erzsébet (szerk.): *Test, lélek, természet. Tanulmányok a népi orvoslás emlékeiből.* Budapest – Szeged: Szegedi Tudományegyetem Néprajzi Tanszék. 93–111.

2003

Rigler Zsigmond: *Csanád vármegye egészségügyi állapota 1785-ben.* Lektorálta, sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta Grynaeus Tamás. Makó: Szirbik Miklós Társaság.

Vésztői gyermekjátékok (1953–1961). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Ethnographica* 4. 209–216.

A népi orvoslás Vajkai Aurél munkásságában. In: S. Lackovits Emőke (szerk.): *Emlékkötet Vajkai Aurél születésének századik évfordulójára*. Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság. 47–50.

Borbélysebeszek utódai. I. *A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve* 6. 129–134.

„Apokrif” elemek a dávodi néphagyományban. In: Barna Gábor (szerk.): *„Óh, boldogságos háromság”*. (Tanulmányok a Szentháromság tiszteletéről). Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 12. [Szeged]: Paulus Hungarus – Kairosz. 197–205.

2004

„valakik az én kénomról megemlékeznek”. Újabb adatok Szent Apollónia hazai kultuszához. In: S. Lackovits Emőke – Mészáros Veronika (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 6. I. Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága. 533–558.

Emplastrum Chabae – Csaba íre, S. Ladislai regis herba – Szent László füve. In: Pócs Éva (szerk.): *Áldás és átok, csoda és boszorkányság*. Budapest: Balassi Kiadó. 222–245.

„I’ll plough in front of the eye hospital”. A new style ballad. *Acta Ethnographica Hungarica* 49. 3–4. 343–350.

A „repülő barát” mondája: a Vörös kolostor és Frater Cyprianus. In: Barna Gábor – Szabó Ferenc – Szabó Magdolna (szerk.): *„szolgálataira ítéltél...” Bálint Sándor emlékkönyv*. Szeged: Lazi Könyvkiadó. 65–72.

2005

Makó és környéke hagyományos orvoslása I. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia ethnographica* 5. 165–234.

„Vetek köröszót öt ujjammal.” A magyar hagyományos orvoslás szakrális elemei. *Egyházforum* XIX. (V. új évf.). 8–10.

A kender a középkori és mai magyarság gyógyító-, és növényismeretében, *Addictologia Hungarica* 4. 45–51.

Adatok két dél-alföldi falu településtörténetéhez. A migráció két típusa Nagykamarás és Szeremle példáján. In: Bárkányi Ildikó – Fodor Ferenc (szerk.): *Határjáró. Tanulmányok Juhász Antal köszöntésére*. Szeged: Móra Ferenc Múzeum. 185–206.

2006

Borbélysebeszek utódai 2. Oroszlámos, Kiszombor Torontál vm. In: *A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve* 8. 163–188.

Somogyi képek. In: Selmeczi Kovács Attila (szerk.): *Lélek és élet*. Ünnepi kötet S. Lackovits Emőke tiszteletére. Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság. 108–110.

2007

Szagrális kisemlék-kutatás Magyarországon. In: Liszka József (szerk.): *Az Etnológiai Központ Évkönyve 2006–2007*. Komárom – Somorja: Forum Institute. 37–48.

2008

G. Szabó Erzsébet – Grynaeus Tamás: Kápolnák, keresztek, képoszlopok. In: Grynaeus Tamás (szerk.): *Köztéri szagrális kisépitmények*. Szeged – Budapest: Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék; Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége (METEM); Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány. 7–11.

Ajánló bibliográfia. In: Grynaeus Tamás (szerk.): *Köztéri szagrális kisépitmények*. Szeged – Budapest: Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék; Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége (METEM); Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány. 12–21.

G. Szabó Erzsébet – Grynaeus Tamás: A bujáki kálvária kápolna falképei. In: Pócs Éva (szerk.): *Tárgy, jel, jelentés*. Budapest: L'Harmattan Kiadó – PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék. 447–451.

Kreuze, 'Bilder' in Aussen-Somogy. In: Barna Gábor (szerk.): *Kleindenkmale*. Szeged – Budapest: Szegedi Tudományegyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék; Akadémiai Kiadó. 63–109.

Kreuze, 'Bilder' in Aussen-Somogy. *Acta Ethnographica Hungarica* 53. 1. 63–109.

Makó és környéke hagyományos orvoslása II. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia ethnographica* 6. 218–221.

2010

„Micsodák vagytok ti borbélyok?” In: Bárdos Zsuzsa (szerk.): *Az Alföld nehéz húsgéiben. Dolgozatok a 75 éves Szabó Ferenc tiszteletére*. Orosháza: Szántó Kovács János Múzeum; Orosháza Város Önkormányzata. 113–157.

2011

Makó és környéke hagyományos orvoslása II. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Studia Ethnographica* 7. 197–240.

Tardó László balladája. In: Vargyas Gábor (szerk.): *Párbeszéd a hagyománnyal. A néprajzi kutatás múltja és jelene*. Budapest – Pécs: L'Harmattan; PTE BTK Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék. 839–857.

Grynaeus András – Grynaeus Tamás: Kísérlet a középkori kárpát-medencei magyar növényismeret rekonstruálására. Adatok Magyarország középkori növényföldrajzához. In: Kázmér Miklós (szerk.): *Környezettörténet II. Környezeti események a honfoglalástól napjainkig történeti és természet-tudományi források tükrében*. Budapest: Hantken Kiadó. 25–41.

2012

Az egykorú sebészet a paleopatológia és a történeti orvosi antropológia szemszögéből. In: Lázár Imre – Pikó Bettina (szerk.): *Orvosi antropológia*. Budapest: Medicina Könyvkiadó. 72–76.

- A népi orvoslás specialistái. In: Lázár Imre – Pikó Bettina (szerk.): *Orvosi antropológia*. Budapest: Medicina Könyvkiadó. 204–211.
- Táltosok, látók, gyógyítók és szentemberek. A spirituális orvoslás népi specialistái. In: Lázár Imre – Pikó Bettina (szerk.): *Orvosi antropológia*. Budapest: Medicina Könyvkiadó. 249–264.
- Nemiség, szülés, szoptatás a történeti és néprajzi adatok tükrében. In: Lázár Imre – Pikó Bettina (szerk.): *Orvosi antropológia*. Budapest: Medicina Könyvkiadó. 450–466.
- Gyógyító egyéniségek – a gyógyítóvá válás útjai. In: Lázár Imre – Pikó Bettina (szerk.): *Orvosi antropológia*. Budapest: Medicina Könyvkiadó. 479–495.